

لە چاپكراوەكانى كۆڕى زانيارى كورد

پڕۆفيسۆر قەناتى كوردۆ
(كوردۆييڤ)

هەندێك بير و باوەڕى هەڵە
لە بارەى زمان و مێژووى كوردەوە

وەرگێڕان و پێشەكى
د. عەورەحمانى حاجى مارف

پياچوونەوەى
د. كەمال مەزهەر

چاپخانەى كۆڕى زانيارى كورد

بەغدا ١٩٧٣ - ١٩٧٤

ئەم کتێبە

لە ئامادەکردنی پێگەی

(منتدى إقرأ الثقافي)ە

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

بۆ سەردانی پەیجی پێگە:

/https://www.facebook.com/iqra.ahlamontada

بۆ سەردانی پێگەکە:

http://iqra.ahlamontada.com

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

پرۆفیسۆر قەناتی کوردۆ
(کوردۆییڤ)

هەندێك بیر و باوەڕی هەڵە
لە بارەی زمان و مێژووی کوردەوە

وەرگێڕان و پێشەکی
د. عەبدولڕەحمانی حاجی مارف

پیاچوونەوەی
د. کەمال مەزهەر

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد
بەغدا - ١٩٧٣

پێشەکی

خوێندەواری بەڕێز !

دەمێکە بە ئاواتەوەم کارە زانستیە گرنگەکانی مامۆستا قەناتی کوردۆ (کوردۆییێف) وەرگێڕمە سەر زمانی کوردی ، بەڵام ئەم کارە ئاسان نییە ، چونکە ئەوەی ئەو نوسیویێتی بە ساڵ و دوو ساڵ و بە یەك کەس ناگۆڕرێنە سەر هیچ زمانێك و وا من ئەم هەنگاوەم ناوە کە هیوامە هەنگاوی تری لە دوا بێ .

ئەم نوسراوەی دەیخوێنیتەوە لە پێنج وتار پێکهاتوە کە بریتین لە رەخنەی زانستی لەو بیر و باوەڕە چەوت و ناڕاست و دوور لە زانیارییانەی لە بارەی زمان و مێژووی گەلی کوردەوە بڵاوکراونەتەوە . هەرچەندە وتاری یەکەمی ئەم کتێبە لە ساڵی ١٩٥٤ و وتاری دووهەمی لە ساڵی ١٩٥٥ دا بڵاوکراونەتەوە و بەم جۆرە ماوەیەکی زۆر بە سەر نوسینیاندا تێپەڕیوە ، بەڵام تاکو ئێستا نرخی خۆیان لەکیس نەداوە . وتاری سێهەم تەنها کورتەیەکی لە ساڵی ١٩٦٩ دا بڵاوکراوەتەوە ، بەڵام ئێمە وامان بە پێویست

زانی کە دەستنوسەکەی وەرگێڕین نەك کورتەکەی و هەرچی وتاری چوارهەم و پێنجهەمیشە وا بۆ یەکەم جار بە کوردی چاپ دەکرێن و ئەوەش بێگومان نرخێکی تایبەتییان پێ دەدا . تاقە هیـوام ئەوەیە بەم کارەم توانیبێتم خزمەتێکی بچوك پێشکەش بە زانیاریی گەلەکەمان بکەم و پڕ بە دڵ سوپاسی کۆڕی زانیاری کورد دەکەم کە ئەرکی بڵاوکردنەوەی گرتە ئەستۆی خۆی .

* * * * * *

سەرنجێک لە کارە زانیاریەکانی مامۆستا قەناتی کوردۆ

تاکو ئێستا چەند وتارێك لە بارەی مێژوی ژیانی پرۆفیسۆر ق . کوردۆوە بڵاوکراوەتەوە[1] . هەرچەندە ئەم جۆرە نوسینانە گەلێك پێویستن و بایەخی خۆیان هەیـە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا بە لێکوڵینەوەیەکی زانستی دانانرێن . جا ئێمە لە بــەر ئـەو دوو هۆیە و چەند هۆیەکی تر[2] بە پێویستی دەزانین زۆر بە کورتی لە کارە

---

(١) یەکێك لەو وتارانەی لە بارەی مێژوی ژیانی پرۆفیسۆر ق . کوردۆوە نوسراوە وتارەکەی د. مارف خەزنەدارە ، کە لە لاپەڕەی (٣٧ - ٤٤) ی ژمارە (١)ی گۆڤاری « رۆژی کوردستان » دا لە ژێر ناوی « زیانی کوردناس و زانایانی کوردی ئەوروپا » دا بڵاوی کردۆتەوە .

(٢) یەکێك لەو هۆیانە ئەوەیە کە کارە زانستیەکانی ق . کوردۆ ، وە پلەی بەرزی ئەو کارانە لە زوربەی خوێندەوارانی کورد ئاشکرا نین .

زانستیێکانی ق . کوردۆ بکۆڵینەوە[٣] .

ژمارەی کارە زانستیێکانی مامۆستا کوردۆ (وتار و نامیلکە و کتێب) لە (٨٠) تێپەر دەکات کە تاکو ئێستا نزیکەی (٦٠)یان لێ بڵاوکراونەتەوە و هەمتویان لە بارەی زمان و مێژوَ و ئەتنۆگرافیا و فۆلکلۆر و ئەدەبی گەلی کوردەوەن ، زوربەیان بۆ لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی تەرخان کراون ـ واتە نوسینی رێزمانی کوردی (تیۆری و پراکتیك) ، لێکۆڵینەوە لە زمانی گفتوگۆ و لە زمانی ئەدەبی ، بەراوردکردنی دیالێکتی کرمانجی ژوَروَ و خواروَ ، دانانی فەرهەنگی کوردی ـ روَسی و ئەو بابەتانە .

لەم روەوە مامۆستا ق. کوردۆ خزمەتێکی گەورە و شایانی زمانی کوردیَ کردوە و کوردناسانیش دانیان بەم راستیەدا ناوە . ساڵی ١٩٤٩ مامۆستا کوردۆ کتێبێکی رێزمانی کوردیَ لە چاپدا[٤] و ساڵی ١٩٥٧یش بە زمانی روَسی کتێبێکی تری هەر لە بارەی رێزمانی کوردییەوە بڵاوکردەوە[٥] . گرنگیَ ئەم دوَ کتێبی رێزمانە تەنها لەوەدا نییە کە بۆ یەکەم جار لە سۆڤێت و لە مێژوَی کوردناسیدا لە

---

(٣) زۆریَ کارە زانستیێکانی مامۆستا کوردۆ ناچارمان دەکات لەم پێشەکییەدا زۆر بە کورتی لێیان بکۆڵینەوە ، ئەگینا لەوانەیە پێشەکییەکە لە ناوەڕۆکی کتێبەکە زیاتر دەربچێ .

(٤) ق . کوردۆ ، رێزمانی زمانی کوردی ، (بە زمانی کوردی) ، چاپی یەکەم ، یەریڤان ١٩٤٩ .

(٥) ق . کوردۆ ، رێزمانی زمانی کوردی ، (بە زمانی روَسی) مۆسکۆ ١٩٥٧ .

سەر شێوەیەکی زانستی کتێب لە بارەی زمانی کوردییەوە بڵاوبکرێتەوە ، بەڵکو سەردرای ئەوەش توانرا لەم دوو کتێبەدا گەلێك کاری ئاڵۆز و نائاشکرا لە ڕێگایەکی زانستییەوە خاوبکرێتەوە و ئاشکرا بکرێ ، وەك : دۆزینەوەی نێر و مێ و دابەشکردنی ناو بە سەریاندا ؛ خاوکردنەوەی هەندێ ئاڵۆزی لە رەگی کردار و لە پێشگر و پاشگردا ؛ شێوەی کرداری (متعد transitive) لە کاتی رابوردوودا ؛ هەروەها گەلێك مەسەلەی گرنگی تر کە تا دەرچوونی ئەم دوو بەرهەمەی مامۆستا کوردۆ باش لێیان نەکۆڵرابۆوە .

بە سەرنج دانێك لەو وتارانە کە لە بارەی ئەم دوو کتێبە و لێکۆڵینەوەکانی تری ق. کوردۆوە لە لایەن کوردناسان و شارەزایانی سۆڤێت و دەرەوە نوسراون نرخی ئەو کارە زانستییانەمان بە باشی بۆ دەردەکەوێ . ئی. ئی. تسوکەرمان لە بارەی کتێبی یەکەمی ق. کوردۆوە نوسیویێتی دەڵێ : « سەرکەوتوی ئەم کتێبە لەوەدایە کە لە سەر ڕێگایەکی زانستی نوسراوە . ق. کوردۆ نەك تەنها لە زمانی کوردی کۆڵیوەتەوە ، بەڵکو لە هەمان کاتدا ڕێگای لێکۆڵینەوەوە و فێربونیشی نیشان دەدات»[٦] . هەر ئی ئی . تسوکەرمان لە پێشەکی یەکێك لە کتێبەکانیدا ئەم بیرەی لە بارەی کتێبی دووهەمی قەناتی کوردۆوە دەربڕیوە : « بێهاوتای ئەم کتێبەی ق. کوردۆ لەوەدایە کە یەکەمین کاری زانستییە لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی ڕێزمانی زمانی

(٦) بڕوانە : کتێبی « کارەکانی ئامۆزگای زمانەوانی » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ب ٥ ، ل ٣٧ .

کوردیدا . هەروەها بێ‌هاوتاتی لەوەشدایە کە سەرچاوە و کەرەستەی زۆری بەکار هێناوە و گەلێك کاری گرنگی نائاشـــکرای هەست پێ‌نەکراوی رۆن کردۆتەوە »[٧] .

دوکتۆر باکایێڤیش لە وتارێـکی تایبەتی خۆیدا بە درێژی ئـەو دوَ کتێبەی نرخاندوە[٨] . هەمان پسپۆر لە وتارێـکی تریدا لە بارەی ئەو دوَ کتێبەوە نوسیویەتی دەڵێ : « لە چاپدانی دوَ کتێبی رێزمانی زمانی کوردی بە کوردی و بە روَســـی پێشکەوتنێـکی گـەورەیە لە کوردناسیدا . نوسەری ئەم دوَ کتێبـــە ق . کـوردۆی کوردناسی بەناوبانـگی سۆڤێتە . ئەم نوسراوانە چ لە روَی زۆری بەکارهێنـانی کەرەستەی زمان و شێوەی داڕشتنێوە و چ لە روَی لێـکۆڵینـەوەی فراوانـ و ورد و قوڵیەوە جیاوازی زۆرە لەگـەڵ هەموَ ئـــەو رێزمانانەی بـەر لەوان لە سـەر زمانی کوردی دانراون . بە باوەڕی ئێمە لەم دوَ کتێبەدا بۆ یەکەم جار توانراوە بە شـێوەیەکی راســـت (جگە لە چەند شوێنێك) لەو مەسەلانە بکۆڵرێتەوە کە زوَ لە هیچ رێزمانێـکی کوردیـدا باســـیان لێـوە نەکراوە . لە کتێبی رێزمانی ١٩٥٦ دا[٩] کە بۆ پۆلەکانی ٥ ـ ٨ ی قوتابخـانە کوردیـکان دانراوە

(٧) ئی . ئی . تســوکەرمان، رێزمانی زمانی کـوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ل ٢١ .

(٨) بڕوانـە : گۆڤاری « رۆژهەڵاتناسـی سـۆڤێت » ، ١٩٥٨ ، ژ ٤ ، ل ١٧٨ ـ ١٨٠ .

(٩) ئەو کتێبی « رێزمانی زمانی کوردی » بەی لە سـاڵی ١٩٤٩ دا بلاو کرایەوە ، بۆ جاری دوەهەم لە ساڵی ١٩٥٦ دا لە چاپ درایەوە ـ وانـە لێرەدا مەبەست چاپی دوەهەمە .

هەمـوو ئەو ناتەواویانەی لە چاپی یەکەمدا هەبـوون لابراون . کتێبی ڕێزمانی ساڵی ١٩٥٧یش کە بە ڕوسی نوسـراوە لە چوارچێـوەی قوتابخانە دەرچووە و بە شێوەیەکی فراوانتر لە فۆنێتیك و مەرفولۆژیاو هەموو مەسەلەیەکی تری ڕێزمانی زمانی کوردی کۆڵیوەتەوە ...»[١٠] .

کوردناسـی بەناوبانگی فەرەنسـی ڕۆژێ لیسـکۆ لە وتاری « سەرنجێك لە کارە زمانەوانیـکانی سۆڤێت » دا [١١] دەربارەی سـێ نوسراوی کوردناسانی سـۆڤێت دواوە کە لە ســاڵی ١٩٥٧ دا بڵاوکراونەتەوە . یەکێك لەو سـێ نوسراوە کتێبی « ڕێزمانی زمانی کوردی » ی ق . کوردۆیە ، کە لە بارەیەوە نوسـیویتی دەڵـێ : « ئەو کارانەی زماننا‌سانی سۆڤێت دەربارەی زمانی کوردی نوسیویانە نرخێـکی ئێجگار گەورەیان هەیە ..... ق . کوردۆ لە کتێبی (ڕێزمانی زمانی کوردی) دا ئەنجامی ڕەنجـی چەنـــد ســاڵەی لە لێکۆڵینەوەدا پێشکەش دەکا . بنچینەی لێـکۆڵینەوەکانی بەراوردکردنی کەرەستەیەکی زۆری زمانە کە لە بەشە دیالێـکتەکانی دیالێـکتی کرمانجی ژوروی وەرگرتوە . بەکارهێنانی ئەو کەرەسـتە زۆرەی دانیشـتوانی زوربەی هەرێمەکانی کرمانجی ژورو نوسەری لە لێـکۆڵینەوەکەیـدا سـەرخستوە و کارێـکی وای کردوە بگاتە ئەنجامی بە کەڵك »[١٢] .

---

(١٠) ج . خ . باکایێف ، مێژووی لێـکۆڵینەوەی زمانی کـوردی لە ڕوســیا و یەکێتی ســۆڤێت ، لە کتێبی « مێـژووی لێـکۆڵینـەوەی زمانە ئێرانیێکان » ، مۆسکۆ ١٩٦٢ ، ل ١١٤ ـ ١١٦ .

(١١) Afrika et Asie , N 51 , Paris 1958.

(١٢) هەمان سەرچاوە .

پاش ئەوەی رۆژێ لیسکۆ بە دوور و درێژی باسی ئەم کتێبەی ق . کوردۆ دەکات و چەند رەخنەیەکی پچ‌ووکی لێ دەگرێ ، ئینجا کۆتایی بە وتارەکەی بەم چەند وشەیە دەهێنێ : « ئەگەر ئێمە چەند رەخنەیەکمان لە کتێبەکەی ق . کوردۆ ـ زانای گەورەی پێشکەوتوی بە توانای سۆڤیێت گرتبێ و لە چەند شوێنێکدا باوەڕمان جیاواز بێت ، ئەوە بۆ ئەوە نییە کە لە نرخی ئەو کارە گرنگە کەم بکەینەوە ، بەڵکو مەبەستمان ئەوەیە کە ئەو کارە مەزنە کەم و کورتی تێیدا نەمێنێ »[۱۳] .

کوردناس تۆما بوا لە چەند وتارێکیدا دەربارەی ق . کوردۆ و کارەکانی و دەوری لە کوردناسیدا دواوە . رۆژهەلاتناسی فەرەنسەیی ئا . بینینگسین لە وتاری « کورد و کوردناسی لە سۆڤیێت »دا[۱٤] ، وە کوردناسی سۆڤیێت دوکتۆر ئۆردوخانی جەلیل لەم وتارانەیدا : « گەنجینەیەکی بە نرخ لە کوردناسیدا »[۱٥] و « کوردناسی بەناوبانگ »[۱٦] و « کوردناسی بەتوانا »[۱۷] ، هەروەها گەلێك

---

(۱۳) هەمان سەرچاوە .

(۱٤) L'ethnographie Revc de la Societe d'ethnographie de Paris 1963 , PP. 71 - 125.

(۱٥) بڕوانە : رۆژنامەی « کۆمۆنیست » (بە زمانی رووسی) ، یەریڤان ۱۹٦۳/٥/۱٦ .

(۱٦) بڕوانە : رۆژنامەی « ئەفەنگارد » (بە زمانی ئەرمەنی) ، یەریڤان ۱۹٦۹/۱۰/۲٥ .

(۱۷) بڕوانە : رۆژنامەی « رێیا تازە » (بە زمانی کوردی) ، یەریڤان ۱۹٦۹/۹/۱۲ .

زاناى‌تر باسى كاره زانستيێكانى ق . كوردۆيان كردوه .

هەرچەندە ئەو دوَ كتێبى رێزمانە كە لە سـەر شـێوەيەكى زانستى و كەرەستەيەكى فراوان نوسراون و كەم و كورتييان زۆر كەمە ، بەلاّم لەگەلّ ئەوەشدا هەر جارێك كە لە چاپ دەدرێنەوە دانەرەكەيان گەلێك فراوانتريان دەكات و بە شـێوەيەكى جوانتر و راستتر دايان دەرێژێتەوە ، لەبەر ئەوە چاپى يەكەمى « رێزمانى زمانى كوردى » كە لە سالّى ١٩٤٩دا دەرچـووە گەلێك جياوازىَ لەگەلّ چاپى چوارەميدا هەيە[١٨] . ئەو چوار چاپەى ئەو كتێبە كە بـە زمانى كوردى دەرچـوَن دەورێـكى گەورەيان لە ناو قـوتابخانە كوردييەكانى ئەرمەنستانى سۆڤێتدا بينيوە . مامۆستاياىَ زمانى كوردى ئـەو قوتابخانانە زۆر بايەخيان داوە بـە كتێبەكانى ق . كوردۆ بەتايبەتى چونكە بە شێوەيەكى ئاسان و رەوان نوسراون . نوسەر لەم كتێبانەيدا گەلێك زاراوى جـوانى بەكارهێناوە ، وەك : جـێناف « ضمير » ، تەواندى « غير مباشر » .... هتد . بەلاّم بەداخەوە لە بەكارهێنانى هەندێ زاراودا وابزانم زۆر سەركەوتو نييە ، وەك : بۆ زاراوى (تلفظ) چوە (لێوكردن)ى بەكارهێناوە . راستە بـۆ (تلفظ) كردنى زۆر دەنگ (لێو) دەورێـكى گرنگ دەبينێ ، بـەلاّم دەنگيش هەن كە بە هاوبەشى زمان و دان دەردەبڕێن . هەروەها

---

(١٨) كتێبى « رێزمانى زمانى كوردى » كـە بە زمانـى كوردى نوسراوە و لە سالّى ١٩٤٩دا لە يەريڤان لە چاپدراوە ، تاكو ئێستا چوار جار ـ لە سالانـى ١٩٤٩ ، ١٩٥٦ ، ١٩٦٠ و ١٩٧٠ دا لە چاپدراوەتەوە .

له بریتی (دەنگ) ـ «صوت» ی بەکارهێناوە ، لەگەڵ ئەوەشدا کە (دەنـگ) لە کوردیدا دەمێـکە چەسپاوە و پڕ بە پێستی خۆیەتی .

هەرچەندە زوربەی لێـکۆڵینـەوەکانی ناوەڕۆکی ئـەو کتێبانەی ق . کوردۆ دەربارەی (فۆنێتیك و مەرفۆلۆژیا و سینتکسیس) ن ، کە گرنگترین بەشن لە لێـکۆڵینەوەی زماندا ، بەڵام لە هەمان کاتدا مامۆستا لە چۆنیەتی دروسـت بوَن و داڕشـتنی وشە «اشـتقاق ، تکوین الـکلمات Word - Building» یشـەوە گەلێـــك وتـاری نوَســـیوە ، وەك : «دروســـت بوَنی کرداری بارگران لە زمانی کوردیدا» [١٩] ؛ «دروست بوَنی وشـە لە زمانی کوردیـدا» [٢٠] ؛ «مانا و فرمانی پاشگری ـ ك ـ (ەکە) لە زمانی کوردیدا» [٢١] ؛ «پێشگر و پاشگر لە زمانی کـــوردیدا» [٢٢] .... هتـد . لەم وتارانەدا هەمو ئەو ڕێگایانە دیارکراون کە لە زمانی کوردیدا وشەیان پێی دروست دەکرێت . ناوەڕۆکی ئەم وتارانە بە شێوەیەکی کورت و پێویست لە چاپی چـــوارەمی کتێبی «ڕێزمانی زمانی کـوردی» دا

---

(١٩) کورتەی نامەی دوکتۆری ،امۆستا کوردۆ ، لینینگراد ١٩٤١ .

(٢٠) بڕوانە کتێبی «ڕێزمان و مێژوی زمانەکانی ڕۆژهـەڵات» ، مۆسکۆ ـ لینینگراد ١٩٥٨ ، ل ١٠٩ ـ ١٤٢ .

(٢١) بڕوانە کتێبی «لێـکۆڵینەوە لە مێژوی کولتوری گـەلانی ڕۆژهەڵات» ، بۆ بیرەوەری ئەکادیمی ئی . ئا . ئۆربیلی ، مۆسکۆ ـ لینینگراد ١٩٦٠ ، ل ٣٦١ ـ ٣٦٨ .

(٢٢) بڕوانە کتێـبی «کورتـەی دەنگوباسـی ئامـۆژگای گـەلانی ئاسیا» ، ١٩٦٣ ، ژ ٦٧ ، ل ٣٢ ـ ٣٣ .

بلاوکراوەتەوە .

پاش ئـەوەی ق . کوردۆ دەربارەی ڕێزمانی زمانی کوردی گەلێك وتار و نامیلکە و کتێبی بلاوکردەوە ، ئینجا لە سالانی پەنجادا دەستیکرد بە دانانی فەرهەنگێکی کوردی (دیالێکتی کرمانجی ژوروو) - روسی و سالی ١٩٦٠ ئەم فەرهەنگە کە بەرهەمی ڕەنجی چەند سالەی بو لە چاپدرا (٢٣) . دانانی ئـەم فەرهەنگە دەستکەوتێکی گەورەیە لە کاری فەرهەنگ نوسـتی کوردیدا و هـەر لە بەر ئەوەشە کە شوێنێکی بەرزی لە مێژوی فەرهەنگ نوسیناندا وەگرتووە .

نوسەر هەوڵێکی زۆری داوە بۆ کۆکردنەوەی وشە و گەلێك سەرچاوەی هەمە جۆری بۆ ئەم مەبەستە بەکار هێناوە و وشەی لە زوربەی بەشە دیالێکتەکانی کرمانجی ژوروو (وە کەمێك لە کرمانجی خوارو) دەرهێناوە و بەم جۆرە توانیوێتی دەور و بەری ٣٤ هەزار وشەیەك کۆبکاتەوە کە بەشێکی زۆری وشـەکانی دیالێکتی کرمانجی ژوروو پێكدەهێنن و ئەمەش یەکێکە لە هۆی سەرکەوتویی فەرهەنگەکە کە کەلێنێکی گەورەی لەم مەیدانەدا پڕکردۆتەوە و هەمـو کرمانجی ژوروو (تا رادەیەك کرمانجی خوارو ش) گەر پێویستیان بە فەرهەنگی کوردی - روسی ببێت ئـەوە بە باشی و بە ئاسـانی دەتوانن لەم فەرهەنگە کەڵك وەربگرن . ق . کوردۆ ئـەم فـەرهەنگەی بە پیـتی لاتینی لە چاپداوە و ئەمەش بۆتە هـۆی ئەوەی قاڵب و دەنگی

---

(٢٣) ق . کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی - روسی ، مۆسکۆ ١٩٦٠ .

وشه کوردیەکان وەك خۆیان بهێننەوە .

مامۆستا کوردۆ لە چۆنیەتی وەرگێڕان و لێکدانەوەی مانای وشەکانی فەرهەنگەکەیدا لە هەمان کاتدا هونەرێکی بەرزی نواندوە و بە زمانێکی رەوان و ئاسان ، بە وشەی بەرانبەری پڕ بە پێستی خۆی شەرحی وشەکانی کردوە و مانایانی لێکداوەتەوە و هەر وشەیەك چەند مانای هەبێت هەمو ماناکانی بە رۆسی نوسیوە ، بەمە و هەروەها بە هێنانەوەی گەلێك پەندی پێشینان و قسەی نەستەق توانیویتی دەوڵەمەندیی زمانی کوردی نیشان بدا . لە لایەکی ترەوە مامۆستا کوردۆ زۆربەی وشەکانی فەرهەنگەکەی خستۆتە رستەوە و وەری گێڕاون بۆ رۆسی و لەم رێگەیەوە تێگەیشتن و بەکارهێنانی وشەکانی ئاسان کردوە ؛ خۆ گەر وشەیەکی کوردی لە رۆسیدا بەرانبەری نەبێ ، ئەوە بە شەرحێکی کورت و ئاشکرا مانای ئەو وشەیەی داوە بە دەستەوە .

زۆر وشە هەن لە کوردیدا خاوەنی یەك مانان ، بەڵام لە شێوەی فۆنێتیکیاندا تۆزێك جیاوازی هەیە . ق . کوردۆ بە پێی توانا و بە گوێرەی جیاوازیی شێوەی فۆنێتیك ئەو وشانەی داناوە ، وەك : (ئامانج ـ ئارمانج) ، (ئاڤاز ـ ئاواز) ، (ئالی ـ ئاری) ، (ئەرزان ـ ئارزان ـ هەرزان) .... هتد . بێشك ئەمەش یەکێکە لە روە گرنگەکانی فەرهەنگەکە .

لێرەدا پێویستە سەرنجیش بۆ ئەوە رابکێشین کە وا مامۆستا کوردۆ لە بریتی پێشەکی بە رۆسی (ل٦ ـ ١٤) و بە کوردی

(ل ١٥ ـ ٢٤) بە کورتی باسی هەمو ئەو فەرهەنگە کوردییانەی کردوە کە لە پێش فەرهەنگەکەی ئەودا دەرچون و بێ‌گومان ئەمەش کەڵکی بۆ نوسینەوەی مێژوی فەرهەنگ نوسی کوردی زۆرە. هەروەها دانەر لە پەنجا و حەوت لاپەڕەی کۆتایی فەرهەنگەکەیدا بە کورتی لە رێزمانی زمانی کوردیش دواوە و ئەم بەشەش بە تەواوی بە فەرهەنگەکە خۆیەوە بەستراوە و کەڵکی زۆرە بۆ بەکارهێنانی و بۆ فێربونی زمانی کوردی.

سەرەڕای ئەمانە هەمو کەلێك روی تری گرنگ لە فەرهەنگەکەی مامۆستا قەناتی کوردۆدا بەدی دەکرێ، هەرچەندە ئەمەش وا ناگەیێنی کە ئەو فەرهەنگە کەم و کورتی تێدا نییە، بەڵام ئەوەندە هەیە کەم و کورتیەکانی لە نرخی بەرزی کەم ناکەنەوە[٢٤] بەتایبەتی ئەگەر بێتو ئەوەش لە یاد نەکەین کە وا مامۆستا ق. کوردۆ سودی لە تەجروبەی فەرهەنگ نوسانی کورد و ئەوروپا وەرگرتوە و ئەمەش بوە بە هۆی سەرکەوتنی فەرهەنگەکە و بە هۆی نوسینی لە سەر رێگایەکی زانستی. بەم جۆرە ئەم فەرهەنگە بە یەکێك لە فەرهەنگە بەرزەکانی کوردی دەژمێررێت و تەنانەت ئی. ئی. تسوکەرمان دەڵێ: «گەورەترین نوسراوی زانستییە لە کاری

(٢٤) هەر وەك لە سەرەوە وتمان لەم پێشەکییەدا توانای ئەوەمان نییە بە دور و درێژی لە کارە زانستیەکانی ق. کوردۆ بکۆڵینەوە. جا هەر لەبەر ئەوەشە کە لە بارەی ئەم فەرهەنگەوە بە کورتی چەند شتێکمان نوسیوە. دەربارەی ئەم فەرهەنگە باسێکی تایبەتیمان هەیە، هیوادارم بەم زوانە بە چەند وتارێکی تایبەتی بیخەمە بەر دەستی خوێنەرانی بەڕێز.

کوردناسیی سۆڤێتیدا »[٢٥] .

ق . کوردۆ تا ساڵی ١٩٥٠ تەنها بە لێکۆڵینەوەی دیالێکتی کرمانجی ژوورووەوە خەریك بوو ، بەڵام لە پاش ساڵی ١٩٥٠وە کەوتە فێربوون و لێکۆڵینەوەی دیالێکتی کرمانجی خوارووش و ئەمەش زیاتر یارمەتیدا کە بتوانی قووڵتر لە زمانی کوردی بکۆڵێتەوە . ئەوە بوو لە ماوەیەکی کورتدا توانی گەلێك لێکۆڵینەوە دەربارەی بەراوردکردنی ڕێزمانی هەر دوو دیالێکتی کوردی (کرمانجی ژووروو و خواروو) بڵاوبکاتەوە ، وەك : « دەربارەی ڕێزمانی زمانی کوردی »[٢٦] ؛ « تصریفی کرداری (متعد transitive) لە زمانی کوردیدا » (لەبەر ڕۆشنایی لێکۆڵینەوەی دیالێکتی کرمانجی ژووروو و خواروو)[٢٧] ؛ « جێ ناوی لکاو (enclitie) لە زمانی کوردیدا »[٢٨] ..... وە لە ساڵی ١٩٦٥ دا کتێبێکی لە چاپدا لە ژێر ناوی « بەراوردکردنی ڕێزمانی دیالێکتەکانی کوردی » (کرمانجی

---

(٢٥) ئی . ئی . تسوکەرمان ، ڕێزمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ١٩٦٢ ، ل ٣٥ .

(٢٦) ق . کوردۆ ، دەربارەی ڕێزمانی زمانی کوردی ، (بە زمانی ڕووسی) ، مۆسکۆ ١٩٦٠ .

(٢٧) بڕوانە کتێبی « وتاری نوێنەرانی سۆڤێت لە کۆنگرەی بیست و چوارەمی ڕۆژهەڵاتناساندا » ، مۆسکۆ ١٩٦٠ ، ل ٩ .

(٢٨) بڕوانە کتێبی « نووسراوە دێرینەکان و مەسەلەی مێژووی کولتووری گەلانی ڕۆژهەڵات » ، لینینگراد ١٩٦٥ ، ل٥٦ ـ ٥٧ .

ژۆرۆ و خوارۆ)[٢٩] کە بریتیە لە کورتەی نامـەی دوکتۆرێکەی کە دەتوانرێ بە یەکەمین لێکۆڵینەوە لە مەسـەلەی بەراوردکردنی دیالێکتەکانی کوردی دابنرێت ، ئەویش نەك تەنها لەبەر ئـەوەی لەم رووەوە لێکۆڵینەوە زۆر کەمە ، بەڵکو لەبەر ئەوەش کە تاکو ئێستا هیچ کوردناسێکی‌تر نەیتوانیوە بەو شێوە زانستییە لەو باسە گرنگە بکۆڵێتەوە و ئەوەندە کەرەستە بە شێوەیەکی وا راست و گونجاو بەکار بهێنێ .

مەبەستە هەرە گرنگەکانی ئـەم بەرهەمە زانستییەی کوردۆ بـریتین لە دەرخستنی یەکێتی و لە یەکچوونی دیالێکتەکانی زمانی کوردی و دیارکردنی هۆ مێژوویەکانی ئـەو جیاوازییە کەمانەی لە نیوانیاندا هەن لە گەڵ نیشاندانی رادەی دەولەمەندێ و پێشکەوتنی ئەم زمانە .

ئەم کتێبە لە سـێ بەش پێـکهاتوە : پێشەکێ ، فۆنێتیك ، مەرفۆلۆژیا .

نـوسەر لە پێشەکێ کتێبەکەیدا باسی هەمـوو ئەو نـوسراوانە دەکات کە لەسەر رێزمانی زمانی کوردی دانراون و کەم و کورتێکانی دەست‌نیشان کردوون و ئەمەش ئەرکی لێکۆڵینەوەکەی ئاسانتر کردوە .

لە بەشی « فۆنێتیك » دا ـ بە کورتی باسی هەموو دەنگەکانی

---

(٢٩) ق . کوردۆ ، بەراوردکردنی رێزمانی دیالێکتەکانی کوردی ، (کرمانجی ژۆرۆ و خوارۆ) ، مۆسکۆ ١٩٦٥ ، ٨١ ل (کورتەی نامەی دوکتۆری) .

زمانی کوردی کردوه و ئەو جیاوازییانەی هەستی پێکردون نیشانی داون و هۆی پەیدابونیانی دەرخستوه .

لە بەشی « مەرفۆلۆژیا » دا ـ باسی هەموو بەشەکانی (ناو ، جێناو ، ئاوەڵناو ، کردار...ی) کردوه و بە تەواوی هەموو لێکچونی نیشان داوه و دەری خستووه کە چۆن هەر دو دیالێکتی کوردی خاوەنی یەك رێزمانن و لەم رێگەیەوه توانیویێتی ئەو بیرە ناڕاستانه بە درۆ بخاتەوه کە هەر دیالێکتێکی کوردی بە زمانێکی تایبەتی دادەنێن ، یا بە دور لە یەکتر لە قەڵەمیان دەدەن .

ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە گرنگییەکی زۆریان بۆ نزیكخستنەوەی دیالێکتەکانی کوردی و بۆ دانانی یەك یاسا لە رێزماندا و بۆ پێشخستنی زمانی ئەدەبی یەکگرتوی کوردی هەیە .

وەك وتمان ئەم کتێبە کورتەی نامەی دوکتۆرێکەیەتی ، وە هەر لەبەر ئەوەشە کە گشت سوچێکی زمانی کوردی نەگرتۆتەوه . بەڵام لە ساڵی ١٩٦٨دا لە نوسینی نامەی دوکتۆرێکەی بووەوه و شەهادەی دوکتۆری علومی وەرگرت . نامەی دوکتۆرێکەی نزیکەی (٦٠٠) لاپەڕە دەبێ و ئێستا لە ژێر چاپدایە . بێگومان وەرگێڕانی ئەم بەرهەمە زانستییە گرنگە بۆ سەر زمانی کوردی کارێکی پێویستە ، چونکە لەو باوەڕەداین یارمەتی شارەزایانی کورد بدات بۆ چارەسەرکردنی گەلێك لەو گیر و گرفتانەی لە رێگای زمانەکەماندا هەن .

قەناتی کوردۆ تەنها بە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردییەوە خەریك

نەبووە ، بەڵکو گەلێك بەرهەمی زانستیشی لە بارەی ئەدەب و فۆلکلۆر و مێژوی کوردەوە بڵاوکردۆتەوە ، وەك : « قەڵای دمدم ـ داستانی قارەمانێتی کورد »[30] ؛ « سیڤا ئاجی ـ داستانی رۆمانتیکی کوردی »[31] ؛ « چەند بەرهەمێکی فۆلکلۆری کوردی » (بە هاوکاری ئی. ئی. تسوکەرمان)[32] . جگە لەم باسانە و گەلێکی تر مامۆستا کوردۆ لە گەڵ دوکتۆرە م. ب. رودێنکۆدا هەندێك پەندی پێشینانی کوردییان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی رۆسی و بڵاویان کردۆنەتەوە ؛ هەروەها لەگەڵ م. ب رودێنکۆدا کتێبێکی گەورەشیان بە جوتە نوسیوە کە بریتییە لە بەرهەمی جیاوازی فۆلکلۆری کوردی و وەریان گێڕاوەتە سەر زمانی رۆسی ـ واتە ئەم کتێبە بە کوردی و رۆسییە ، وە ئێستا لە ژێر چاپدایە و رەنگە بەم زوانە دەربچێ . کوردۆ لەم نوسراوانەیدا لە ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی کۆڵیوەتەوە و داوا دەکا کە بۆوچان و بۆدواخستن بەرهەمی فۆلکلۆر کە سامانێکی گەورەی ئەدەبی میللەتەکەمانە کۆبکرێتەوە و لە مەترسی لە ناوچوون رزگار بکرێت .

مامۆستا ق. کوردۆ سەرەڕای ئەوەی خۆی خەریك بووە بە کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوە و وەرگێڕانی فۆلکلۆر و ئەدەبی کلاسیکی کوردییەوە ، گەلێك یارمەتی کوردناسانی سۆڤێتیشی داوە و رابەری

---

(٣٠) « چیرۆك و گۆرانی داستانی کوردی » ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

(٣١) هەمان سەرچاوە .

(٣٢) « زمانە ئێرانییەکان » ، مۆسکۆ ـ لینینگراد ١٩٥٠ ، ب ٢ .

کارەکانیانی کردووە و لە سەرپەرشتی کردنی ئەم کارانەدا : « مەم و زین »ی ئەحمەدی خانی ؛ « شێخی سەنعان »ی فەقێ تەیران ؛ « لەیل و مەجنوون »ی حارسی بتلیسی و چەند کارێکی تری لەم بابەتەدا دەستێکی باڵای هەبوە .

ئەرکی ق. کوردۆ لە خزمەت کردنی ئەدەب و فۆلکلۆری کوردیدا تەنها بە رابەری و سەرپەرشتی و یارمەتییەوە نەوەستاوە ، بەڵکو شان بەشانی ئەوانە هەندێ وتاری گرنگیشی لە بارەی ئەدەبی کوردەوە بڵاوکردۆتەوە ، وەك : بیر و باوەڕی قارەمانێتی لە بەرهەمی ئەدەبی ئەحمەدی خانیدا »[۳۳] ؛ « لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی لە عیراقدا »[۳٤] ؛ « یەکێتی سۆڤێت لە ئەدەبی کوردی دەرەوەدا »[۳٥] ؛ « کوردی سۆڤێت لە ئەدەبی کوردی دەرەوەدا »[۳٦] و چەند وتارێکی تری بەنرخ کە زۆر رووی راستەقینەی ئەدەبی کۆن و نوێی کوردیان

---

(۳۳) پێشەکی بۆ کتێبی : م. ب. رودێنکۆ « مەم و زینی ئەحمەدی خانی » ، مۆسکۆ ۱۹٦۲ ، هەروەها بڕوانە : رۆژنامەی « چیا » ، ۱۹٦۹ ، ژ ۷ .

(۳٤) لە بەرهەمەکانی مامۆستایان : عەلادین سەجادی و رەفیق حیلمی لە بارەی ئەدەبی کوردییەوە دواوە و بە درێژی باسی بایەخ و نرخیانی بۆ کوردناسانی رۆژهەلات و رۆژئاوا کردوە .

(۳٥) لە کتێبی « کورتەی وتارەکانی کۆنگرەی زانستی فیلۆلۆژی ئێرانناسی » ، ۱۹٤۸ ، ل ٤٥ - ٤٦ .

(۳٦) لە کتێبی « نامەی زانایانی زانکۆی لینینگراد » ، ۱۹٥۲ ، ژ ۱۲۸ ، ل ۱۲٦ - ۱۲ .

لە قالبێکی زانستیدا خستۆتە بەر چاو .

مامۆستا ق. کوردۆ لە لێکۆڵینەوەی ئەتنۆگرافیای میللەتی کوردیشدا دەستی هەیە . سەرنجێك لەو وتار و لێکۆڵینەوانەی کە لە بارەی خ. ئابۆڤیان و پ لیرخ و ئەمینی عەڤدالّ و گەلێـك زانای تر و بەرهەمەکانیان بڵاوی کردوّنەتەوە ئەم راستیە دەردەخات . یەکێك لە بەرهەمە زانستییە گرنگەکانی مامۆستا کوردۆ لەم مەیدانەدا ئەو وتارەیەتی کە لە ژێر نـاوی « کورد »دا بڵاوی کردۆتـەوە و تێیدا بە گشتی لە ژیانی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و پیشە و زمان و ئەدەب و نەژاد و دروست‌بوّن و پەرەسـەندنی بزوتنـەوەی ئازادی نەتەوەیی گەلی کورد دواوە[٢٧] . ئـەم وتارە کورتەی کتێبێکی گەورەیە کە خاوەنەکەی ئامادەی کردوە بۆ چاپ .

لە هەمان کاتدا ق. کوردۆ خاوەنی گەلێك لێکۆڵینەوەیە لە بارەی مێژوی کورداسـتی روّس و سـۆڤیێت و دەستکەوتە زانستێکانیانەوە ، وەك : « لە بابەت پێشکەوتنی کوردناسی سـۆڤێتەوە »[٢٨] ؛ « کارەکانی پ. ئی. لێـرخ لە بابەت کوردناسـییەوە »[٢٩] ؛ « خ. ئابۆڤیان وەکو کوردناس و

(٢٧) لە کتێبی « میللەتانی رۆژهـەلاتی ناوەڕاست » ، مۆسکۆ ١٩٥٧ ، ل ٢٤٢ ــ ٢٦٠ .

(٢٨) « نامەی زانایانی ئامۆژگای رۆژهەلاتناسی » ، ١٩٦٠ ، ب ٢٥ ، ل ٥٧ ــ ٦٧ .

(٢٩) بڕوانە کتێبی « لە بارەی مێژوی رۆژهەلاتناسی روّسەوە » ، مۆسکۆ ١٩٥٩ ، ب ٢٤ ، ل ٣٩ ــ ٥١ .

ئەتنۆگراف »[٤٠] ؛ « خ. ئابۆڤیان — زانا و کوردناس »[٤١] ؛ « ئا. ئۆربیلی وەکو کورد اس »[٤٢] ؛ « کارەکانی ئەمینی عەڤدال لە بارەی ئەتنۆگرافیای کوردەوە »[٤٣] . . هتد

لەم وتارانەدا مامۆستا ق. کوردۆ نیشانیداوە کە چۆن کوردناسی رووس و سۆڤیێت لە لێکۆڵینەوەی مێژوو و ئەتنۆگرافیا و زمان و ئەدەبی گەلی کورددا شوێنێکی بەرز و دیاری لە رۆژهەڵاتناسیدا هەیە . هەروەها ئەوەشی دەرخستوە کە چون خ. ئابۆڤیان و پ. لێرخ و ئا. ژابا و س. یەگیزاروْڤ و ئی. ئۆربیلی و گەلێکیتر لە زانایانی رووس و سۆڤیێت دڵسۆزانە هەوڵیان داوە بە شێوەیەکی زانستی دەوڵەمەندی و سەربەخۆیی زمان و ئەدەبی کوردی و شوێنی کورد لە مێژووی جیهاندا دەربخەن کە ئەمەش بێگومان بایەخێکی گەورەی لە مەیدانی رۆژهەڵاتناسیدا هەیە .

یەکێك لە رووە هەرە گرنگەکانی چالاکی مامۆستا کوردۆ لە مەیدانی کوردناسیدا ئەوەیە کە هەوڵی داوە بە پێی توانا هەمو

---

(٤٠) « هەواڵی ئەکادیمیەی زانستی ئەرمەنستانی سۆڤیێت » ، مۆسکۆ ١٩٥٥ ، ژ ١٠ ، ل ٨٩ ـ ٩٨ .

(٤١) بڕوانە کتێبی « لە بارەی مێژووی رۆژهەلاتناسی رووسەوە » ، مۆسکۆ ١٩٥٥ ، ب ٢ ، ل ٣٦٠ ـ ٣٨٠ .

(٤٢) ئامادە کراوە بۆ چاپ .

(٤٣) بڕوانە کتێبی « نووسراوە دێرینەکان و مەسەلەی مێژووی رۆشنبیری گەلانی رۆژهەلات » ، مۆسکۆ ١٩٧٠ ، ل ٥٤ ـ ٥٧ .

لقەکانی دەوڵەمەند بکا و چاوی لە هیچ هەڵەیەکی زانستی نەپۆشیوە، بۆیەکا دڵسۆزانە تەنانەت هاتۆتە مەیدانی مێژوناسیشەوە و چەند وتارێکی لە بارەی مێژوی گەلی کورد و مێژوی زمانەکەیەوە بڵاوکردۆتەوە، وەك : « شێواندنی مێژوی کورد لە زانستی مێژوی بۆرجوازی فارسدا »[٤٤]؛ « رەخنە لە بیر و باوەڕی هەڵە بەرامبەر بە زمانی کوردی »[٤٥]؛ « شیکردنەوەی بەڵگەکانی گزنەفۆن لە بارەی کاردوخەکانەوە »[٤٦]؛ « چەند تێبینییەك لە سەر کتێبەکەی ڤیلچێڤسکی »[٤٧]، « سەرنجێك لە نامەی دوکتۆرێکەی ئاکۆپۆڤ (رەخنەی مێژوویی لە مەسەلەی نەژادی کورددا) »[٤٨] .... هتد .
مامۆستا کوردۆ لەم کۆمەڵە وتارەیدا لە سەر بنچینەیەکی زانستی رەوت و بە یارمەتی گەلێك بەڵگەی مێژوویی گرنگ رەخنە لەو بیر و را هەڵە و نادرستانە دەگرێت کە دەربارەی زمان و مێژوی

---

(٤٤) بڕوانە کتێبی « نامەی زانایانی زانکۆی لینینگراد »، ١٩٥٤، ژ ١٧٩، ل ١٢٠ ـ ١٢٧ .

(٤٥) بڕوانە « کورتەی دەنگوباسی ئامۆزگای رۆژهەڵاتناسی »، ١٩٥٥، ب ١٢، ل ٤٣ ـ ٦١ .

(٤٦) بڕوانە کتێبی « کورتەی وتارەکانی کۆنفرانسی زانستی ئیراناسی » (بۆ یادی شەست ساڵەی پروفیسۆر ن. ئا. بۆڵدرێف)، مۆسکۆ ١٩٦٩، ل ٢٥ ـ ٢٨ .

(٤٧) ئامادە کراوە بۆ چاپ .

(٤٨) ئامادە کراوە بۆ چاپ .

گەلی کورد کراون . وردبوونەوە لەو وتارە بەرخانەی کوردۆ کە هەندێکیان لەم کتێبەدا بڵاوکراونەتەوە رادەی دڵسۆزی و بەرزی پایەی زانستی خاوەنیان بە ئاشکرا دەخەنە بەرچاو . ئەم وتارانە لە راستیدا کەلێنێکی باشیان لە کوردناسی سۆڤیێتدا پڕکردۆتەوە .

مامۆستا کوردۆ لە هەندێك لە وتار و بەرهەمەکانیدا هەوڵی داوە ئەرکی گرنگی سەر شانی کوردناسان و رێگەی گەشەکردنی کوردناسی دیار بکا ، بە وێنە لە کۆتایی وتاری « رەخنە لە بیر و باوەڕی هەڵە بەرامبەر بە زمانی کوردی »دا نووسەر باسی گرنگی و بایەخی چەند لێکۆڵینەوەیەکی کردوە کە لە ماوەی ئەم پازدە ساڵەی دواییدا خۆی بەشی هەرە زۆریانی جێ بەجێ کردوە . ئەمەش بۆ خۆی بەڵگەیەکی گرنگی تری بە پەرۆشی مامۆستا کوردۆیە کە هەر « دەرس داداات » ، بەڵکو بەر لە هەموان خۆی بە لێپرسراویش دادەنی[٤٩] . هەر بەو هەستەوە خۆی دەهاوێتە گێژاوی لێکۆڵینەوەی زەحمەتترین و کەم زانراوترین باس . هیچ دوور نەڕۆین ئەوە ماوەیەکە دەستی کردوە بە لێکۆڵینەوە لە زازا و نووسراوە ئاینێکانی کوردە یەزیدێکان کە بێگومان هەر دوکیان بایەخێکی زۆریان بۆ کوردناسی هەیە . مامۆستا کوردۆ لە چەند کۆبوونەوەیەکی زانستیدا لە بارەی ئەم مەسەلانەوە وتاری پێشکەش کردووە و تیایاندا دژی ئەو بیر و باوەڕانە وەستاوە کە زازا و

(٤٩) بڕوانە : لیستەی کارە زانستێکانی ق. کوردۆ ، کە لە کۆتایی ئەم پێشەکییەدا نووسراون .

یەزیدی بەکورد دانانێن و لەم بارەیەوە گەلێك بەڵگەی مێژوویی و زمانەوانیی نوێ و گرنگی داوە بە دەستەوە .

وەك لە سەرەوە وتمان لەم چەند لاپەڕەیەدا توانای ئەوە نییە بە درێژی لە کارە زانستێکانی ق. کوردۆ بدوێین ، بۆیەکا هەوڵمان دا تەنها هەندێك ڕوی گرنگی چالاکێکانی مامۆستا کوردۆ لە مەیدانی کوردناسیدا بخەینە بەرچاو ، بۆ ئەوەی خوێندەواری کوردی خۆشەویست مامۆستای بەڕێزمان وەك زاناش بناسی . هەر بۆ ئەم مەبەستەش وا لە خوارەوە لیستەی ناوی کارە زانستێکانی مامۆستا قەناتی کوردۆ بڵاو دەکەینەوە :

بەرهەمە چاپکراوەکانی :

١— ئیزافە لە زمانی کوردیدا ، گۆڤاری « شۆڕش و نوسین » ، مۆسکۆ ١٩٣٣ ، ژ١ ، ل ٥١ — ٥٦ (بە هاوکاری ئی. ئی. تسوکەرمان و عەرەبی شەمۆ) .

٢— نێر و مێ لە زمانی کوردیدا ، کتێبی « نوسین و شۆڕش » ، مۆسکۆ — لێنینگراد — ١٩٣٣ ، ژ ١ ، ل ١٧٩ — ١٨٠ (بە هاوکاری ئی. ئی. تسوکەرمان و عەرەبی شەمۆ) .

٣— لە بارەی زمانی ئەدەبی کوردی ئەرمەنستانەوە ، ڕۆژنامەی « ڕێیا تازە » ، یەریڤان ١٩٣٣ ، ژ ٣١ .

٤— چەند وشـەیەك دەربارەی فەرهەنگی ئەرمەنی ـ کوردی ، رۆژنامەی « رێیا تازە » ، یەریڤان ۱۹۳۳ ، ژ ۳۱ .

٥— یاسای نوسین لە زمانی کوردیدا ، رۆژنامەی « رێیا تازە » ، یەریڤان ۱۹۳۳ ، ژ ۳۳ .

٦— رەخنە لە « رێزمانی زمانی کوردی » ـ خاچاتۆریان ، رۆژنامەی « رێیا تازە » ، یەریڤان ۱۹۳۳ ، ژ ۳٥ ـ ۳٦ .

٧— لە بارەی پێشکەوتنی زمانی کوردییەوە ، رۆژنامەی «رێیا تازە» یەریڤان ۱۹۳٤ ، ژ ٦٨ .

٨— یەکێتی سۆڤێت لە ئەدەبی کوردی دەرەوەدا ، « کورتەی وتارەکانی کۆنگرەی زانستی فیلۆلۆژی » ، ۱۹٤٨ ، ل ٤٥ ـ ٤٦ .

٩ — کتێبی رێزمانی زمانی کوردی ، (بە زمانی کوردی) ، یەریڤان ۱۹٤۹ .

۱۰— چەند بەرهەمێکی فۆلکلۆری کوردی ، « زمانە ئێرانیێکان ، مۆسکۆ ـ لێنینگراد ۱۹٥۰ ، ب ۲ (بە هاوکاری ئی. ئی. تسوکەرمان) ، (بە کوردی و رۆسی) .

۱۱— کوردی سۆڤێت لە ئەدەبی کوردی دەرەوەدا ، « نامەی زانایانی زانکۆی لێنینگراد » ، ۱۹٥۲ ژ ۱۲٨ ، ل ۱۲٦ ـ ۱٥۰ .

۱۲— شێواندنی مێژوی کورد لە زانستی مێژوی بۆرجوازی فارسدا ،

« نامـەی زانایانی زانکۆی لێنینگراد » ، ١٩٥٤ ، ژ ١٧٩ ،
ل ١٢٠ ـ ١٣٧

١٣ــ رەخنە لە بیر و باوەڕی هەڵە بەرامبــەر زمانی کوردی ،
« کورتەی دەنگوباسی ئامۆزگای رۆژهەڵاتناسی » ، ١٩٥٥ ،
ب ٢ ، ل ٤٣ ـ ٦١ .

١٤ــ خ. ئابۆڤیان وەکو کوردناس و ئەتنۆگراف ، « هەواڵی
ئەکادیمیەی زانستی ئەرمەنستانی سۆڤیێت » ، ١٩٥٥ ، ژ ١٠ ،
ل ٨٩ ـ ٩٨ .

١٥ــ رێنوسی زمانی کوردی ، رۆژنامەی « رێیا تازە » ، یـەریڤان
١٩٥٥ ، ژ ٥٨ .

١٦ــ خ. ئابۆڤیان زانا و کوردناس ، « لە بابەت مێژوی رۆژهەڵاتناسی
روسەوە » ، مۆسکۆ ١٩٥٦ ، ب ٢ ، ل ٣٦٠ ـ ٣٨٠ .

١٧ ــ وشە ژمارەییەکان لە زمـانی کوردیدا ، « کورتەی دەنگوباسی
ئامۆزگای رۆژهەڵاتناسی » ، ١٩٥٦ ، ب ٢٢ ، ل ٢٨ ـ ٣٦ .

١٨ــ رێزمانی زمانی کوردی ، (بە زمانی کوردی) ، یەریڤان ١٩٥٦ .

١٩ــ کورد ، « میللەتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست » ، مۆسکۆ ١٩٥٧ ،
ل ٢٤٢ ـ ٢٦٠ .

٢٠ــ زمـانـی کوردی ، « ئیزانی ئەمڕۆ » ، مۆســکۆ ١٩٥٧ ،
ل ٦٠ ـ ٧٥ .

٢١— ڕێزمانی زمانی کوردی ، (بە زمانی ڕووسی) ، مۆسکۆ ١٩٥٧

٢٢— دروست بوونی وشە Word - building لە زمانی کوردیدا ، « ڕێزمان و مێژووی زمانەکانی ڕۆژهەڵات » ، لێنینگراد ١٩٥٨ ، ل ١٠٩ ـ ١٤٢ .

٢٣— سەرکەوتنی کوردناسی سۆڤێت ، گۆڤاری « کۆمۆنیست » ، یەریڤان ١٩٥٩ ، ژ ١٣٦ .

٢٤— دەربارەی دوو بنچینەی دروست بوونی وشە لە زمانی کوردیدا ، « کورتەی دەنگوباسی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی » ، ١٩٥٩ ، ب ٢٩ .

٢٥— کارەکانی پ. لێرخ لە بارەی کوردناسییەوە ، « لە بابەت مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسەوە » ، مۆسکۆ ١٩٥٩ ، ب ٤ ، ل ٣٩ ـ ٥١ .

٢٦— تەصریفی کرداری (متعد transitive) لە زمانی کوردیدا ، « وتاری نوێنەرانی سۆڤێت لە کۆنگرەی بیست و چوارەمی ڕۆژهەڵاتناسیدا » ، مۆسکۆ ١٩٦١ ، ل ٩ .

٢٧— لە بارەی پێشکەوتنی کوردناسی سۆڤێتەوە ، « نامەی زانایانی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی » ، ١٩٦٠ ، ب ٢٥ ، ل ٥٧ ـ ٦٧ .

٢٨— مانا و فەرمانی پاشگری ـ ك ـ (ەکە) لە زمانی کوردیدا ، « لێکۆڵینەوە لە مێژووی کولتوری گەلانی ڕۆژهەڵات » (بۆ

بیرەوەری ئی. ئا. ئۆربیلی) ، مۆسکۆ ـ لێنینگراد ۱۹٦۰ ،
ل ۲٦۱ ـ ۳٦۸ .

۲۹— فەرهەنگی کوردی (دیالێکتی کرمانجی ژۆرو) ـ رۆسی ،
مۆسکۆ ۱۹٦ .

۳۰— رێزمانی زمانی کوردی ، (بە زمانی کوردی) ، یەریڤان ۱۹٦۰ .

۳۱— دەربارەی رێزمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ۱۹٦۰ .

۳۲—کوردناسی لە لێنینگراد ، گۆڤاری « روناهی » ، بەغدا
۱۹٦۱ ، ژ ۷ .

۳۳— کۆنفرانسی بیست و پێنجەمی رۆژهەلاتناسان ، گۆڤاری
« روناهی » ، بەغدا ۱۹٦۱ ، ژ ۷ .

۳٤— ئەحمەدی خانی و بەرهەمی ئەدەبی ، گۆڤاری « روناهی » ،
بەغدا ۱۹٦۱ ، ژ ۸ ـ ۹ .

۳٥— مێژوی نوسین و لە چاپدانی فەرهەنگە کوردیەکان ، گۆڤاری
« روناهی » بەغدا ۱۹٦۱ ، ژ ۹ ـ ۱۰ .

۳٦— پەندی پێشینانی کوردی ، « پەندی پشینان و قسەی نەستەق
گەلانی رۆژهەلات » ، ۱۹٦۰ ، (بە هاوکاری م. ب.
رودێنکۆ) .

۳۷— سیڤا ئاجی ـ داستانی رۆمانتیکی کوردی ، « چیرۆك و
گۆرانی داستانی کوردی » ، مۆسکۆ ۱۹٦۲ .

٣٨ – زمانی کوردی ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

٣٩– قەڵای دمدم ـ داستانی قارەمانێتی کوردی ، « چیرۆك و گۆرانی داستانی کوردی » ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

٤٠– مەمی ئالیشی ـ داستانی رۆمانتیکی کوردی ، « چیرۆك و گۆرانی داستانی کوردی » ، مۆسکۆ ١٩٦٢ .

٤١– پێشەکی بۆ کتێبی م. خەزنەدار « کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا » ، بەغدا ١٩٦٢ .

٤٢– رەخنە لە کتێبی ك. زاکایان و حاجی جندی « گۆرانی میللی کوردی » ، رۆژنامەی « رێیا تازە » ، یەریڤان ١٩٦٣ ، ژ ٧١ .

٤٣– پێشەکی بۆ کتێبی م. ب. رودێنکۆ « مەم و زینی ئەحمەدی خانی » ، مۆسکۆ ١٩٦٣ .

٤٤– پێشگر و پاشگر لە زمانی کوردیدا ، « فیلۆلۆژیای ئێرانی » ، ١٩٦٣ .

٤٥– پێشەکی بۆ کتێبی ژ. موسیلیان « بیبلۆگرافیای کوردی » ، مۆسکۆ ١٩٦٣ .

٤٦– بیبلۆگرافیای مێژوو و فیلۆلۆژیا و ئەتنۆگرافیای کوردی ، رۆژنامەی « رێیا تازە » ، یەریڤان ١٩٦٣ ، ژ ٧٠ .

٤٧ – لە داستانی کوردییەوە ، « کۆکراوەکانی ئێرانی » ، ١٩٦٣ (بە هاوکاری ئی. ئی. تسوکەرمان) .

٤٨ – کورتەی نامـەی دوکتۆری « بەراوردکردنی ڕێـزمانی دیالێکتەکانی کـوردی (کرمانجی ژوورو و خـوارو) » ، مۆسکۆ ١٩٦٥ .

٤٩ – جێناوی لـکاو (enclitic) لە زمانی کوردیدا ، « نوسراوە دێرینەکان و مەسەلەی مێژووی کولتوری گەلانی ڕۆژهەلات » ، لێنینگراد ١٩٦٥ ، ل ٥٦ ـ ٥٧ .

٥٠ – ئامانجەکانی بەشـی کوردی ئامۆژگای روژهەلاتناسی لە لێنینگراد ، گۆڤاری « چیـا » ، ١٩٦٧ ، ژ ٤ ، ١٩٦٨ ، ژ٥ .

٥١ – کوردی ئەرمەنستـان لە ئەدەبی دەرەوەدا ، ڕۆژنامـەی « ڕێیا تازە » ، یەریڤان ١٩٦٠ .

٥٢ – نوسـراو دەربارەی کوردناسی ، گۆڤاری « چیـا » ، ١٩٦٩ ، ژ ٧ .

٥٣ – بیر و باوەڕی قارەمانێتی لە بەرهەمی ئەدەبی ئەحمەدی خانیدا ، گۆڤاری « چیا » ، ١٩٦٩ ، ژ ٧ .

٥٤ – شوێنی وشەی پێوەندی لە زمانی کوردیدا ، « نوسـراوە دێرینەکان و مەسەلەی مێژوی کولتوری گەلانی ڕۆژهەلات » ،

لێنینگراد ـ مۆسکۆ ۱۹۰۹ .

٥٥— شی‌کردنەوەی بەڵگەکانی کەزنەفۆن دەربارەی کاردوخەکان ، « کورتەی وتارەکانی کۆنفرانسی زانستی ئێرانناسی » (بۆ یادی شەست ساڵەی پرۆفیسۆر ن. ئا بۆڵدرێڤ) ، مۆسکو ۱۹٦۹ ، ل ۲٥ ـ ۲۸ .

٥٦— ل بابەت نڤیسکار ، زمان و ئەلفبایێ پەرتوکێت دینی ئێزیدیان ، گۆڤاری « کۆڕی زانیاری کورد » ، بەغدا ۱۹۷۳ ، ب ۱ ، ل ۱۳۲ ـ ۱۷۲ .

ئەو بەرهەمانەی مامۆستا کوردۆ کە بۆ چاپ ئامادە کراون :

۱— ئی ئا. ئۆربێلی وەکو کوردناس (وتار) .

۲— بەراوردکردنی ڕێزمانی دیالێکتەکانی کوردی (کرمانجی ژوورو و خواروو) ، (ئەم کتێبە نامەی دوکتۆرێکەیەتی) .

۳— کارەکانی ئەمینی عەڤدال لە بارەی کوردناسییەوە (وتار) .

٤— کوردناسی (وتار) .

٥— لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی لە عێراق (وتار) .

٦— نووسراوە ئاینێکانی کوردە یەزیدێکان (وتار) .

۷— فەرهەنگی کوردی (کرمانجی خواروو) ـ ڕوسی (بە هاوکاری

چەنـــد زانایەکی بەشی کوردی ئامۆژگای رۆژهەلاتناسی لێنینگراد) .

٨— دەربارەی مێژوی لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی (کتێب ـ نزیکەی ١٠٠ ل) .

٩— بەرهەمی فۆلکلۆری کوردی (کتێب ـ نزیکەی ٢٥٠ ل) .

١٠— کورد ـ دەربارەی مێژوی ئەتنۆگرافیای کورد (کتێب ـ نزیکەی ١٩٠ ل) .

١١— ناوی (علم) لە زمانی کوردیدا (وتار ـ نزیکەی ٢٠ ل) .

١٢— پرۆژەی چارەسەرکردنی نوسینی کوردی (وتار ـ ٢٢ ل) .

١٣— بەندی پێشینان و قسەی نەستەق (کتێب ـ نزیکەی ٢٠٠ ل) .

١٤— گۆڤار و رۆژنامەی کوردی (وتار ـ ١٩ ل) .

١٥— دروست بونی وشە بە هاوکاری رەگی کردار (وتار ـ ١٢ ل) .

١٦— پێشگر و پاشگر لە زمانی کوردیدا (وتار ـ ١٩ ل) .

١٧— لە بارەی سێ فەرهەنگی کوردییەوە (وتار ـ ٧ ل) .

١٨— کوردناسی لە پێترسبورگ و لێنینگراد (وتار ـ ٣٨ ل) .

١٩— پرۆژەی دانانی فەرهەنگی روسی ـ کوردی (وتار ـ ١٢ ل) .

٢٠— بنچینەی لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی (وتار ـ ٧ ل) .

٢١— چەند تیبینییەك لە سەر کتێبەکەی ڤیلچێڤسکی (وتار ـ ١٥ ل) .

٢٢— سەرنجێك لە نامەی دوکتۆرێکەی ئاکۆپۆڤ (رەخنەی مێژویی لە مەسەلەی نەژادی کورددا) (وتار ـ ١٨ ل) .

ئەو کارە زانستییانەی مامۆستا کوردۆ ئێستە پێوەیان خەریکە :

١— مێژوی زازا (وتار) .
٢— زازا کوردن (وتار) .
٣— نوسراوە دێرینەکانی سلێمانی و شێوەی جیاوازیان (وتار) .
٤— لە بارەی چاپی ئەستەمولی « مەم و زین »ی ئەحمەدی خانییەوە (وتار) .
٥— شێوەی نوسینی نوسراوە ئاینییەکانی یەزیدی (وتار) .
٦— رەخنە لە کارە زانستییەکانی ئی. ئی. تسوکەرمان (وتار) .
٧— بیر و باوەڕی کوردایەتی لە ئەدەبی کوردیدا (وتار) .

دور نییە جگە لەو کارە زانستییانەی لە سەرەوە ناومان بردن ، ق. کوردۆ نوسراوی کەشی هەبێ ، بەڵام ئێمە هەر ئەوەندەمان ئاگا لێیە .

لە کۆتاییدا هیوامانە خامەی رەنگینی مامۆستا کوردۆ لە مەیدانی گەورەی کوردناسیدا هەر لە برەودا بێ و قوتابخانە پڕ شانازێکەی هەمیشە سەرکەوتو بێ . تاقە هیوای منیش ئەوەیە بەم کارە بچوکەم توانیبێتم چەپکە گوڵێکی وەفا پێشکەش مامۆستای خۆشەویستم و خزمەتێکی بچوکیش پێشکەش رۆشنبیری گەلەکەمان بکەم .

د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف

شێواندنی مێژوی کورد
لە زانستی مێژوی بورجوازی فارسدا

ئەم وتارە رەخنەیەکی مێژوییە کە مامۆستا قەنانی کوردۆ لە کتێبەکەی رەشید یاسمی «مێژوی نەژاد و پەیوەستەگی کورد»(1) گرتووە و ساڵی ١٩٥٤ لە کتێبی «نامەی زانایانی زانکۆی لینینگراد»دا بلاوی کردۆتەوە (وەرگێڕ).

زانایانی بۆرجوازی هەمیشە پیشەیان دروست کردنی تیۆری زۆرداری و کۆنەپەرستانە و هەڵبەستنی چاو و رادی دوور لە راستی بووە. بەدرۆخستنەوەی ئەو جۆرە تیۆرییانە ـ واتە ئاشکرا کردنی

(1) کورتەی ئەم کتێبە لە لایەن مامۆستایان: قانعی هونەر و کەریم زەندەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و لە ساڵی ١٩٦٩دا لە چاپخانەی کامەران، لە سلێمانی چاپکراوە. بێگومان، ئەمە کارێکی بەکەڵك و خزمەتێکی گەورەیە کە ئەو دوو مامۆستایە کردویانە، بەڵام بەداخەوە توشی هەڵەیەکی گەورە بوون، ئەویش بەوەی شوێنە باشەکانیان وەرگێڕاوە و ئەوەی خراپە لایان داوە. بەم جەشنە هەر کەسێك ئەم کتێبە بە کوردی بخوێنێتەوە، ئەوە رەشید یاسمی قەڵەم فرۆشی کورد، =

ناڕاستی و چەوتی ئەو مێژوونوسە بۆرجوازیانە ـ پێویستی سەر شانی ئێمەی مێژوونوسانی سۆڤیێتە و دەبێ لەسەر بنچینەی تیۆری مارکسی ـ لینینی راستی بخەینە پێش چاو.

ئەم کتێبە کە لەم وتارەدا رەخنەی لێدەگرین، وەك نوسەر خۆی دەڵێ: لەسەر داواکردنی وەزارەتی رۆشنبیری ئێران نوسراوە، بەو مەبەستەی کە «رەگەز و یەکێتی میللەتی کورد لەگەڵ میللەتی ئێراندا (فارسدا ـ ق. کوردۆ)، هەروەها یەکێتی مێژوویان و هاوکاری کورد لە ژیانی ئێراندا نیشان بدرێ» (ل ٢١٩)[٢].

نوسەر بۆ بەجێهێنانی ئەو داوایە لە مەسەلەی نەژاد و مێژووی کورد کۆڵیوەتەوە هەر لە دەورەکانی کۆنەوە ـ واتە لە پێش دەوری سەفەویەکانەوە تا ئەمڕۆ. بۆ مەبەستی شێواندن و وەرچەرخاندنی مێژوو و رەگەزی کورد، ئەم کتێبە هەر لە سەرەتاوە تا کۆتایی بە فڕ و فێڵ هۆنراوەتەوە و بەمەدا دەردەکەوێ کە نوسینی ئەم کتێبە بۆ

= کە مێژووی کوردی شێواندووە بە کوردێکی دڵسۆز دێتە بەرچاو......
دەبینین ئەو نوکتانەی مامۆستا کوردۆ لە کتێبەکەی یاسمیەوە هیناویتیەوە (کە یاسمی دەیەوێ بە زۆر کورد بە فارس بکات) لە چاپی کوردیدا بەڕێنراوە. بە رای من وا باشتر بو، کە ئەم کتێبە چۆنە هەر بەو چەشنە وەربگێڕێتە سەر زمانی کوردی (وەرگێڕ).

(٢) ئەم کتێبەی رەشید یاسمی لە ساڵی ١٩٤٣دا، لە لایەن (ن. کەلیاکوف)ەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی روسی. مامۆستا ق کوردۆش لە لێکۆڵینەوەکەیدا سوودی لەم تەرجومەیە وەرگرتووە (وەرگێڕ).

پێویستیەکی سیاسی حکومەتی ئێران بووە .

بۆ مەسەلەی رەگەز و مێژووی کورد ، لە دەورەکانی هەرە کۆنەوە تا سەدەی ١٦ ز . نوسەر گەلێك بەڵگە و بیر و باوەڕی لە زمان و مێژوو و کولتور و نەژادی کوردەوە لە سەرچاوەکانی رۆژهەڵات و ئەوروپاوە هێناوەتەوە . بۆ مێژوناس و کوردناس ئەم بەشانەی کتێبەکە زۆر بەکەڵك و گرنگن و دەتوانرێ بوترێ ئەوەی لە کتێبەکەی رەشید یاسمیدا باش و سودبەخش بێت تەنها ئەم بەشانەن .

ناوەرۆکی کتێبەکە بەم جۆرەیە : پاش پێشەکی (ل ١ ـ ٣) و سەرەتایەك لە مێژووی کورد (ل ٣ ـ ١٤) نوسەر کوردستان لە کۆنا نیشان دەدات (ل ١٥ ـ ٤٤) . لە پاشانا دێتە سەر تەماشا کردنی پەیوەندی میللەتەکانی هیند و ئەوروپایی لەگەڵ ئاشوری و عیلامیدا (ل ٤٤ ـ ٦٦) ؛ باسی مێژووی کیمیریان و ساکائیان دەکات (ل ٦٧ ـ ٦٩) ؛ پادشایەتی ماد و فارس (ل ٧٠ ـ ٧٤) ؛ هەندێك بەڵگە دەربارەی وڵاتی پارسوا (ل ٧٤ ـ ٧٧) ؛ بەهێز بونی پارسوا (ل ٧٧ ـ ٧٨) ؛ بە کورتی باسی مێژووی پادشایەتی کۆرش (٧٨ ـ ٨٣) ؛ دوا پادشای بابل (ل ٨٣ ـ ٨٥) ؛ کیری مەزن (ل ٨٦ ـ ٨٧) .

پاش ئەوەی بە دور و درێژی و بە گشتی باسی مێژووی کوردستان لە کۆنا و باسی ئەو میللەتانەی لە کوردستان ژیاون دەکا ، ئنجا بە تایبەتی لە مێژووی کورد دواوە . نوسەر دەربارەی مانای وشەی « کورد » (ل ٨٨) و رەگەزی کورد (ل ٨٩ ـ ٩٩) گەلێك بیر و رای زانایان نیشان دەدا . سەبارەت بە نەژادی کورد گەلێك داستان و

ئەفسانەی عەرەبی و فارسی و کوردی دەهێنێتەوە (ل ١٠٠ ـ ١١٨) .
لە (ل ١١٩ ـ ١٢١)دا باسی ئایین و باوەڕی کورد ، وە لە(ل ١٣٢ ـ ١٣٨)دا باسی زمانی کوردی و پەیدابوونی دەکات . بەشێکی تایبەتی لە کتێبەکەی بۆ لێکۆڵینەوە و ڕوونکردنەوەی تیۆری جیاواز لە بارەی میللەت و نەتەوەوە تەرخان کراوە (ل ١٣٩ ـ ١٤٥) . دوو فەسڵی کۆتایی دەربارەی مێژووی کوردە ؛ لە باسی مێژووی کورد لە پێش ئیسلامدا گەلێك بەڵگە و نموونەی لە سەرچاوە یۆنانییەکانەوە هێناوەتەوە ؛ بە دوور و درێژی باسەکانی گەزنەفۆن دەربارەی خەباتی کورد لە دژی لەشکری یونان نیشان داوە (ل ١٤٦ ـ ١٥٨) ؛ هەروەها لە باسەکانی پۆلیبیا (ل ١٥٩ ـ ١٦٠) و ستراباۆن (ل ١٦٠ ـ ١٦٥) دواوە . ئەم فەسڵە بە باسێك دەربارەی نەژادی ساسانێکان (ل ١٦٥ ـ ١٧٤) کۆتایی پێهێنراوە .
دوا فەسڵی ئەم کتێبە دەربارەی مێژووی کوردە پاش ئیسلام (ل ١٧٥ ـ ١٨٢) . لێرەدا بە کورتی لە بنەماڵە و ئەمارەتەکانی کورد : هەمەدان ، مەریوان ، شەدادی ، ئەیوبی .... دواوە . لە پاشا نوسەر دێتە سەر باسی مێژووی خەباتی کورد و ئەمێرەکانی دژی عەرەب (ل ١٨٢ ـ ١٨٨) و ئوغوز (١٨٨ ـ ١٩١) و سەلجوقی (ل ١٩١ ـ ١٩٢) و مەغۆل (ل ١٩٢ ـ ١٩٩) و تەیمور (١٩٩ ـ ٢٠٣) . دوا بەشی ئەم فەسڵە لە بابەت مێژووی کوردەوەیە لە دەوری سەفەوێکاندا (ل ٢٠٣ ـ ٢٠٩) . کتێبەکە بە کۆتاییەك و ناوی ئەو سەرچاوانەی ، کە بۆ نوسینی ئەم کتێبە سودی لێبینراوە تەواو دەبێ (ل ٢٠٩ ـ ٢٤٦) .

دێینه سەر لێکۆڵینەوە لە بیر و باوەڕەکانی نوسەر :

لە بەشی « سەرەتایەك لە مێژوی کورد »دا نوسەر رەخنە لەو تیۆرییانەی کە رەگەزی کورد بە فارس دانانێن دەگرێ . بێ هیچ بەڵگەیەك و بێ هیچ بنچینەیەکی زانستی هەوڵی داوە بۆ لەناوبردن و تەفر و توناکردنی ئەو تیۆرییەی کە دەڵێ : کورد میللەتێکی رەسەن و جیاواز و خاوەن کولتور و زمان و مێژوی تایبەتی خۆیەتی . .. نوسەر زۆر بە ئاشکرا دەیەوێ شۆڤێنیێتی فارسی بسەپێنێ بەسەر کورددا . یاسمی نوسیویتی دەڵێ : پێویستە لە کورد و مێژوی کورد تەنها لە رێگای پەیوەندییەوە لەگەڵ میللەتی ئێراندا (فارسدا ـ ق. کوردۆ) بکۆڵرێتەوە ، چونکە « کورد بە رەگەز و نەژاد ئێرانین » و « لە نەژاد و زمان و باوەڕی ئاینییاندا هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ میللەتە ئێرانیێکانی تردا نەبووە (ل ١٤٤) .

لە رەخنەگرتنی ، لەو زانایانەی ، کە لەسەر مێژوی کورد نوسیویانە رەشید یاسمی دەڵێ : « لەگەڵ ئەوەی کورد ئێرانییە ، کەچی لە زۆر کتێبدا بەرچاوم کەوتووە ، کە وەك ئەدیب بێ هیچ بەڵگەیەك نەژادی کورد بە ئێرانی ناژمێرن ، بەڵکو کورد بە هۆزەکانی تورك و سامی دادەنێن » (ل ١٤٤) .

رەشید یاسمی لە رێگای چەسپاندنی سیاسەتی شۆڤێنیێتی حکومەتی شاوە گەیشتۆتە ئەو رادەیە ، کە ئەو زانایانەی رەگەزی کورد بە ئێرانی (واتە فارس ـ ق کوردۆ) دانانێن ناو دەنێ دوژمنانی گەلی کورد . نوسەر دەڵێ : ئەوان (ئەو زانایانە ـ وەرگێڕ)

لە ڕێگای مەبەستێکەوە « کورد لەو شوێنەی ڕەگ و ڕیشەی تیدا دروست بووە جیـــا دەکەنەوە و واش دەدەنە قەڵەم ، کە کورد لە عەرەبەوە یا لە خالدی و میللەتانی کەوە پەیـــدا بوون » (ل ٦) . هەروەها دوا میللەت کە ناوی هێنرا (واتە خالدی ـ وەرگێڕ) تۆسەر ناوی ناوە « زۆردار » و « چەتەکانی جیهان » یاخود « هۆزەکانی بێلانەی ناو بیابان » (ل ٧) .

زۆر بە شێوەیەکی ساکار وەڵامی ئەو تیۆرییانە دەداتەوە ، کە ڕەگەزی کورد بە ئێرانی دانانێن . ئەو دەڵێ : « کورد یەکێکە لە لقەکانی هەرە کۆنی ئەو میللەتانەی ڕەگەزیان ئێرانییە (فارســـە ـ وەرگێڕ) و ئەوان (کورد ـ وەرگێڕ) لقێکی پڕ بـەری درەختی ئێرانی بوون » (ل ٧) .

لەو فەسـڵەدا کە دەربارەی مێژووی ئەو میللەتانەیە ، کە زۆ لە کوردستان ، لە سـالانی ٣٠٠٠ ی پ. زایینەوە دەژیان (ل ٢٠ ـ ٤٣) بە دوور و درێژی باسی : لولوبی ، کاسی ، گوتی .... دەکات ، کە لە ناوچە شاخاوییەکانی زاگرۆسدا دەژیان . لێرەدا بە کورتی باسـی مێژووی شەڕ و شۆڕی ئـــەو میللەتانە لەگەڵ بابلی و ئاشورێـکاندا دەکات ، هەروەها هەندێك نموونەی لە بیر و باوەڕی زانایان سەبارەت بە ڕەگەز و زمانیان هێناوەتەوە .

هەندێ لە زانایان نیشانیان داوە کە ئـەو نەتەوانە (لولوبی ، کاسی ، گوتی ـ وەرگێڕ) بە ڕەگەز لە میللەتەکانی هیند و ئەورووپایی نین . چەند مێژووناس و زانای تر هاتوونەتە سەر ئەو باوەڕەی ، کە

ئەو میللەتانەی ناومان هێنان سەرچاوەی کوردی ئێستان : (لوڕ) لە (لولو)وە ، (کاسکان) لە (کاسی)یەوە ، (کورتی) لە (گوتی)یەوە . بەم جۆرە زانایان هاتونەتە سەر ئەو ئەنجامەی کە کورد لە فارس کۆنترە و هەر لەبەر ئەوەشە ، کورد بە رەگەزێکی ئێراتی ناژمێرن . رەشید یاسمی لە پێناوی ئەوەی نیشانی بدا کە کورد هیچ پەیوەندییەکی لەگەڵ میللەتانی کۆنی نەئێرانیدا نییە زۆر بە توندی دژی ئەو باوەڕە وەستاوە ، کە دەڵێ مێژۆی کورد تەنها بە فارسەوە بەستراوە و بەر لە پەیدابونی فارس لە زەوی کوردستانی ئێستا و ئێراندا هیچ کوردێك لە چیاکانی زاگرۆسدا نەبووە .

هەروەها بەم بۆنەیەوە رەشید یاسمی نوسیوێتی دەڵێ : ئەو زانایانە بە هەڵە « کورد بە نەوەی ئەو میللەتانە دەژمێرن کە زوَ ـ واتە لە پێش مادەکاندا ـ لە ناوچەکانی کوردستانی ئێستادا دەژیان ، وەك : گوتی ، لولو ، کاسی ... هتد . ئەو زانایانە هەڵەن کە کورد بە رەگەزی ئێرانی ناژمێرن » (ل ١٢) . « هیچ بەڵگەیەك نییە بۆ ئەوەی هۆزێکی کوردی ئەمڕۆ بە نەوەی میللەتانی دوێنێ : لولو ، گوتی ، کاسی ، خالدی بداتە قەڵەم » (ل ١٢) نوسەر لە هەمو شوێنێکدا لە زاراوی (ئێرانی) وا تێدەگا کە مانای زاراوەی (فارسی)یە .

رەشید یاسمی وا دەدوێ کە گوایا وشەی کورد بۆ مانای کۆمەڵێکی ئەتنۆگرافی بە هیچ جۆرێك لە ناو ئەو میللەتانەی زوی کوردستاندا کە ناوبران نابینرێن . بەم بۆنەیەوە نوسیوێتی دەڵێ : « لەو نوسراوە کۆنانەی کە سەبارەت بە کوردستانی کۆن هەن و کە ئێمە بە راستیان دەزانین و باوەڕیان پێدەکەین ، نەمانتوانی ئەو هۆزە

کۆردانەی ناوابران بدۆزینەوە تەنها لەسەر بەردێکی سۆمەری وشەی (کاردا) بەرچاو کەوتووە و ئـەمەش ناوی ناوچـەیەکە ، نەك ناوی هۆزێکی تایبـەتی کە بەســترابێ بە کورد و ماد و فارســەوە » (ل ٨٨) .

ئەم دوانەی رەشید یاسمی تا بلێی چەوت و نارِاستە . ئەم چەوتییەش بە ئاشــکرایی لەو نموونە و بەڵـگانەی نوسەر لە گەڵێك سەرچاوەوە هیناونییەوە دەردەکەوێ . هەروەها لە هەندێ دوکومێنتی جیاوازی میللەتانی کـۆنی رۆژهەڵات و ئاسیای ناوەڕاستدا وشەی (کورد) بۆ مانای کۆمەڵێـکی ئەتنۆگرافی لەو هۆزانەی لە ناوچەکانی زاگرۆس[دەژیان بەکار هێنراوە . جگە لەوە رەشید یاسمی خۆی وشەی (کاردو ، کوردی ، کارادا ، کورد)ی هێناوەتەوە ، کە گوایا لە نوسـراوە کۆنەکانی (بابل و ســۆمەر .... هتد)دا ، وەك ناوی میللەتێك ، کە لە چیاکانی زاگرۆس ژیاون باســیان کراوە . بەڵام نوسـەر وەك هەندێ زانا ، ئەو وشــانەی ناومان بردن بە ناوی ئەتنۆگرافی دانانێت ، بەڵـکو بە ناوی جوگرافی ناوچەکانی دادەنێ . بەم بۆنەیەوە دەڵێ : « هەندێ لە زانایان بێ بەڵـگە ئەم ناوانە بە وشـەی (کورد)ەوە دەبەســتن ، بەڵام نە وشـەی (کاردو) ، نە (کارادا) ، نە (کورتی) ، نە (خالدی) هیچ پەیوەندییــەکیان بە وشەی کوردەوە نیـیە » (ل ٩٤) .

رەشید یاسمی وا نیشانی دەدات ، کە لەگەڵ ناوی ئەم ناوچانە : (کاراد) ، (کاردو) ، (کورتی) ، (کورد)دا ، هەروەها ناوی

هۆزێـکی (ئێرانی)ش ـ(بە تێـگەیشتنی رەشید یاسمـی فارســـی) هەبوو ، کە ناوی کورد بێ .

نوسەر چ بەڵـگەیەکی هەیە بۆ ئەوەی بڵێ : لە زۆدا لە نیوان « ئێرانیـکاندا » ـ واتە فارسەکاندا هۆزێـکی فارسی هەبێ ، کە ناوی کورد بێ ؟

بەڵـگەی تەنها ئەوەیە کە نمونەی لە سترابۆنەوە هێناوەتەوە و دەڵێ : « هـۆزەکانی کورد ، وەك ماردام لە وڵاتی فارس دەژین و بەو مرۆڤە بەتواناناکانەی وڵاتی فارس دەڵێن کارداك . مرۆڤانی کارداك لە رێـگای جەردەیەتییـــەوە دەژین . وشەی کارداك مانای مرۆڤی ئازا و بەتوانایە » (ل ١٠٧)

رەشید یاسمی لەسەر ئەساسی ئەو وشە نائاشکرایانەی سترابۆن ، هاتۆتە سەر ئەو رایەی کە کورد لە پارســـەوە (فارسی ئەمڕۆوە) پەیدابووە . رەشید یاسمی نوسیویێتی : « پارسوا لانك و مەڵبەندی کوردە » (ل ١٠٧) .... بڵاوبونەوەی کورد بە بزوتنەوەی هۆزەکانی هیند و ئێرانییەوە بەستراوە . لە نیوان ئەو هۆزانەدا هۆزی فارس هەبون . ئەم هۆزانە بە زۆری هێز لە رێگای دەربەندی قەفقاسەوە لە باکورەوە هاتنـە ئاسیای بچوك . لە ســەرەتادا لە خۆرئاوای دەریاچەی ورمێدا جێنشین بون و لە پاشانا بەرەو باشور بۆ ناوچەی پارســوا ـ ئێستای فارس ـ کەوتنەرێ .... « و هۆزەکانی ئێستای رەگەزی ئێرانیان لێ دروست بێ » (ل ٣) . « کورد ـ هۆزێـکی ئێرانییە و لە ناوچەیەکدا کە زۆ ناوی (کورد) بووە جێگای ژیانی

بۆ خۆی دۆزییەوە هەروەها دانیشـــتوانی کۆنی ئەم ناوچەیەی دەکرد و مەحو کردەوە . ئیتر لەو دەمەوە ئەم هۆزە (هۆزە فارسە) (کورد ـ وەرگێز) ناوی نوێتی لێنرا ـ واتە بە ناوی ئەو ناوچەیەوە کە داگیریان کرد » (ل ۹۹) . بەم چەشـنە ، دەبینین بۆ بەڵـگە ، رەشید یاسمی دەیەوێ دەربخات کە رەگەزی کورد فارسە .

بە باوەڕی ئێمە کورد لە فارسەوە نەکەوتۆتەوە ، بەڵـکو لە ئەنجامی تێکەڵاو بونی چەند هۆز و میللەتانی کۆن ، کە لە چیاکانی زاگرۆس جێگیر بوبون پەیدابووە . گەلێك لە هۆزەکانی کورد ، کە خاوەنی ئایین و باوەڕی جیاوازن ، یاخود جیاوازی لە ئەتنۆگرافیایاندا هەیە . هەروەها مانەوەی گەلێك ناوی هۆزی کۆن لە ناو کۆمەڵی کورددا و هەندێ ناوی جوگرافیی ناوچە شاخاوییەکانی ئاسیای بچـوك ، کە بوون بە ناوی هەندێ لە هۆزەکانی کورد وای دەردەخەن کە میللەتی کورد لە ئەنجامی تێکەڵ بونی هەندێك هۆز و میللەتان ، کە لە ناوچە شـــاخاوێـکانی زاگرۆس دەژیان ، یاخود هاتبون بۆ ئەم ناەچـەیە پەیدابووە . لێرەدا بۆ نمونە چەند ناوێـکی ئەو هۆزانە دەخەینە پێش چاو : (کاسکان ـ لە ناوی کۆنی میللەتی کاسیەوە هاتووە ، کە لە چیاکانی زاگرۆس دەژیان) ؛ (لولو ـ لە ناوی میللەتی لولووە هاتووە ، کە لە خواروی چیـــاکانی زاگرۆس دەژیان) ؛ (کورت ـ لە ناوی میـللەتی کورتەوە هاتووە ، کە لە ســـەروی رۆژهەڵاتی چیاکانی زاگرۆس دەژیان) ؛ (خالتان ـ لە ناوی میللەتی کۆنی خالدیەوە) ؛ (داسنی ـ لە ناوی میللەتی تاسـانیەوە هاتووە ، هەروەها لەگەڵ

ناوی زۆی ناوچەی تاســانتی وێكدەچن) ؛ (تاكاری ـ لە ناوی كۆنتی ناوچـــەی تیـكوری یەوە ھاتووە ، كە ئەم ناوچەیە كەوتۆتە خوارۆی ئەرمەنســتان) ؛ (زیلان ـ لە ناوی زۆی زیلونی یەوە ھاتووە ، كە كەوتۆتە خوارۆی ئەرمەنستان) .

بێ‌گومانــ ، وێكچونی ناوی هۆزەكانی كورد لەگەڵ ناوی میللەتانی كۆن و ناوچەكانی كوردستانی زۆدا بە ریكەوت نییـە ، بەڵـكو ئەمە نیشانی مێژۆی پێكهاتن و دروست بونی میللەتی كورد دەدات . ئەم بەڵـگانە ، بەر لە هەمو شتێك نیشانی ئەوە دەدەن ، كە لە دروست كردنی میللەتی كورددا ، میللەتانی كۆنی زا گرۆس و ئێران (ماد ، پارفیـان ، فارس) ، ســامی و هۆزەكانی خواروی قەفقاس و میللەتی ئەرمەن .... هتد گەورەترین هاوبەشییان كردوە . لە كاتی دروست بوندا گروپی زمانە ئێرانێـكان (نەك تەنها فارس) بەســەر گروپی زمانەكانی تردا ســەركەوتووە و لە ئەنجامی ئـــەم سەركەوتنەدا زمانی كوردی دروست بووە و بە گوێرەی یاســای موتوربە یەكێكە لە زمانە ئێرانێكان .

زمانی هەندێك لە هۆزەكانی زۆی زاگرۆس ، كە لە بنچینـەی دروست كردنی میللەتی كورددا هاوبەشییان كردوە ، لە خێزانی زمانە ئێرانێكان بونــ . لەم روەوە زمانی كوردی ، وەك یەكێك لـە زمانەكانی ئەسـڵتی زاگرۆس خزمایـەتی و پەیوەندی لەگەڵ زمانەكانی میدی و پارفیاتی و فارسیدا هەبووە ، بەڵام بە هیچ جۆرێك لە زمانی فارسییەوە دروست نەبووە و نەكەوتۆتەوە ، وەك رەشید یاسمی

وا بۆ شـەرم دەیەوێ بیسەلمێنێ . بۆشك هاوبەشی کردنی ماد و پارفیان و فارس لە دروست بوونی میللەتی کورددا بووە بـــە هۆی بەهێز کردنی پەیوەندی لەگەڵ زمانە ئێرانیەکاندا (میدی ، پارفیانی ، فارسـی) ، بەڵام ئەمە بـــە هیـچ جۆرێك نابێت بـە بەڵـگە بۆ نیشاندانی ئەوەی ، کە کورد لە فارسەوە پەیدابوبێ و زمانی کوردی لقێك بێت لە زمانی فارسی .

وشـــەی کورد ، وەك ناوی میللەتێك ، کە لـە سـنووری چوارچێوەی کوردستاندا ژیاوە ، لە نووسراوەکانی یۆنان و ئەرمەن و سۆمەر .... هتددا بەرچاو دەکەوێ . بە پێی ئـــەو سەرچاوانە ، کورد زۆر لە کۆنەوە لە ناوچەکانی ناوەڕاستی کوردستانی ئێستادا ژیاوە ـ واتە (لە باشوورەوە هـەر لە دەریاچەی وان و ورمێوە تا چیای زاگرۆس ، لە خۆرهەڵاتەوە لە روباری دیجلەوە ؛ لە خۆرئاوەوە لە بۆتانسۆوە .

لە نووسراوەکانی سۆمەر و ئاشووردا (۲۰۰۰ ـ ۱۰۰۰) پ . ز . ناوی هۆزی (کورتیس) یا (کورتی) کە لە خوارەوی رۆژهەڵاتی ناوچـەکانی زاگرۆســـدا ژیاوە بەرچاو دەکەوێ . لە نووسـراوەکانی (نارامســـین)دا ، دەور و بـەری (۲۵۰۰) پ ز . ناوی هۆزی لولوبی (لولو) ، کورتی ، کە لە ناوچە شاخاویـەکانی زاگرۆس ژیاون دەبینرێ . لولوبی (لولو) لە زانستدا بە ئەسڵی (لوڕ) ناسراوە ؛ هۆزی (کورتی) شـــێوەیەکی ناوی (کورتی)یە ، کە لە هەندێ نووسراودا بەرچاو دەکەوێ . بەشێك لە زانایان لەسەر ئەو باوەڕەن ،

که لولوبی (لولو) ، گورتی (گورتی) له بارەی زمانەوە له سەرەتادا له میللەتەکانی قەفقاس بوون ، وە بەشێکی تریان زمانی کۆنی ئەم هۆزانە بە زمانێکی هیند و ئەوروپایی دادەنێن .

بەبەڵگەکانی رۆمانی دەوری ســالانی ۲۲۰ ـ ۱۷۱ پ. ز. لەشکری کورتی (کورد) له جەنگدا دژی رۆم هاوبەشییان کردوە .

بــە پێی بەڵگەکانی ئەخیمیند له نێوان ئـەو میللەتانەی دژی دارا جەنگاون ناوی میللەتی (ساگارتی یا ساکارتی یا زیکورتی) ، که له نزیك ئەربیلەوە ژیاون بەرچاو دەکەون . هەندێك ســەرچاوە نیشــانی دەدەن ، که له کاتی هێرشی ئەســکەندەری مەکدونیدا (ناوەڕاستی سەدەی ٤ی پ. ز.) بۆ رۆژهەلات ، کاردوخەکان (کوردەکان) بەشێك بوون له لەشکری دارای پادشــای فارس . کەزنەفۆن که سەرۆکی لەشکرێکی دە هەزار سەربازی بوو (سالی ٤٠١ پ ز.) دەلێ : سوپاکەم بە ولاتی کاردوخ (کورد)دا تێپــەڕی . دانیشتوانی ئەو ولاتە ئازایەتیەکی زۆر گەورەیان لە شەڕدا نیشاندا . کەزنەفۆن کاتێك دێتە سەر باسی ئەو رێگایانەی خۆی و لەشکرەکەی پیایاندا تێپەڕیون ، نووسیۆیتی دەلێ :له بابلەوە رێگایەکی شــاخاوی بەرەو باکوور دەکشێ ، که بۆ ولاتی کاردوخ دەچێ . ئـــەم هۆزە لەسەر چیاکان دەژین . کاردوخەکان جەنگاوەرن و ســـەر بۆ هیچ پادشایەکی فارس شۆڕناکەن[٣] .

---

(٣) کەزنەفۆن ، ئەنەباسیس ، مەکسیمۆفا وەریگێڕاوەتە سەر زمانی رووسی ، مۆسکۆ ـ لینینگراد ١٩٥١ ، ل ٩٣ .

به پێی وشـــەکانی گەزنەفۆن : ناوچە شاخاویێکەی کاردوخ کەوتبوە خواروی روباری (کێنتریت)ەوە و ئەم روبارە بوبو بــە سنورێك لە نێوان ولاتی ئەرمەن و کاردوخدا[٤].

زانایانی جوگرافی یونانی سەدەکانی سەرەتای زایین (سترابۆن ، پتولەمی ... هتد) دەڵێن : ناوەڕاســـتی کوردستانی ئێستا ناوی کاردوئینە (کاردوینە) بو . لەبەر رەوشنایی نوسراوەکەی ســترابۆن وا دەردەکەوێ ، (کاردۆئینە) ـ ئەو ولاتە شاخاوییەیە ، کە کەوتۆتە نیوان موش و دیاربەکری ئێستاوە .

لە لای مێژوناسانی ئەرمەنی سەدەکانی ســـەرەتای زایـین و سەدەکانی ناوەڕاست ، ناوی (کوردس ئەشخار) ـ (ولاتی کورد) و (کوردیك ـ ناوچە شاخاویێـکانی کوردستان) بەرچاو دەکەوێ .

بــەم جۆرە وشەی (کوردس) لە زۆر کۆنا مانای (کورد) بووە ، واتە ـ کۆمەڵێك هۆزی ئەتنۆگرافی بوون ، کە لە ناوەڕاستی کوردستانی ئێستادا دەژیان[٥].

رەشید یاسەمی هەوڵی داوە ئـەو بەڵـگە مێژوییانەی دەربارەی کورد و ولاتی کورد هەن بشارێتەوە ، جگە لە شاردنەوەی ئـــەم بەڵـگانە هێشتا ویستویەتی نیشانی بدا و بیچەسپێنێ کە وا کورد لە

---

(٤) هەمان سەرچاوە ، ل ١٠٢ .

(٥) لێرەدا لە وشـەی (کوردستان) مەبەسـتمان (ناوچەکانی چیـای زاگرۆسە) ـ واتە ئەو ناوچانەی کەوتونەتە سنوری تورکیا و ئێران و عێراقەوە ، کە دانیشتوانیان کوردن .

فارسەوە پەیدابوون و کەوتوونەتەوە و وڵاتی فارس لانك و مەڵبەندی پەیدابوونی کوردە .

ئەم هەوڵدانەی نوسەر بە ئاشکرایی لە کاتی لێکۆڵینەوەیدا لەو سەرچاوە عەرەبیانەی کە دەربارەی رەگەزی کورد دەدوێن دەردەکەوێت . لە سەرێکەوە ، بە رایەکی راست زۆر بە توندی رەخنەی گرتووە و دژی باوەڕی هەندێ مێژوونوسی عەرەبی سەدەکانی ناوەڕاست کە رەگەزی کوردیان بە عەرەب داناوە ، راستاوە . کەچی لە سەرێکی کەوە بە تەواوی باوەڕی بەو سەرگوزشتە و داستان و ئەفسانانەی عەرەب هێناوە کە بۆ بەرژەوەندی فارس رەگەزی کورد بە فارس دادەنێن . دەبینین زۆر داستان و سەرگوزشتەی هۆزەکانی کورد و مێژوناسانی عەرەب ، کە رەگەزی کورد بە عەرەب دادەنێن رەشید یاسمی بە دروست کراو و هەڵبەستراویان دەداتە قەڵەم و لە ریزی « چیرۆکە خەیاڵییەکان و مێژونوسە سەر لێشێواوەکان » دایان دەنێ (ل ۱۰۹) . بەڵام ئەفسانەکانی فارس و هەندێ سەرگوزشتەی هۆزەکانی کورد ، کە رەگەزی کورد بە فارس دادەنێن ، نوسەر بە راستیان دادەنێ و بە واقعی تەواویان دەداتە قەڵەم . لەم بارەیەوە نوسیویەتی : « زوربەی ئەم سەرگوزشتە و ئەفسانانە بنچینەیەکی مێژوویی واقعییان هەیە » (ل ۱۱۸) .

رەشید یاسمی ئەو سەرگوزشتە کوردیانە و ئەو لێکۆڵینەوانەی مێژوونوسانی عەرەب ، وەك : مەسعودی ، تەبەری .... هتد ، کە رەگەزی کورد بە عەرەب دادەنێن ، بە سەرچاوەیەکی بێگەڵك و

بێ‌سوود دەژمێرێ و بەم بۆنەیەوە نوسیویێتی: «لە کاتێکدا کە عەرەب داگیرکەر بون، کورد بۆ خۆ دەرخستنەوە و رزگار بون لە جەردەیەتی داگیرکەران، نەژادی خۆی شاردۆتەوە و لە تاوا واین نیشان داوە کە لقێکن لە عەرەب. هەر ئەمەشە کە بووە بە هۆی سەر لێ‌شێواندنی هەندێ لە مێژووَنوسانی عەرەب، کە رەگەزی کوردیان بە عەرەب داناوە» (ل ١١٠). لە شوێنێکی تردا رەشید یاسمی دەڵێ: «تەبەری و هەندێ مێژووَنوسی تری پێش ئەو نەیان ویستوە ددانی بەوەدا بنێن، کە ئەم هۆزە نەترسە سەری شۆڕ نەکردوە و ژێردەستی قبوڵ نەکردوە و لە دەوری ئەواندا گەلێك ئاژاوەی ناوەتەوە و ئەم هۆزە بە رەگەز ئێرانین» (ل ١١٨).

ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی ئەتنۆگرافی و جوگرافی، کە زانایان دەربارەی کورد گەیشتونیەتی، تەسەر بە ناڕاست و ناتەواوی دادەنێ. ناتەواوییەکەش بەوە دادەنێ، کە کۆمەڵێك لە زانایان کورد بە میللەتێك لە میللەتانی قەفقاس دەژمێرن؛ کۆمەڵی دووەم لە زانایان (سولاك، رچ، لوشان) کورد لەگەڵ هۆزەکانی سەروَی قەفقاس باس دەکەن؛ کۆمەڵی سێیەم لە زانایان (ئیڤانۆفسکی، شانتر، پیتتارد) کورد بە ئێرانی دەدەنە قەڵەم. بەڵام بە باوەڕی یاسمی کورد هیچ شتێکی تایبەتی خۆی نییە، کە ببێت بە هۆ بۆ بون بە میللەتێکی جیاواز و رەسەن.

رەشید یاسمی بە هەمو جۆرێك دژی ئەو باوەڕەیە، کە کورد بە میللەتێکی قەفقاسی، یا سەروَی ئەوروپا دابنرێ. بەم بۆنەیەوە

دەڵێ : « باوەڕی ڕەچ و سولاك و لوشان بەوەی کە دەڵێن وێکچوون لە نیوان کورد و هۆزەکانی سەرەوی ئەوروپادا هەیە ، بە هیچ جۆرێك ڕاست نییە و بۆ چەسپاندن و سالماندنی ئەو ڕایە هیچ کاتێك ، ئێمە پاشماوەی ئەوەمان لەم ناوچەیەدا نەدیوە ، کە لە هەچ دەمێکدا هۆزەکانی سەرەوی ئەوروپا لێرەدا جێگیربوبن » (ل ١٠٦) .

ئوسەر ڕەخنە لەو زانایانە دەگرێت ، کە کورد بە خاوەن ڕەگەزی سەربەخۆ دادەنێن و دەڵێ : « هەندێ لە زانایان لەوەدا ڕاست نین ، کە کوردیان بە میللەتێکی خاوەن ڕەگەزێکی سەربەخۆ داناوە و بە میللەتێکی جیاواز و ڕەسەن ژماردووە . ئەوان (ئەو زانایانە ـ وەرگێڕ) بە شوێن ئەو شتانەدا گەڕاون کە کورد لەگەڵ میللەتە گەورەکاندا جیا دەکەنەوە ، بەڵام ئەوان نەیانتوانیوە شتی جیاواز ، یا تایبەتی (بۆ کورد ـ وەرگێڕ) بدۆزنەوە . بەم جۆرە هەر زانایەك شتێکی ڕێکەوتی دۆزیوەتەوە کە لەگەڵ واقعـدا ناگونجێ و ئەمـە ناتەواوییەکەیانە . بەڵام ، گەر ئەوان کورد بە میللەتێکی جیاواز و ڕەسەن دانەنێن و کورد چۆنە بـەو جۆرە بیدەنە قەڵەم ـ واتـە دابنێن ، کە هۆزی کورد بە ڕەگەز ئێرانییە (بە تێگەیشتنی ڕەشید یاسمی فارسـ ـ ق. کوردۆ) ، ئەوسـا ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانیـان بە تەواوی لەگەڵ واقع و زانیاریدا دەگونجێ » (ل ١٠٦) .

شۆڤێنێتی ئێرانی و زۆر لێکردن و فێزکردنی ڕەشـید یاسمی بەو ڕادەیە و بەو شێوەیەیە کە دەڵێ : گەر کورد بـە میللەتێکی جیاواز و ڕەسەن دانەنین ، بەڵکو بە هۆزێکی بە ڕەگەز ئێرانی (فارسی) دابنێن ، ئەوسا بە ئاسانی دەتوانرێ لە مەسەلەی مێژوی

کورد و کولتور و زمانی بکۆڵرێتەوە . رەشید یاسمی باش دەست بە وشە بێ ماناکانی خۆی دەکات ، کە کورد بە فارس دادەنێ . وشەکانی یاسمی هەر وەك ئەو وشە بێ مانایانەن کە کورد بە ئێرانی دادەنێن و ئەو دژبان دەدوێ . ئاشکرایە ، تا ئێستا هیچ بەڵگەیەکی زانستی نییە کورد بکات بە فارس . جا لەبەر ئەوەیە ئــەو هـەوڵ دەدات بیچەسپێنێ و بەڵـگە بدۆزێتەوە . بۆ بەجێهێنانی ئەو مەبەسـتەش لە مەسـەلەی نزیکی زمانی فارسی و کوردی ، یەکێتی ئایین و باوەڕ و کۆمەڵایەتی ، چارەنوسی مێژوویی و هاوکاری لـە مێژووی ئێراندا کۆڵیوەتەوە . ئەم باسانە بە لای ئەوەوە گرنگن ، چونکە ئەو ئەم مەسەلانە بە خاسیەتی گەورەی نەتەوە دادەنێت . ئەو دەیەوێ نیشانی بدات ، چۆن لەو خاسیەتانەدا کە ناوبران ، کورد هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ فارسـدا نییـە ـ واتە « هەردوکیان نەتەوەی ئێرانیان پێکهێناوە » (ل ١٤٠) .

یەکەم ـ بۆ هەموان ئاشکرایە ، کە هیچ نەتەوەیەکی ئێرانی نییـە ، بەڵـکو میللەتانی ئێران یاخود نەتەوەکانی ئێران (فارس ، کورد ، ئەفغان ، تاجیك .. هتد) هەن . خۆ دەزانین ، کە نەتەوەی سلاڤی نییە ، بەڵـکو نەتەوەکانی سـلاڤی یاخود میللەتەکانی سـلاڤی (رووس ، بولگار ، چیك .... هتد) هەن ، کە هـەر یەك لەم میللەتانە خاوەنی مێژوو و کولتور و زمانی .... خۆیانن . هەر بـەم چەشـنەش : هـەر یەك لە میللەتەکانی ئێران خاوەنی مێژوو و کولتور و زمانی تایبەتی خۆیانن . ئاشکرایە ، رەشید یاسمی لەبەر بەرژەوەندی شۆڤێنیێتی فارسی ، هەموو ئەم میللەتانە بە فارس دادەنێ .

هەر لەبەر ئەوەشـــە کە زۆر جار « نەتەوەی فارس » ، « مێژوی فارس » ، « ئەدەبی فارســـی » ، « زمانی فارسی » ... هتد دەکا بە « نەتـەوەی ئێران » ، « مێژوی ئێران » ، « ئـــەدەبی ئێرانی » ، « زمانی ئێرانی » .

رەشید یاسمی زمانی کوردی ، باوەر و ئاینی کورد ، مێژو و کولتوری کورد ، وەك شـــێوەیەك یاخود لقێك لە زمانی فارسی ، مێژو و کولتوری فارس تەماشا دەکا .

رەشید یاسمی دەربارەی زمانی کوردی نوسیویەتی : « زمان مەرجێکی سەرەکییە بۆ بون بە نەتەوە و ئەمە باشتر لە هەمو شتێك نیشانی یەکێتی کورد و میللەتی ئێران دەدات » (ل ١٢٢) .... « لە بەراوردکردنی وشەکانی فارسی و کوردی ، زۆر ئاسان ئەم یەکێتییە دەردەکەوێ » (ل ١٣٢) . ئەگەر کورد و فارس خاوەنی یەك زمانیش بن ، هێشتا ئەمە نابێت بە بەڵگە ، تا بوترێ کە هەردوکیان (کورد و فارس ـ وەرگێڕ) یەك نەتەوە پێـــكدەهێنن . ئەوەندە بەسە ، گەر پەنجە بۆ نەرویج و دانیمارك رابکێشین ، کە خاوەنی یەك زمانن ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا یەك نەتەوە نین .

بۆ نیشاندانی یەکێتی زمانی کوردی و فارسی ، رەشید یاسمی حەڤدە وشـــەی هێناوەتەوە[٦] ، کە گوایا لە هـــەردو زمانەکەدا

(٦) هێنانەوەی حەڤدە وشەی وێکچو لە زمانی کوردی و فارسـیدا ، بە هیچ جۆرێك نابێت بە بەڵگە بۆ ئەوەی بوترێ ، کورد لە فارسەوە پەیدابوە . جا ، خۆ هەزاران وشـەش هەن کە لەیەك ناچن ، گەر=

وێکدەچن. ئوسەر لەو وشانە لە ڕوی (فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی و سینتکسیس ...)ەوە نەکۆڵیوەتەوە و تەنها ددڵێ ئەم وشانە، وەك وشەکانی فارسی وان. بەڵام، گەر ڕەشید یاسمی لەم ڕووەوە بەراستی بکەوتایەتە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی، ئەوە زۆ سەربەخۆیی و جیاوازی زمانی کوردی بۆ ئاشکرا دەبو. بێشك ئەو ناتوانێ ددان بەم ڕاستیەدا بنێ، چونکە، گەر ڕاستی بڵێ، ئەوسا ئەو مەرامەی هەیەتی بۆی نایەتە دی. جا هەر لەبەر ئەودشە بیر و باوەڕی هەندێ زانا (مان، زالیمان، ئەندیاس، مییا، لینتس) بەراست دەزانێ، کە دەڵێن: هەرچەندە جیاوازی لە نیوان زمانی کوردی و زمانی ئێرانیدا هەیە؛ بەڵام هەر یەك زمانن و ئەو زمانەش فارسییە. ئەو جیاوازییەی لە نیوان زمانی کوردی و فارسیدا هەیە، شتێکی گرنگ نییە، بەڵکو ڕێکەوتە و هەروەها زمانی کوردی لقێکە لە درەختی زمانی فارسی» (١٣٤).

لێرەدا بە ئاشکرایی دیارە، کە ئەو ئەنجامەی زانایانی ناوبراو ـ کە زمانی کوردی و فارسی بە یەك زمان دادەنێن ـ گەیشتونیەتێ شتێکی هەڵە و چەوتە، هەر بەم جۆرەش ڕاست نییە بوترێ، زمانی ڕوسی و پۆڵەندی یەك زمانن. وێکچونی بەشێك لە وشەکانی هەندێك زمان، وا ناگەیەنێ کە ئەو میللەتانە یەك ڕەگەزن.

هەرچەندە لە زمانی کوردی و فارسیدا گەلێك وشە هەن

= وابێ، دەبێ ئەمەش ببێ بە بەڵگە بۆ دوری زمانی کوردی و فارسی. ئەم جۆرە ئمونانە بنچینەیەکی زانستییان نییە (وەرگێڕ)

وێك‌دەچن ، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانرێ بوترێ ، زمانی کوردی لە زمانی فارسییەوە پەیدا بووە . زمانی کوردی چ لە فۆنێتیك ، چ لە مۆرفۆلۆژی ، چ لە سینتکسیس ، چ لە دروست بوونی وشەدا زمانێکی سەربەخۆیە و ئەم راستیە لە مێژە لە لایەن کوردناسانی سۆڤێتەوە نیشان دراوە و چەسپێنراوە .

لە تەماشا کردنی جیاوازی لە نیوان زمانی کوردی و فارسیدا ، رەشید یاسمی وای دەداتە قەڵەم ، گوایا ئەمە ئەو جیاوازییەیە کە لە نیوان دیالێکتەکانی زمانی ئێرانی (بە تێگەیشتنی رەشید یاسمی فارسی)دا هەیە . نووسەر زمانی کوردی ناوناوە زمانی گفتوگۆی کورد ، وە زمانی فارسیش بە زمانی ئەدەبی دادەنێ . ئەو وای داوەتە قەڵەم ، کە ئەدەبی فارسی بۆ کورد هێندە خۆشەویست و نزیکە ، کە وا کورد ئارەزوو دەکەن هەر بە زمانی فارسی بخوێنن و بنووسن (ل ١٣٤ ـ ١٥٥) رەشید یاسمی دەڵێ : « تا ئەم سالانەی دوایی لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا ، جگە لە نووسینی فارسی هیچ نووسینێکی تریان بەکار نەدەهێنا » (ل ١٣٥) . « مێژوونووسان و زانایانی کورد بە زمانی فارسی نووسیویانە » (« شەرەفنامە » و .... هتد) . دەربارەی ئەو شاعیر و نووسەر و مێژوونووسانەی بە زمانی کوردی نووسیویانە[٧] ، رەشید یاسمی بێدەنگ بووە . کەچی لەگەڵ

---

(٧) بڕوانە : ئەدەبیاتی کوردی ؛ ئینسکلۆپیدیای ئەدەبی ؛ وتارەکەی ڤیلچێفسکی ، ئەدەبی کوردی دەرەوە ، « زمانە ئێرانیەکان » ، ب ٤ ، لێنینگراد ١٩٤٥ ؛ گۆڤاری « دەنگی گێتی تازە » ، بەغدا ١٩٤١ ـ ١٩٤٦ ؛ هەروەها وتارەکەی من ، ئەدەبی کوردی دەرەوە دەربارەی=

ئەوەشدا چەند جارێك باسی کتێبە ئاینییەکانی هۆزەکانی کورد (یەزیدی ، شەبەك .... هتد) دەکات ، کە پاشماوەی ئاینی رۆژهەلاتی کۆنیان پاراستوە . وەك زانایان[8] دەڵێن ، ئەم کتێبانە بە کوردی نەنوسراون ، بەڵکو بە فارسی نوسراون .

رەشید یاسمی بەرامبەر بە کوردی ئێستای عێراق ، کە خاوەنی نوسین و زمانی ئەدەبی خۆیانن بێدەنگ بووە و لەگەڵ ئەوەشدا ، چەند جارێك دەڵێت : هەرچەندە زمانی کوردی لە ساڵی (١٩٢١)ەوە بووە بە زمانی دووەمی رەسمی حکومەتی عێراق . بەلام کوردەکان خوێندنیان هەر لە رێگای کتێبە فارسییەکانەوەیە . رەشید یاسمی نوسیویتی : « لەعێراقدا ، لە ساڵی (١٩٢١)ەوە لە قوتابخانە میرێکان و دەزگا رەسمیەکاندا بە زمانی کوردی کەوتنە نوسین ، بەلام لە قوتابخانە سەرەتاییەکاندا هەر کتێبە فارسییەکان دەخوێنن ، وەك : دیوانی سەعدی و نیزامی .. . هتد » .

بەم بۆنەیەوە هەندێك بەڵگە دەهێنینەوە بیر رەشید یاسمی ، کە بۆ رەگەز پەرستیە بۆگەنەکەی ئەو ناخۆشە . ئاشکرایە ، زمانی گفتوگۆی دەولەتی سەفەوی فارسی نەبو ، بەڵکو ئازربایجانی

= کوردی سۆڤیت ، کتێبی « مێژو و فیلۆلۆژی ولاتانی رۆژهەلات » ، ١٩٥٢ ، ز ٣ .

(٨) ئو . ڤیلچێفسکی ، مێژوی یەزیدیەکان ، گۆڤاری « ئاتایست » ، ز ١ ، مۆسکۆ ١٩٣٦ .

بۆ . هەروەها دامەزرێنەری دەوڵەتی سەفەوی ـ شائیسماعیل بە زمانی ئازربایجانی لە پاش خۆی دیوانێکی گەورەی شیعری بەجێهێشت . بەڵام رەشید یاسمی خۆی لەم بەڵگەیە دەرخستۆتەوە و کەڕکردوە ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا کە دێتە سەر باسی دەوڵەتی سەفەوی بە دەوڵەتێکی ئێرانی (بە تێکەیشتنی ئەو فارسی) دادەنێ . ئێمە شکمان لەوە نییە کە زمانی فارسی و نوسینی فارسی لە ناو دەربەگەکانی کورددا زۆر بڵاوبۆتەوە . هەروەها دەشزانین ، هەندێ لەو دەرەبەگانە کە رەشید یاسمی بەناوی ئەوانەوە دەدوێت ، ئامادەن واز لە زمانی زگماکی خۆیان بهێنن و میللەتی کورد بکەن بە قوربانی لە رێگای سیاسەتی حکومەتی شادا . بەڵام رەشید یسمی هیچ مافی ئەوەی نییە بەناوی تێکڕایی میللەتی کوردەوە بدوێت .

مێژوی میللەتی کورد بە تێکڕایی شایەتە ، کە کورد خاوەنی کولتور و زمانی خۆیەتی . خەباتی میللەتی کورد لە رێگای ئازادی و سەربەخۆییدا زنجیرێکی خوێناوییە ، کە بە هەمو سەدەکانی مێژوی میللەتی کورددا تێپەڕیوە . بەتایبەتی لەم دەمەدا خەباتی میللەتی کورد ئاشکرایە و وا بزانین تەنها بیرخستنەوەی خەباتی میللەتی کورد لە سالآنی شەڕی دووەمی جیهاندا ، کە چۆن لە کوردستانی ئێراندا حکومەتێکی ئۆتۆنۆمییان پێکهێنا و چۆن بە زەبری بێبەزەییانەی حکومەتی زۆرداری شا لەناوبرا ، بەڵگەیەکی ئاشکرا و راست و باوەڕپێکراوە .

رەشید یاسمی هەتا بە رەوشتی ئاینیش کورد بە لقێکی فارس

دادەنی و بـەم بۆنەیەوە توسیولێتی دەڵێ : « ئایین یەکێکە لە مەرجەکانی نەتەوە .... » (ل ۱۱۹) .... « لەسەر بنچینەی پاشماوەی ئاینێ ، ئێمە دەتوانین ئەوە بیچەسپێنین ، کە چۆن هۆزی کورد لقێکی درەختی ئێرانییە و هەروەها ئەوەش ئاشکرایە ، کە چۆن هەزار ساڵ لەمەوبەر هەمو ئێران و کوردستان ئاینی ئیسلامیان وەرگرتووە . لێرەدا یەکێتێ تەواویان دەردەکەوێ . جگە لەوە ، بەر لە ئیسلام ئاینی دانیشتوانی کوردستان لەسەر ئاینی ئێرانی بو (واتە زەردەشتێ ـ ق. کوردۆ) .

ئاشکرایە ، کە بەڵگە و لێکۆڵینەوەکانی رەشید یاسمی راست نین و لە راستییەوە زۆر دوورن . دیارە کە بە هیچ جۆرێك ناتوانرێت ئایین بە بنچینەیەك بۆ یەکێتی نەتەوەیەك بژمێررێت . هەموومان باش دەزانین کە تورك و عەرەب و فارس و ئەفغـان و میللەتانی تر زۆر لەمێژە ئاینی ئیسلامیان وەرگرتووە ، بەڵام بە هیچ چەشنێك ناتوانرێ بوتری ئەمانە یەك نەتەوەن . ئەگەر لە رێگای ئایینەوە تەماشای کورد بکرێ ، کە لە چ نەتەوەیەکە ، ئەوسا بە ئاسانی دەتوانرێ کورد بکرێ بە عەرەب ، بە تورك ، بە ئەفغان . .. هتد .

هەروەها لە بیر رەشید یاسمی دەخەینەوە ، کە ئـەم میللەتانەش هەر ئیسلامن . رەشید یاسمی دەڵی : « ئیمڕۆ بە گشتێ کورد لەسەر ئاینی ئیسلامن . زوربەی کورد شـافعین و تا لە ئێرانیش زوربەی هۆزەکانی کورد هەر شافعین ، جگە لە هۆزەکانی ئەردەڵان و هەندێ لە هۆزەکانی کرماشا و لوڕستان نەبێ کە جەعفەرین » (ل ۱۲۲) .

بەم چەند دێڕەی نوسەردا وا دەردەکەوێ ، تەنها چەند هۆزێکی کورد جەعفەرین ، کە یاسا ئاینیەکانی حکومەتی ئێران لەسەر ئەم ڕێگایەن و ئێستاش بووە بە ئاینی نەتەوەی فارس . زوربەی هۆزەکانی کورد سونین ـ واتە شافعی ین . بەم چەشنە ، لە ڕێگای ئاینەوە ئاشکرا بو ، کە کورد بە هیچ جۆرێك لقێك نییە لە درەختی فارستی .

رەشید یاسمی دەڵێ : پێش ئیسلام باوەڕی ئاینتی کوردستان لە سەرەتایەکی ئێرانی (فارسی ـ ق کوردۆ)یەوە پەیدا بو بو . ئێمە نازانین کە ئاینی زەردەشتی لەناو دانیشتوانی کۆنی کورددا چۆن بڵاوبوبوەوە ، بەڵام ئەوەی ئاشکرا بێت ، تەنها ئەوەیە ، کە پەرستنی ئاگر لای هەندێك لە هۆزەکانی کورد هەبووە . ئەگەر لەمەدا ئەوە بەدی بکرێ کە باووباپیری کورد لەسەر ئاینی زەردەشتی بون ، ئەوە هیچ زانایەکی راست ئەوە ناکات بە بەڵگە ، کە یەکێتی ئاین نیشانی یەکێتی میللەت بدات .

هەر بەم جۆرەش دەربارەی بەڵگە ئەتنۆگرافیەکان ، نوسەر دەڵی : لەم ڕووەشەوە هیچ جیاوازییەك لە نیوان کورد و فارسدا نییە « رەوشتی پرسەکردن و بوك هێنان و هەڵپەرکێ و سورانە و رەوشتەکانی تری کورد ، هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ هەمان رەوشتانی ئێرانیەکاندا (فارسەکاندا ـ وەرگێڕ) نییە » .

ئاشکرایە ، ئەم رەوشتانە لای عەرەب و فارس و تورك و کورد یەك جۆرن . هۆی وێکچونی هەندێك لەم رەوشتانە لای ئەو

میللەتانەی ناومان بردن ، ئەنجامی هاوژینییەکی درێژ و هاوئاینی و پەیوەندی کولتورییە لە نیوانیاندا . هەروەها ئاشکرایە ، کە هاوئاینی ناکی بە بەڵگە و بە هۆ بۆ ئەوەی بوتری ئـــەم میللەتانە لە یەك رەگەزن .

هیچ بەڵـگەیەك لـــەو بەڵـگانەی رەشـــید یاسمی دەربارەی نیشاندانی ئەوەی کە رەگەزی کورد فارسە هێناونیـەوە ، بە بەڵـگە نازمێرڕێن و هەروەها بەڵـگەکانی لەسەر بنچینەیەکی زانستی نین . رەشـــید یاسمی خۆشـــی باش تێدەگات کە هیچ بەڵـگەیەك لەو بەڵـگانەی بۆ کورد کردن بە فارس هێناونیەوە لە راستیەوە نزیك نین و باوەڕیان پێناکرێت . بەڵام بەلای ئەوەوە ئەمە گرنگ نییە ، بەڵـکو گرنگ ئەوەیە ، بە هەج جۆرێك بێت کورد بکات بە نەتەوەی ئێرانی (فارسی ـ ق. کوردۆ) . لەم بارەیەوە ئەو نوسیویەتی : « با بڵێین هیچ بەڵـگەیەك لەو بەڵـگانەی هێناومانەتەوە نەیان سەلماندووە و نەیان چەسپاندووە ، کە رەگەزی کورد ئێرانییە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ، هـــەر دەبێ کورد بە کۆمەڵی نەتەوەی ئێرانی دابنرێت » (ل ١٤٠) .

رەشید یاسمی دەیەوێت نەك تەنها کوردی ئێران ، بەڵـکو هەمو میللەتی کورد بخاتە ژێر دەست کۆمەڵی « نەتەوەی ئێرانەوە » . دیارە رەشید یاسمی بە کەمی دەزانێ کە بەڕێوەبەرانی حکومەتی ئێرانی کۆنەپەرست تەنها ئـەو کوردانە ئەچەوسێننەوە ، کە لە کوردستانی ئێران دەژین . هیوای ئەو ئەوەیـە ، تێکڕایی میللەتی کورد بخەنە

ژێر دەستی خۆیان و بە ئارەزوی خۆیان بیانچەوسێننەوە . هەر لەبەر ئەو هۆیەشە سەرنجی بەرێوەبەرانی حکومەتی ئێرانی کۆنەپەرست رادەکێشێ بۆ داگیر کردنی کوردستانی تورکیا و عێراق ، کە ئەو هەر لە دەوری ئەخەمینیەکانەوە بە زەوی فارسی دادەنێ . وشەکانی (مۆنتسکیۆ و جانیما) دەربارەی داگیر کردن بە شێوەیەکی فراواتر و کراوەتر دەنوسی و دەڵێ : « ئەوەی شتێکی سەیر بێت ئەوەیە ، میللەتێك کە خاوەنی یەك زمانە دابەش دەکەن بەسەر چەند میللەتێکدا . زمان ، باوەڕی ئاینی ، خو و رەوشت دەتوانن ببن بە هۆ بۆ دانانی سنور . حوکمی سیاسی و ئەو یاسایانەی بۆ جیاکردنەوەی یەك میللەت دانراون راست نین[(٩)]. ئەگەر میللەتێکی خاوەن یەك زمان بە زۆری زۆرداری دابەش کرابێ ، رۆژێك هەر دێت کە ئەو میللەتە یەك بگرێتەوە و ئەو سنورە دەستکردە بکوژێنێتەوە » (ل ١٣٩) . ئەمەیە نەخشەی کێشراوی بۆرجوازی فارسی رەشید یاسمی .

رەشید یاسمی بەڵگەی ئەو زانایانە ، دەربارەی ئەوەی وتویانە : « کورد لە زوەدا سەربەخۆ بون ، خاوەنی دەولەتی سەربەخۆ و پادشا و حکومەتی ئۆتۆنۆمی خۆیان بون » (ل ٩) بە راست نازانێ و بە لاواز دادەنێ .

رەشید یاسمی لە بارەی لێکۆڵینەوەی مێژوی کوردەوە نوسیویتی

---

(٩) لێرەدا رەشید یاسمی مەبەستی ئەوەیە ، کە میللەتی فارسیان دابەش کردوە ، چونکە ئەو کورد بە بەشێك لە فارس دادەنێ (وەرگێڕ) .

دەڵێ : « لە واقعدا مێژوی کورد پێویستە بکۆڵرێتەوە نەك لەو ڕێگایەوە ، کە کورد خاوەنی کام حکومەت بون ، یاخود لە چی ناوچەیەکی کوردستاندا باجیان نەداوە . بەڵکو پێویستە لە مێژوی کورد بکۆڵرێتەوە لە ڕێگای نیشاندانی ئەو پەیوەندیانەی هەیانبووە لە ڕەگەزدا لەگەڵ ئێراندا و هاوبەشی لە مێژوی میللەتی ئێراندا بە گشتی » (ل ٩) .

کاری شۆفێنیێتی فارسی وای لە ڕەشید یاسمی کردوە ، کە بە چاوێکی سوك و بێ نرخ تەماشای گەلێك لەو سەرچاوە و کتێبانە بکات ، کە بەڵگەن بۆ نیشاندانی ئەوەی کورد خاوەنی مێژوی خۆی و دەوڵەتانی سەربەخۆی خۆی بووە . ئەم بەڵگانە بە دوڕ و درێژی لە لایەن هەندێ زانای کوردەوە نوسراون ، وەك : شەرەف خانی بتلیسی ، کە دەربارەی مێژوی کورد لە دەوری داگیرکردنی عەرەبەوە تا کوتایی سەدەی ١٦ ز. دواوە ؛ ئەمین زەکی بەگ ، خاوەنی دوو بەرگە لە کتێبی مێژوی کورد لە دەورەکانی کۆنەوە تا سەرەتای سەدەی بیست ؛ حسەین حوزنی موکریانی ، نوسەری مێژوی ئەمارەتەکانی کوردە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ؛ عەبدولعەزیز یامولکی ، باسی مێژوی شۆڕشەکانی کوردی کردوە .... هتد .

ئەو مێژو نوسانەی لەسەرەوە ناومان بردن ، بە دوڕ و درێژی ، لە ڕێگای خستنە پێشچاو و هێنانەوەی گەلێك ڕوداو و بەڵگەوە ڕونیان کردۆتەوە و نیشانیان داوە ، کە نەك جیاوازی و سەربەخۆیی هەبووە لە بونی هەندێك ئەمارەتی کوردیدا ، لە کاتی

جیاوازدا ، بەڵکو گەلێـــك زانیاریشیان دەربارەی خەباتی میللەتی کورد لە رێگای ئازادی و ســـەربەخۆیدا نوسیوە . کەچی رەشید یاسمی بەرامبـەر ئەو رووداوانە خۆی بێدەنگ کردوە ، بەڵام ئـــەو ناتوانێ بە بێدەنگی بەلای ئەو بەڵگانەدا تێپەڕێ ، کە لە زانـتدا دەربارەی بونی هەندێك لە دەوڵەتانی کوردی ناسراون . هەر لەبەر ئەوەشە ددانی بە بونی چەند دەوڵەتێك و ئەمارەتێکی دەرەبەگایەتی کوردیدا ناوە . بۆیە کاتێك لـە مێژوی کورد بەر لە ئیســـلام دەکۆڵێتەوە ، باسی مێژوی هەندێك لە دەوڵەتەکانی کورد دەکات ، وەك : بەرازی (ســـالانی ٣٤٠ـ ٤٠٦ ك. / ٩٥١ـ ١٠١٥ ز.) ؛ شەدادی (سالانی ٣٤٠ ـ ٥٩٥ ك. / ٩٥١ ـ ١١٩٩ ز.) ؛ حەمەدانی (سالانی ٢٨١ ـ ٢٩٣ ك / ٨٩٤ ـ ٩٠٥ ز.) ؛ مەروانی (ســالانی ٣٨٠ ـ ٤٨٩ ك. / ٩٩٠ ـ ١٠٩٥ ز.) .... بەڵام ، لەگەڵ ئەوەشدا رەشید یاسمی بە هیچ جۆرێك ناوی ئەو ئەمارەتە کوردییانە ناهێنێ کە لە پێش سەفەویەکاندا هەبون .

کاتێك رەشید یاسمی باسی دەوڵەت و ئەمارەتەکانی کورد دەکات ، چووە مێژوی شێواندوە و باســـەکەی وەرەچەرخاندوە و بە مێژوی فارسی داناوە . هەروەها رووداوە مێژوییەکانی کوردســـتان ، وەك رووداوی مێژویی فارس داوەتە قەڵەم . ئـــەو هـــەر وەك یەکێکی سەرکردایەتی فارس مێژوی کوردی وەرگێڕاوە . خەبات و هاوکاری هۆزەکان و هەندێك لە ئەمارەتەکانی کورد لە رێگای ئازادی و سەربەخۆییدا خۆیاندا دژی داگیرکەرانی یۆنان و عەرەب و مەغوڵ و ســـەلجوقی .. هتد داوەتە قەڵەم بەوەی کورد « هەستیان بە

پەیوەندی هەمیشەیی کردوە لەگەڵ ئێرانییەکاندا (فارسەکاندا ـ ق. کوردۆ) و لەبەر ئەوە لە ڕێگای پاراستنی ئێراندا جەنگاون »
(ل ۹) .

نوسینی مێژوی کورد ، تەنها بۆ ئەو مەبەستەی لە ڕێگایەکی چەوت و دوور لە زانستەوە نیشان بدرێ ، کە کورد و فارس یەك رەگەزن و کورد هاوبەشی کردوە لە مێژوی فارسدا سەرناگرێ . رەشید یاسمی لە ڕێگای ئەم مەبەستەدا کەلێك ڕوداوی مێژوییی ، کە بەڵگەن بۆ نیشاندانی خەباتی کورد لە ڕێگای سەربەخۆیی و ئازادیدا بە ئارەزوی خۆی شێواندونی و هەڵیگێڕاونەتەوە . ئەو دەڵێ : « کورد هاوکارییەکی چالاکی بوە لە پاراستنی هەمو حکومەتەکانی ئێراندا لە سەرکەوتنیدا بەسەر نەینەوا و یۆناندا ، لە پاراستنی ولات لە گەزنەفۆن ، لە هێرشی عەرەب و لە هەزاران شەڕی کەدا دژی دوژمنان . کورد لە ریزەکانی لەشکری پاراستنی ئێراندا بون ، لە ڕێگای پاراستنی خاکیان ئەجەنگان و لە ڕێگای تاج و تەخت و خاکیان خۆیان دەکرد بە قوربانی » (ل ۹) .

بە باسەکەی رەشید یاسمیدا وا دەردەکەوێ کە کورد هاوکارییەکی چالاکیان کردوە لە خەباتا لە ڕێگای سەربەخۆیی حکومەتەکانی ئێراندا . نوسەر بەمە گرنگی زۆر دەدات . بێشك ، ئەمە نیشانی ئەوە دەدات ، چۆن چاکەی میللەتی کورد هەیە بەسەر مێژوی ئێرانەوە ، بەڵام نابێ ئەوە لە بیر بکەین کە مێژوی کورد تەنها ئەمە نییە . ئایا مێژوی کورد تەنها بریتییە لەوەی ، کە خۆیان کردوە بە قوربانی لە ڕێگای پاراستنی تاج و تەختی ئێراندا ؟

راسته ، بۆ نیشاندانی یەکێتیی خەبات لە نیوان کورد و فارسدا دژی داگیرکەران بەڵگە هەن . بێگومان ئەم یەکێتیی خەباتە شتێکی راست و پێویستە ، بەڵام هۆی ئەمە چی بووە ؟ .... رەشید یاسمی دەڵی ، هۆی ئەمە ئەوە بووە ، کە میللەتی کورد و فارس خاوەنی « یەك ئامانج و یەك هەست بوون » ، خاوەنی یەك رەگەز و یەك باوەڕی ئاینی بوون » .

بە رای ئێمە یەکێتیی خەباتی کورد و فارس لە هەج کاتێکی مێژوودا بووبێ ، دژی هەر داگیر کەرێك بووبێ ، ئەوەیە کە بەرژەوەندیی میللەتی کورد و فارسی تیدا بووە لە رێگای پاراستنی خاکیاندا دژی ئەو داگیرکەرەی بۆ هەردوو لا یەك دوژمن بووە ، کە ویستوبەتی سەربەخۆییان زەوت بکات .... ئایا ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە کورد و فارس بە درێژایی مێژوویان پێکەوە دژی دوژمنان جەنگاون ؟ ئایا ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە ئەم میللەتانە بەجیا خەباتیان نەکردبێ و بەجیا دژی دوژمنەکانیان نەجەنگابن ؟ ئایا ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە کورد و فارس هیچ کاتێك لەگەڵ یەکتردا شەڕیان نەکردبێ و بەگژ یەکا نەهاتبن ؟

مێژوو نیشانی داوە ، کە کورد خەباتیان تەنها دژی یۆنان و عەرەب و مەغۆل و سەلجوقیەکان نەکردوە ، بەڵکو هەروەها خەباتیان دژی فارس کردوە . خەباتی درێژ و سەختی میللەتی کورد دژی شاکانی فارس بە دوور و درێژی لەو کتێبانەی لەسەرەوە ناومان بردن باس کراوە . هەروەها مێژوو شایەتیی دەدات کە سەرۆکە کوردە

دەرەبەگەکان و ئەمیرەکانی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لە دەرەبەگایەتی ئاسیای بچوك و سەروی میسۆپۆتامیادا دەورێکی گەورەیان بینیوە ، بەڵام رەشید یاسمی ئەمەی شاردۆتەوە . راستە ، مەجبور بووە ددان بەوەدا بنێ کە کورد لە مێژوویدا گەلێك جار هەڵمەت و هێرشیان بردۆتە سەر ئێران و شۆڕشیان دژی دەوڵەتی ئێران بەرپا کردوە . « ئەم میللەتە (کورد – ق . کوردۆ) کە لەم ناوچەیەدا دەژی لە ماوەی سەد ساڵدا سزای رۆژگار و چارەنوسی مێژووی زور بینی . زۆر جار روی داوە ، کە ئێران — واتە لانك و مەڵبەندی دروست بونی کورد ـ بووە بە مەیدانی جەنگ و کوشتار ، یاخود بووە بە شوێنی ناکۆکی و گێرەشێوێنی ناوخۆ . لەم دەورانەدا پێشرەوەکانی کورد گرنگییان بە ئاینی خۆیان داوە و سەریان بۆ حکومەت شۆڕ نەکردوە و شوڕشیان بەرپا کردوە . بەڵام ئەوان (کورد) هیچ کاتێك نەیانویستوە و هەوڵی ئەودیان نەداوە ، کە بە نیازی جیابونەوە دژی میللەتی خۆیان (فارس — ق . کوردۆ) شۆڕش هەڵگیرسێنن » (ل ٧) .

رەشید یاسمی ئەو چەند دێڕەی بۆ نمونە هێناوەتەوە — واتە بۆ نیشاندانی ئەوەی کە کورد « سەریان بۆ حکومەت شۆر نەکردوە » و شۆڕشیان دژی ئێران بەرپا کردوە . رەشید یاسمی بە شێوەیەکی هەڵگێڕاوە باسی شۆڕشەکانی کورد دەکات ، کە دژی ئێران بەرپایان کردوە و هەروەها نایەوێ ددانی پیادا بنێ کە ئەم خەباتەی میللەتی کورد لە رێگای سەربەخۆیی و ئازادیدا شتێکی مێژوویی و مافێکی نەتەوایەتیە .

رەشید یاسمی لە باسی خەباتی میللەتی کورددا دژی دوژمنەکانی لە رێگای ئازادی و سەربەخۆییدا هەڵگێڕانەوەیەکی زۆری کردوە هەندیك لەو وەرچەرخاندن و شێواندنەی رەشید یاسمی دەخەینە پێش چاو :

لە « ئەنەباسیس »ی کەزنەفۆندا نوسراوە : لە دەوری ئەخەمینیەکاندا ، کاردوخەکان (کوردەکان) سەریان بۆ شای فارس شۆڕ نەکردوە و لە ژێر حوکمی فارسدا نەبون . کەچی رەشید یاسمی نوسیویەتی : « ئەمە ، ئەوە ناگەیەنێ کە کورد هۆزێکی سەربەخۆ بوبێ . دەوڵەتی ئەخەمینی توانای ئەوەی هەبوە سەر بە میللەتان شۆڕ بکا و بخاتە ژێر حوکمی خۆیەوە . هەر لە سەندەوە تا بۆسفۆر و هەر لە صەیداوە تا حەبەشە لە ژێر حوکمی ئەم دەوڵەتەدا بوە و هیچ کاتێك رێگای ئەوەی نەداوە لە ناوەڕاستی حکومەتەکەیدا هۆزێکی سەربەخۆ ببێت » (ل ١٠٨) .

ئەگەر ددان بەوەشدا بنێین ، کە لە کاتی دەوڵەتی ئەخەمینیەکاندا کورد لەسەر شێوەیەکی سیاسی سەربەخۆ نەبون و لە ژێر حوکمی پادشاکانی ئەخەمینیدا بون ، ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە ئەو دەمە کورد خاوەنی بنچینەی ئابوری و زمان و ژیانی کوردەواری خۆیان نەبون .

سەبارەت بەو کوردانەی دەربەندی چیاکانیان پاراستوە و دژی لەشکری کەزنەفۆن جەنگاون ، رەشید یاسمی دەڵێ : کوردەکان ئەمەیان بۆ پاراستنی خاکیان ، ماڵاتیان ، خۆیان و سەربەخۆییان لە بێگانە نەکردوە ، بەڵکو ئەوەیە کە « کوردەکان لە رێگای

بەجێهێنانی فەرمانی شـــا ئەردەشێردا خۆیان داوە بە کوشت و دەربەندەکانیان پاراستوە » .

دیسان ، نوسەر خەباتی کورد دژی سەلجوقیەکان ، وەك خەبات لە رێگای خاك و میللەتـــدا ناداتە قەڵەم ، بەڵکو دەڵێت ئەمە خەبات بووە « دژی داگیرکەرانی تاجی ئێران » . هەروەها ، رەشید یاسمی خەباتی میللەتی کورد دژی مەغۆل و ســـەلجوق و عەرەب و داگیرکەرانی تر ، وەك خەبات لە رێگای پاراستن و هێشتنەوەی « تاجی ئێراندا » تەماشـــا دەکا . رەشید یاسمی بێ ئەوەی تۆزێ شەرم بکا دەڵێ : « هەر لە دەوری سەفەویەکانەوە لە مێژوی کورددا هیچ شتێکی نوێ نییە » و « ئەوەی کە هەیە تەنها دوبارە کردنەوەی رووداوەکانی کۆنە » ..... « مێژوی کورد پاش دەوری ســەفەویەکان بریتییە لە مێژویەکی پەیوەندی هەمیشەیی لەگەڵ ئێراندا ، مێژویان خۆکردنە بە قوربانی لە رێگای پاراستنی ئێرانـــدا و لە پێناوی هێشتنەوەی تاج و تەختی ئێراندا » (ل ٢١٩) .

بەم جۆرە لە نمونەکانی ئەم کتێبەی رەشـید یاسمیدا « مێژوی نەژاد و پەیوەستەگی کورد » ، کە رەخنەمان لێ گرتووە ، ئاشکرا دیارە ، کە چۆن مێژونوسـانی قەومی بۆرجوازی فارسی لە ئێراندا بە ئارەزوی خۆیان رەوڕەوەی مێژوی کورد وەردەچەرخێنن و دەشێوێنن . رەشید یاسمی لەم رێگەیەوە پاکانە بۆ ئەو سیاسەتە کۆنەپەرستەی ناوخۆی ئێران دەکات ، کە بەرامبەر بە گەلی کورد لە ئێراندا پەیڕەوی دەکرێت . بۆ ئەم مەبەستە ئینکاری میللەتانی تری

خاوەن کولتور و زمانی خـۆ دەکات . نوسینی کتێبەکەی لەسـەر بنچینەیەکی شۆڤێنتی فارسی وای لێ‌کردوە ، کە تەماشـای مێژوی کورد ، وەك مێژوی « نۆکەران و پارێزەرانی تاجی ئێران » بکات .
رەشـید یاسمی سیاسـەتی داگیرکردنی خاکی بێگانە بڵاودەکاتەوە .
پروپاگەنـدە دژی کورد دەکا ، کە گوایا سـەرشۆڕ و نۆکەری حکومەتی شای کۆنەپەرست بون .

* * * * * *

ڕەخنە لە بیر و باوەڕی هەڵە

لە بارەی زمانی کوردییەوە

ئەم وتارە لە ساڵی ١٩٥٥دا لە گۆڤاری «کورتەی دەنگوباسی ئامۆزگای ڕۆژهەڵاتناسی»دا بڵاوکراوەتەوە، ب ١٢، ل ٤٣ ـ ٦٢. هەرچەندە بەسەر بڵاوکردنەوەیدا ماوەیەکی زۆر تێپەڕیوە، بەڵام تاکو ئێستا یەکێکە لەو وتارە گرنگانەی لە بارەی زمانی کوردییەوە نوسراوە (وەرگێڕ).

بۆ نیشاندان و خستنە بەرچاو و ئاشکراکردنی ئەو بیر و باوەڕە هەڵە و ناڕاست و دوور لە زانستییانەی ن. یا مارر و هەروەها بۆ شیکردنەوەی بیر و رای چەوت و وشکی شاگردان و لایەنگیرانی ن. یا. مارر، کە لە بارەی زانستی زمانەوە نوسیبویان، زمانناسانی سۆڤێت و بەتایبەتی زانایانی ئامۆژگای زمانەوانی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت دەورێکی گەورەیان بینیوە و گەلێك کاری تیۆرییان بڵاوکردۆتەوە و ئەو تۆوە پڕ زیانەی چاندبویان هەڵیان گێڕایەوە.

پێویستە، ئەوە لە بیر نەکەین کە دوور کەوتنەوە لە هەڵەکانی

ن. یا. مارر و له ناوبردنی ئـەو باوەڕە کاڵ و کرچـانە ، نەك تەنها کارێکی مـەزنە دژی ئـەو تیۆرییە زمانەوانیـانەی ن. یا. مارر ، کە لەسەر بناغەیەکی چەوت و چەوێڵ و دوور لە زانـت هەڵچنرابوون ، بەڵـکوو خەباتە دژی ئەو کەسانەش کە بە باشی تێنەگەیشتبوون و پشتگیری ئـــەو بیر و باوەڕە چەوتەی ن. یا. مارریان دەکرد. لەم ڕووەوە لە ناو ڕۆژهەڵاتناســـەکانیشدا هەبوون ، کە لە ناشارەزایتی خۆیانەوە گەلێك هەڵەیان کردوە لە ڕێـگای پێشکەوتنی ئەم زانستەدا و بۆ تەماشا کردنەوەی ئەو هەڵوێستە ناڕاستانەی نەك تەنهـا دەربارەی زمانەکانی ڕۆژهـەڵات ، بەڵـکو هەروەهـــا دەربارەی فۆلـکلۆر و ئەدەب و مێژووی میللەتەکانی ڕۆژهەڵات هـەن پێویـت بە خەباتێـکی سەخت هەیە . هەروەها ئەوەش دەهێنینەوە یاد ، کە تاکو ئێستا نووسراوێـکی وەهەمان لە بارەی کوردناسییەوە نییە ، کە لە بـــەر ڕۆشنایی بیر و باوەڕێـکی مارکـسی نووسـرابێت . بۆیەکا لەم بارەیەوە بە پێویستی دەزانین ، بە وردی لەسـەر بیر و باوەڕێـکی مارکـسی ڕەخنە لە کوردناسان بگرین .

بـەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەری مەزن ، کوردناسی لە وەزعێـکی ژێردەستیدا بوو . زمانی کوردی دەخوێنرا و لێـی دەکـۆڵرایەوە ، نەك وەك زمانێـکی تایبەتـی ، نەك وەك زمانی نەتەوەیەك ، بەڵـکو وەك کەرەستەی یاریدەدەر بۆ لێـکۆڵینەوە لە زمانی فارسی کۆن . لەباتی ئەوەی کوردناسی لەو ژێر دەستییە ئازادبکرێ و شـێوەیەکی سەربەخۆ وەربگرێ ، کەچـی هەندێ لە کوردناسان دەســـتیان کرد بەوەی ، کە کوردناسی بە ڕێـگایەکی چەوتا بەرن .

له سەرەتای سەدەی بیستەمدا ، له نیوان رۆژهەلاتناسانی رۆسدا ، لەسەر چۆنێتی پەیدابون و مێژوی زاراوەی «چەلەبی» ، که له زمانی کوردی و عەرەبی و تورکیدا بۆ مانای : بەشەرم ، بەناموس ، گۆرانیبێژ ، قاچاغ ، چەتە ، قۆشمە ..... هتد بەکار دەهێنرێ ، باوەڕی جیاواز هەبو . دەربارەی ئەم زاراوەیه گەلێك وتار بلاوکراوەتەوە و له نیوانیاندا وتاری ن. یا. مارر له ژێر ناوی « دیسان دەربارەی وشەی چەلەبی » و «بایەخی کولتوری میللەتی کورد له مێژوی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا »[1] بەرچاو دەکەوێ.

راستە ، نوسەر لەم وتارەدا گەلێك نمونەی جوانی سەبارەت بە دەوری کورد له مێژوی کولتوری میللەتانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا هێناوەتەوە و نیشانی داوە ، که چۆن کورد له سەدەکانی ۱۰ ـ ۱۳دا دەورێکی گەورەی بینیوە له پێگەیاندنی ئاسیای بچوك و له سازکردنی کولتورێکی بەنرخ له مێژوی میللەتانی پشت قەفقاسدا . بەلام ئەوەی جێگەی رەخنە و سەرسوڕمانە ، ئەوەیە که ن. یا. مارر تەماشای مێژوی میللەتی کورد دەکا و لێی دەکۆلێتەوە نەك وەك لە مێژوی میللەتێکی جیاواز و سەربەخۆ ، بەلکو وەك مێژوی یافیتی (جۆرجی ، خالدی ، ئەرمەنی) .

له ئەنجامی لێکۆلینەوەی له مانای وشەی « چەلەبی » و هەروەها

---

(۱) ن. یا. مارر ، دیسان دەربارەی وشەی چەلەبی ، « دەستنوسەکانی بەشی رۆژهەلاتناسی کۆمەلی ئارخیۆلۆژی » ، پیترسبورگ ۱۹۱۲ ، ب ۲۰ ، ل ۹۹ ـ ۱۰۱ .

وشەی «کورد» — کە یەکێکە لە نەتەوە ئێرانیەکان و کە زمانەکەشی هەر لە بەشی زمانە ئێرانیەکانە ، ن. یا مارر هاتۆتە سەر ئەو باوەڕە هەڵە و چەوت و چەوێڵەی کە ئەسـڵی کورد و زمانی کوردی بە یافیتی دابنێ و بڵێ : «وێکچوونێکی زۆر ئاشکرا لە نێوان رەگی (کارد ، رەسپ ، کۆرد) و رەگی ناوی گروزین[2] — (قەرد ، قۆرد + و) ..... دا دەبینرێ بەلای ئێمەوە سەیر نییە ، ئەگەر لەبەر تێپەڕبوونی ماوەیەکی درێژ وشەی کاردوخ (کورد) و قارتو (گروزین) هەندێ لەیەك دوورکەوتبنەوە و ئێستا هەزاران ساڵە کە لەیەك دوورکەوتونەتەوە . دیارە لە زمانی کوردیدا گۆڕانێکی بنەڕەتی روی داوە و بە تەواوی لە شێوەی یافیتی لای داوە»[3] . پاش ئەوە ن. یا. مارر نیشانی دەدا ، کە «هەموو مانا ئاینیەکان و کۆمەلایەتیەکانی وشەی (چەلەبی) لە زمانی کوردیدا زۆر لە پێش سەرەتای سەدەی چواردەهەمدا پەیدابوون — واتە بەر لەوەی ئەم نەتەوەیە شێوەی ئێرانی وەربگرێ»[4] .

ئایا دەتوانرێ بوترێ ، زمانی کوردی کە زمانی نەتەوەیەکی زۆری ئەو هەرێمەیە کەوتە ژێر تاسیری زمانە ئێرانیەکان و شێوەی ئەوانی وەرگرت ؟ ئەمە تەنها خەیاڵێکی خاوە و بۆ سەلماندن و چەسپاندنی ئەو خەیاڵە خاوە پێویستە گەلێك نموونەی مێژوویی و

---

(٢) جۆرجی .

(٣) سەرچاوەی ناوبراو ، ن. یا. مارر ، ل ١٣٩ .

(٤) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٠ .

زمانی و ئەتنۆگرافی نیشان بدرێ ، بەڵام تاکو ئێستا هیچ نیشان نەدراوە . بێمانایە هەر لەبەر ئەوەی چەند وشەیەکی کوردی لەگەڵ چەند وشەیەکی جۆرجی و ئەرمەنیدا وێکدەچن بوترێ ، کە زۆر کورد بە زمانەکانی یافیتی دەدوان .

بە رای ن یا. مارر لە سەدەکانی ١٠ — ١٢دا چ کورد ، چ زمانی کوردی کەوتنە تێکەڵاوبوون لەگەڵ چەند زمانێکی تردا . لەم ڕووەوە نوسیویتی : لەم ماوەیەدا بەشێك لە کورد کەوتە تێکەڵاوبوون لەگەڵ عەرەب ، بەشێکی کە لەگەڵ نەتەوە ئێرانیەکان ، وە بەشی سێهەم لەگەڵ تورکدا . نوسەر لێرەدا بەتایبەتی لەسەر ئەوە زۆر دەڕوا ، کە گوایا دوا دەوری پێشکەوتنی کورد — ئەو دەورەیە ، کە بە تەواوی شێوەی تورکی وەرگرت . لەسەر ئەم باسە ن. یا. مارر دەڵێ : « بەشێك لە کورد لەسەر ژبانی زۆی خۆیان و لەسەر ئاینی خۆیان مانەوە . ئەو زاراوە کۆنانەیان وەك نوێ لێکرد و وەریاگێڕایە سەر زمانەکانی ئێرانی و عەرەبی . ئەو بەشەی کە بەشێکی گرنگ بوو لەگەڵ ئیسلام (تورك)دا لە ئاسیای بچوك کەوتنە تێکەڵاوبوون و ئاینی ئیسلامیان وەرگرت و لە ژیانی خێڵایەتییەوە بەرەو ژبانی دەوڵەت ڕوتنەوە .... »[٥] .... « لە وشەی (چەلەبی) ـ ئێمە مەبەستمان لەو بەشە (کوردە ـ ق. کوردۆ) گەورەیەیە کە مێژوی نەتەوەی خۆیان دروست کردوە » ، کە وا « لە دەور و بەری سەدەی ١٤دا ، بێوستان ، یەك پارچە یاخود بەشێکی زۆری لەگەڵ تورك ـ سەلجوقی تێکەڵ بوو و هەردوو وشەی (چەلەب) و (چەلەبی)

(٥) هەمان سەرچاوە ، ل ١٤٩ .

هێنایە ناو زمانی خۆیەوە »[٦] .

بەم باسەی ن. یا. ماررداوا دەردەکەوێ :

١— دەوری پێش تێکەڵاوبوونی کورد لەگەڵ تورك و زمانی کوردی لەگەڵ زمانی تورکی ـ ئەمە ئەو دەورەیە کە زمانی کوردی وەك یەکێك لە زمانەکانی یافیتی . شێوەی ئێرانی وەردەگرێ .

٢— پاش ئەوەی زمانی کوردی شێوەیەکی ئێرانی وەرگرت ، دەستی کرد بە تێکەڵ بوونێکی تەواو لە گەڵ زمانی تورکی . بەم جورە زمانی کوردی کە شێوەیەکی تورکی وەردەگرێ ، دەگەرێتەوە بو سەدەکانی ١٣ ـ ١٤ .

٣— زمانی کوردی لە کۆمەڵێك لە زمانانی جیاواز پێکهاتووە .

ئەم لێکولینەوە ناراستە چەوتانەی ن. یا. مارر یارمەتی ئەوە دەدەن ، کە لێکوڵینەوە لە نەژادی کورد و لە زمانی کوردی بەرەو و رێگایەکی خراپ بەرن ، وە ببن بە کۆسپ لە رێگای پێشکەوتنی زمانی کوردیدا .

لایەنگیر و بڵاوکەرەوەی ئەم تیۆرییەی ن یا. مارر دەربارەی سروشتی زمانی کوردی و پێشکەوتنی ئو. ل. ڤیلچێڤسکی و ب ف میللیر بوون . ئەمان نەك تەنها پشتگیری ئەم « لێکۆڵینەوە نوێیە بوون دەربارەی زمان » کە دژی زمانە ئێرانیێکانە، بەڵکو لەگەڵ تێکڕایی بیر و باوەڕەکانی ن. یا. ماررداا بوون .

---

(٦) هەمان سەرچاوە ، ل ١٢٠ ـ ١٢١ .

ئو ل. فیلچێفسکی له هەمو نوسراوه مێژوویی و ئەتنۆگرافی و ئەدەبی و زمانەوانیەکانیدا مەرامی هەرە گەورەی ئەوەوە بو کە تەشەنە بە نوسینەکانی ن. یا. مارر بدا و بیان چەسپێنێ و جێگیریان کات. لەم بارەیەوە ئەو نوسیویێتی: «وام نیازە لە ژێر ناوی «کەرەستەی زمانەوانی دەربارەی مێژووی شێوەی کۆمەلایەتی لە کوردستان»دا چەند وتارێك بنوسم دەربارەی هەندێك وشە، کە لە کوردیدا ماون و پەیوەندییان لەگەڵ وشەی «چەلەبی» دا هەیە و گرنگییەکی مێژووییان هەیە...»[7]. هەروەها ئو ل. فیلچێفسکی لەسەر ئەو باوەڕەیە، کە لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی پێویستە تەنها لە سەر ئەو ڕێگایە بێت کە ن. یا. مارر نیشانی داوە. بەم بۆنەیەوە نوسیویێتی: «پاش پەیدابونی ئەم نوسینە (نوسینەکەی ن. یا. مارر) پێویستە پێشکەوتنی کوردناسی و لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی لەو ڕێگایەوە بێت کە ن. یا. مارر نیشانی داوە تەنها لەو ڕێگایەوە دەتوانرێ گەلێك کاری ئاڵۆز خاو بکرێتەوە. هەر هەولێك بۆ گەڕانەوە سەر ئەو باوەڕانەی کۆن بدرێ ڕێگا لە ڕاستی دەبڕێ، وە هەمو لێکۆڵینەوەیەك لە بنچینەی زانستی بێبەر دەبێ»[8]

ئو ل. فیلچێفسکی دژی ئەو ڕێگا ڕاستە مێژووییە ڕاوەستاوە، کە بۆ لێکۆڵینەوەی زمانە ئێرانیەکان و بە تایبەتی بۆ زمانی کوردی بەکار دەهێنرێ. ئەو بانگی کوردناسان دەکات، کە لە لێکۆڵینەوەی

---

(٧) زمانە ئێرانیەکان، ب ١، ل ١٤ – ١٥.

(٨) بیر و زمان، ب ١، ١٤ – ١٥.

زمانی کوردیدا لەسەر ڕێگای ن. یا. مارر بڕۆن ـ واتە لەسەر بناغەی وشە و زاراوەی کۆمەڵایەتی .... ئو. ل. ڤیلچێڤسکی نوسیویێتی : « تا ئەو کاتەی ئێمە لە دەوری کورد و زمانی کوردی دەمێنینەوە ... کە ڕەستەی سەرەکی بۆ ئێمە هی دەوری هەرە پێشووە لە فۆلکلۆر و داستانەکاندا .... »[9] .... « بۆ دەورەکانی هەرە پێشو لە پێشکەوتنی زمان ، لێکۆڵینەوە لەسـەر شێوەی بەراوردکردنی زمان بە هیچ جۆرێك ڕاست نییە . بەم جۆرە ، لێرەدا ڕاستی لێکۆڵینـەوەکانی ن. یا مارر دەردەکەوێ ، کە لەســـەر بناغەی وێکچونی مانای وشەیە .... »[10] .

دوا بە دوای ن یا. مارر ، ئو. ل ڤیلچێڤسکی تەماشای زمانی کوردی دەکات وەك زمانێـکی تێـکەڵاو ، کە ڕێـگای پێشکەوتنی لە زمانەکانی یافیتیەوە دەســـت پی دەکا و دوایی لە ڕێـگای زمانە ئێرانیەکان و عەرەبیەوە بەرە و زمانی تورکی دەڕوات . ئەم ڕێـگای پێشکەوتنەی زمانی کوردی و « چونی » یاخود « بونی » لە زمانێـکەوە بۆ زمانێـکیتر ، وەك ئو. ل. ڤیلچێڤسـکی باس دەکا گۆڕانێـکی خێرا و پەلەیە لە ژیانی کۆمـەڵایەتی و ئابوری و ســـیاسی گەلی کورد و مێژوی پێشکەوتنیدا . بەم شێوەیە ئەوەی ن یا. مارر دەربارەی کورد نوسیوێتی ، ئو ل ڤیلچێڤسکی دوبارەی دەکاتەوە و فراوانتری دەکا و بەم جۆرەی خوارەوە نیشانی دەدا .

---

(۹) زمانە ئێرانیەکان ، ب ۱ ، ل ۱۵ .

(۱۰) هەمان سەرچاوە ، ل ۱۷ .

١- کورد لە ئەسڵدا خەڵکی زۆری ناوچە شـــاخاوی‌ـکانی ئاسیای بچوکن و زمانی کوردی لەم ناوچەیە دروست بووە ، نەك لە شوێنێکی تری زەوی ئەم جیهانە .

٢- پێشکەوتنی شێوەی کۆمەڵایەتی و ئابوری هەڵگری ئـەم زمانە و هەروەها ئەنجامی گۆڕانی ژیانی کورد لە کولتوریدا ، بۆ بە هۆی گۆڕانێـکی بنەڕەتی و هۆی دورکەوتنـــەوە لە زمانەکانی یافیتی ، کە هاو زمان بو[11] لەگەڵ جورجی و خالدی و ئەرمەنیدا . ئەو (زمانی کوردی ـ وەرگێڕ) لە زمانەکانی هیند و ئەوروپایی نزیك بوەوە و دواکات ، واتە لە دەوری دەرەبەگایەتی کوردستاندا بەرەو زمانی تورکی کەوتەرێ »[12] .

هەر لەبەر ئەوەی لە زمانی کوردیدا چەند وشەیەك هەن ، کە لە زمانی تورکییـەوە نزیکن ، ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دەڵێ ، کە گوایا لە ســـەدەی ١٣ دا لە تورکیا زمانی چینی سەرکاری کورد تێـکەڵ بە زمانی تورکی بو ، بەڵام زمانی چینی زەحمەت کێش هەر لەسەر شێوەی کۆنی دەڕۆیشت کە لە یافیتی و ئێرانی و عەربی بو .....
« پاش ماوەیەك ، لە ســـەرخۆ زمانی چینی زەحمەت کێش لە زمانە سامێـکان نزیك دەبێتەوە . لەپڕ لە زمانە سامێکان دوَر دەکەویتەوە و

---

(١١) واتە زمانی کوردی لەگەڵ زمانەکانی جورجی و ئەرمەنی هاو زمان بو (وەرگێڕ) !

(١٢) بیر و زمان ، ب ٨ ، ل ٢٢٥ .

وەك زمانی چینی دەرەبەگی سەرکاری ئەو دەورەی لێ دێت »[١٣] .

ئو. ل. ڤیلچێڤسکی جگە لە هەمو ئەو وتە بێمانایانەی تۆسیوێتی ، کە چی هێشتا دەیەوی بیچەسپێنێ کە وا « لە مێژە نیشان دراوە ، کە ن. یا. مارر یەکەمین لێکۆڵینەوەی راستی دەربارەی وێکچونی وشە و رستەی کوردی و تورکی پێشکەش کردوە »[١٤] .

ئاشکرا نییە ، کە ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دەربارەی چ وشە و رستەی کوردی تۆسیوێتی . هەروەها ئاشکرا نییە ، کە چ زانایەك لە مێژە نیشانی ئەو وشە و رستانەی داوە کە وێکدەچن . خۆی هیچ نمونەیەکی لەم بارەیەوە نەهێناوەتەوە . ئو. ل. ڤیلچێڤسکی ئەمەی نەکردوە ، چونکە ئەوە نەبوە و شتی وەها نییە .

ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لە وتاری « کەرەستەی زمانەوانی دەربارەی مێژوی شێوەی کۆمەلایەتی لە کوردستان » و لە وتاری « پێشکەوتنی زمانە زیندوەکانی ئێران »دا[١٥] زمانە ئێرانیەکانی ناوچەی ئێران بەسەر زمانی ئەدەبی و زمانی گفتوگۆدا دابەش دەکا بەم جۆرە زمانی فارسی ـ بەزمانی ئەدەبی ، وە زمانی گفتوگۆ ـ بە زمانی فارسی زیندو و دیالێکتەکانی زمانی کوردی دەداتە قەڵەم ..... تۆسیوێتی : زمانی ئەدەبی ـ لەسەرێکەوە زمانی چینی بەرێوەبەرانە و لە سەرێکی کە شەوە یەکێکە لە زمانە هیندو ئەوروپاییەکان . زمانی

---

(١٣) ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر ، ل ١٩٤ .

(١٤) بیر و زمان ، ب ٨ ، ل ٢٢٢ .

(١٥) زمانە ئیرانیکان ، ب ١ ، ل ١٣ ـ ٣٠ .

گفتوگۆ ـ زمانێـکی زیندوَه و پەیوەندییەکی کـۆن و بە هێزی لەگەڵ زمانەکانی یافیتی‌دا هەیە ، یاخود هێشتا لە دەوری یافیتی دان .

لەبـەر رۆشـــنایی لێـکۆڵینەوەکانی ئو. ل. ڤیاچێڤسکی‌دا وا دەردەکەوێ ، کە کورد میللەتێـکی ڕەسەن نییە و خاوەنی یەك زمان نییە ، بەڵـکو لە جیاتی یەك زمان کە هەمـوو کـۆمەڵی کورد تێـی بگـەن خاوەنی سێ چوار زمانن ، وە چ لە چۆنێـتی دروست بوونیدا و چ لە چۆنێتی پێشکەوتنندا زۆر جیاوازن لە یەکـتر . هەر لەبەر ئەم باوەڕەشە دەڵێ : « لە زمانی کوردیی ، ڕاستتر لە زمانە کوردیـێـکان دەبـێ باش بکۆڵرێتەوە ، واتە لە سەر شێوەی زانیارییەکی نوێ . ئەوسا گەلێك دەوری لە بیرکراوی ئادەمیزاد ئاشکرا دەبێ »[16].

نزیکەی لە هەموو نووسینەکانی ئو ل. ڤیلچێڤـکی‌دا کە دەربارەی کورد و زمـــان و ئەدەب و مێـژووی کـۆمەلایـەتی کوردن ، باش دەردەکەوێ کە یەکـێکە لە چالاکترین لایەنگیران و پروپاگەندەکرانی تیۆرییە چەوتەکانی ن. یا. مارر دەربارەی ڕەگـەزی کورد و زمـــانی کوردیی . لە هەموو نووسینەکانیدا تەشەنە بە بیـر و باوەڕەکانی ن. یا. ماری مامۆستای دەدات . بە هەموو چەشنێك هەوڵی داوە نیشـانی بدات ، کە کورد خاوەنی زمان و هەروەها خاوەنی مێژوو و کولتوری خۆیان نین .

ئەم ناراستیانەی لە وتاری « چاپەمەنیە کوردیـێـکانی دەرەوە ،

---

(١٦) ئەتنۆگرافیای سۆڤێت ، ژ ٥ ـ ٦ ، ل ١٢٣ .

کە لە سەدەی بیستەمدا لە چاپ دراون »[17] دەخاتە ڕوَ .

لەبەر ئەوەی لە نیوان کوردی تورکیا و سوریا و عیراق و ئیران جیاوازی هەیە لە نوسین و سەرچاوەی وەرگرتنی هەندێ وشەدا ، ئو. ل فیلچیڤسکی زمانی ئەدەبی کوردی دەرەوە دابەش دەکا بەسەر سێ گروپی جیاوازدا . بە باوەری ئەو لە جۆری پێشکەوتنیدا جیاوازی زۆرە ، وەك هەر لایەك بە ڕێگای زمانێکی جیاوازدا (ئنگلیزی ، فەرەنسی ، عەرەبی ، تورکی ...) پێشکەوتووە . بەم بۆنەیەوە ئو. ل. ڤیلچیڤسکی نوسیویتی : « لە بارەی زمانەوە ، ئەو چاپەمەنیە نوێیانەی دەرەوە ، بەلایەنی کەمەوە دەتوانرێ دابەش بکرێن بەسەر سێ گروپدا ، کە ئەم گروپانە . چ لە شێوەی دروست بوَن ، چ لە بارەی جیاوازی وشە و چ لە جیاوازی نوسینەوە زۆر لەیەك جیاوازن »[18] .

بە باوەڕی ئەو « ئەو چاپەمەنیانەی بە کرمانجی زۆرو لە سوریە و لە سالانی یەکەمی پاش شەڕی جیهانی لە ئەستەمولْ دەرچوون سەر بە گروپی یەکەمن . هەرچەندە زمانی ئەم ئەدەبیاتانە لە زمانی ئەدەبیاتی کلاسیکی سەدەکانی ناوەراست نزیکن ، بەلام لە ژێر تاسیرێکی بە هێزی زمانی فەرەنسی و تورکی دان . نوسینی لاتینیشیان لەسەر بناغەی ئەو لاتینیە تازەیەی کە لە تورکیا هەیە ،

---

(١٧) زمانە ئیرانیەکان ، ب ١ ، ل ١٤٧ - ١٨١ .

(١٨) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٥ - ١٥٦ .

وەرگرتوە »[١٩] .

« ئەو چاپەمەنیـانەی بە دیالێـکتی کرمانجی خوارو لە عێراق بڵاوکراونەتەوە » دەخاتە گروپی دووەمەوە . هەروەها دەڵێ : « زمانی ئەم ئەدەبیاتانە زۆر دوورە لە زمانی ئەدەبیاتی سـەدەکانی ناوەڕاست (هەرچەندە کەوتبوە ژێر تاسیری) . ئاشکرایە ، کە ئێستا بە یەکجاری لە سنوری ئەدەبیانی سـەدەکانی ناوەڕاست دوورکەوتۆتەوە و کەوتۆتە ژێر باری تەواوی زمـانی عەرەبی و ئنـگلیزی . نوسـینی لاتینی دیالێـکتەکانی کوردی خوارو لەسەر بناغەی ئەلف و بێیەکی تایبەتییە ، کە هەندێ لە خوێنـدەوارانی ئەو ناوچەیە بە هۆی نزیکیان لە ئنگلیزەوە لەسەر شێوەیەکی نزیك لە نوسینی ئنگلیزییەوە دایان ناوە »[٢٠] .

لە کۆتاییدا بۆ گروپی سێهەمی زمانی ئەدەبی کوردی دەڵێ : « ئەو چاپە مەنیانەی بەدیالێکتی موکری و بە هەندی دیالێکتی کوردی عیراق بڵاوکراونەتەوە ، وا دەردەکەوێ کە بۆیەکەم جار نوسینیان پەیدابووە . ئەم زمانانە لە ژێر تاسیری فارسی وعەرەبی و ئنگلیزی دان ، وە نوسینیشیان لەسەر شێوەی نوسـینی زمانی عەرەبیە یاخود بە لاتینییەکی لاوازە »[٢١] .

جگە لەوە ، هێشتا ئو. ل ڤیلچێڤسکی دەڵی : « لەگەڵ هەمو

---

(١٩) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٥ - ١٥٦ .

(٢٠) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٦ .

(٢١) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٦ .

ئەو جیاوازییانەی لە ناو ئەم زمانانەدا هەن ، هێشتا هەر گروپێکیان بەسەر چەند دیالێکتێکی بچوکدا دابەش دەبێ ، کە هـەر یەك بە جیاوازی پێش دەکەوی »[٢٢] .

ئاشکرایە ، کە ئـەم تیۆرییەی ئو. ل. ڤیلچێڤسکی (دەربارەی کورد و زمانی کوردی) لەسەر بناغەیەکی زانستی نییە ، لەبەر ئەوە بێ سود و بێ کەڵـکە .

ئەگەر ئەو نوسینانەی ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لەسـەر بناغەیەکی زانستی و لەسـەر لێکۆڵینەوەی بەرهەمی شـاعیران و ئەدیبانی ناوچەکانی کوردستان بوایە ئەوسا سـەرکەوتو دەبو ، بەڵام هەڵە و ناتەواوی ئو. ل. ڤیلچێڤسکی ئەوەیە کە ئەو کەرەستە پێویستانەی لە لێکۆڵینەوەکانیـدا بەکار نەهێناوە ، وە بەکار هێنانی بـە پێویست نەزانیوە .

تەنها ئەوە بەسە کە بڵێین ، ئو. ل. ڤیلچێڤسکی هیچ کاتێك لە ڕێزمانی کوردی و وشەکانی بەتێکڕایی و شێوەی نوسینی ئەدەبیاتی کوردی نەکۆڵیوەتەوە و نەدواوە . بەڵـگەشمان بۆ ئەمە ئەوەیە ، کە لە هەمو نوسراوەکانیـدا کە کورد بـە یافیتی دادەنێ و دەربارەی چوێتی گۆڕزانی زمانی کوردی کۆڵیوەتەوە .... هتد لەسەر بناغەی هەشتا وشە و دوازە رسـتەی دو وشەیی و گۆرانیەکی دە دێڕی کوردییە . ئەمە هەمو ئەو کەرەسـتەیەیە کە ئو. ل. ڤیلچێڤسـکی لە لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەبی کوردیدا بەکاری هێناوە بۆ دانانی ئەو

---

(٢٢) هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٦ .

تیۆرییەی . بڕوا ناکەین ئەو کەرەستە کەمە بۆ سەلماندن چەسپاندنی ئەو بیر و باوەڕە چەوتەی تەواو بێت .

پاش ئەوەی زانایانی سۆڤێت گەلێك کاری تیۆری و رەخنەی توندیان دژی بیر و راکانی ن. یا. مارر بڵاوکردەوە و ئەو تۆوە پڕ زیانەی چاندبوی هەڵیان گێڕایەوە ، ئـو. ل. ڤیلچێڤسکی بـە هیـچ جۆرێك نە بە وتار ، نە لە کـۆبونەوە زانستێکاندا ، نـە لە سـەر لاپەڕەی گـۆڤارەکان دەربارەی تیۆرییەکەی ن. یا. مـارر و رەگەزی کورد و زمانی کوردی بـەشـداری نەکردوە . تیۆرێکانی کە دژی زانستن لە یەکێتی سۆڤێت زیانێکی گەورەیان لە کاری لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی دا لەبەر ئەوە ، ئێمە بە راستی دەزانین داوا لە ئو ل. ڤیلچێڤسکی بکەین کە بە نوسین رەخنە لە هەڵوێستە ناڕاستەکانی خۆی بگرێ ، کە سەبارەت بە مێژوو و ئەتنۆگرافیا و زمـان و ئەدەبی کوردی هەیبوە ، وە بڵاوی بکاتەوە .

هەروەها ئی. ئی. تسوکەرمانیش ، کە زانایەکی نەخرایی زمانی کوردییە ، پتر هەوڵی پشتگیر کردن و بڵاوکردنەوە و پروپاگەندەکردنی تیۆرێکەی ن. یا. مارر بو ، وەك لەوەی خۆی لە زمانی کوردی بکۆڵێتەوە .

ئی. ئی. تسورکەرمان نیشـانیدا کەیەکێکە لە چالاکترین لایەنگیران و شاگردانی ن. یا. مارر . بۆ ئەمەش بەڵگە ئەوەیە ، کـە چەند جارێك بە نوسین پشتگیری خۆی بڵاوکردۆتەوە .

له کۆبوونەوە زانستیەکانی (ئامۆژگای زمان و بیر)دا ، له کۆبوونەوەکانی بەشی فیلۆلۆژی ئێراتی له ئامۆژگای رۆژهەلاتناسی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤیێتدا ، هەروەها له هەندێ شوێنی‌تر ئەو ئەدوا نەك تەنها وەك لایەنگیرێکی « لێکۆلینەوەی نوێ له بابەت زمانەوە » ، بەلکو وەك خۆی خاوەنی تیۆری بێت و وەك مارکسی‌یەك له زمانەوانیدا ، به تایبەتی له کوردناسیدا .

شکی تیدا نییه ، که خۆ خەریك کردنی ئی. ئی. تسوکەرمان به بلاوکردنەوە و پروپاگەندە کردن بۆ تیۆرێکەی ن. یا مارر وای لێ‌کرد ، که نەتوانی و فریا نەکەوی باش زمانی کوردی بخوێنێ و فێربێ . بەلگەی ئەمەش ئەوەیە که له ماوەی ۱۰ — ۱۵ سالدا دەربارەی زمانی کوردی ، تەنها دوو لێکۆلینەوەی بلاوکردۆتەوە : « هەندێ خاسیەتی گروپی دووەمی پێشگر و پاشگر له زمانی کوردیدا »[۲۳] ، وە « رێزمانی زمانی کوردی »[۲٤] .

له لێکۆلینەوەی زمانی کوردیدا ئی. ئی. تسوکەرمان هەردەم دەیویست دەریخا و نیشانی بدا ، که یەکەم کوردناسه توانیویەتی له رێزمانی کوردیدا هەندێ شتی نائاشکرا بدۆزێتەوە . به تایبەتی له وتاری « هەندێ خاسیەتی گروپی دووەمی پێشگر و پاشگر له زمانی کوردیدا » ، که شتی وەها له زمانی کوردیدا نییه و ئەو به هەله ئیزافه و هەندێ شێوەی کرداری کردوە به گروپی دووەمی پێشگر و

(۲۳) زمان و بیر ، ب ۱۱ ، ۱۹٤۸ ، ل ۳٦٤ ــ ۳۷۵ .

(۲٤) زمانه ئێرانیەکان ، ب ۱۱ ، ۱۹۵۰ ، ل ۷۸ ــ ۱٤٤ .

پاشگر ، وه وای نیشان داوه که شتێکی تازه‌ی دۆزیوه‌ته‌وه بەڵام ئەم باسه « ئیزافه و هەندێ شێوه‌ی کردار » له مێژه ئاشکرایه و له سه‌ریان نوسیوه و لێی کۆڵیونه‌ته‌وه[25] ، وه ئەم بەشه به ته‌واوی له ڕێزمانی کوردیدا لەسەر شێوه‌یه‌کی زانستی کۆتایی پێ هاتووه .
ئی. ئی. تسوکەرمان به هیچ جۆرێك پەنجه بۆ ئەو وتارانه‌ی پێش خۆی بڵاوکراونه‌ته‌وه ، ڕانا کێشێ . له وتاره‌که‌یدا که‌وتۆته لێکۆڵینه‌وه له ئیزافه ، له پاشا دێته سەر ئەنجامه‌کانی لێکۆڵینه‌وه‌که‌ی . لێکۆڵینه‌وه و ئەنجامه‌کانی هەر ئەو لێکۆڵینه‌وه و ئەنجامانانن که له ساڵی ۱۹۲۳دا هەر دوو نوسه‌ری ناوبراو (ئی. ئی تسوکەرمان و ق. کوردۆ) گەیشتبونێ . دووه‌م نوسراوی ئی. ئی. تسوکەرمان « ڕێزمانی زمانی کوردی »یه . هەرچەنده لەم کتێبەدا تا ڕاده‌یه‌ك به شێوه‌یه‌کی باش و ڕێك‌وپێك باسی ڕێزمانی زمانی کوردی کردوه ، بەڵام هیچ لێکۆڵینه‌وه‌یه‌کی نوێ و نەزانراوی تێدا نییه .

ئی. ئی. تسوکەرمان هەردەم دەیەوێ بێ‌هاوتایی خۆی له زانینی زمانی کوردیدا نیشان بدات . ئەمه لەو ڕەخنانەدا دەردەکەوێت ، که ئاڕاسته‌ی کردووه بۆ ئەوانه‌ی زۆر له زمانی کوردی کۆڵیونه‌ته‌وه . ئەو نوسیویێتی : « ئەوانه‌ی زۆر له ڕێزمانی کوردی کۆڵیونه‌ته‌وه و نیشانیان داوه که (له کرداردا دروست بونی ست) هەیه . س. یەگیزارۆف به شکەوه نیشانی « شێوه‌یه‌کی تایبەتی کرداری ڕابوردوی » داوه ، ف. یوستی و ئا سۆسین زۆر نارێك دروست

---

(۲۵) ئی. ئی تسوکەرمان و ق. کوردۆ ، ئیزافه له زمانی کوردیدا ، « شۆڕش و نوسین » ، ژ ۱ ، مۆسکو ۱۹۲۳ .....

بۆنی سست لەگەڵ هەندێ شێوەی کردار نیشان دەدەن . لە پاڵ ئەمەشدا ، لە وانەی زۆ لە زمانی کوردی کۆڵیونەتەوە کەس نییە هەستی کردبێ کە دروست بۆنێکی تایبەتی هەیە ، نەك تەنها بۆ جێناو[٢٦] ، بەڵکو هەروەها بۆ ناویش »[٢٧] .

بە پێویستی سەر شانی دەزانم ، رۆنی بکەمەوە ، کە ئەم وشانەی ئی. ئی. تسوکەرمان لە راستیەوە دوورن . بۆ رۆن کردنەوەی ئەمە تەنها وردبۆنەوەیەك لە رێزمانی کوردی جاردین[٢٨] هەمو راستی یەك دەردەخا .

هەروەها نازانم بۆچی ئی ئی. تسوکەرمان بەرامبەر بەکتێبی رێزمانی زمانی کوردی[١٩] ، کە من نوسیومە خۆی کەرکردوە . لەو کتێبەدا بەتەواوی و رێك و پێکی لە شێوەی جێاو و ناو و ... هتد کۆڵیومەتەوە . بەڵام ئی ئی تسوکەرمان وای دەداتە قەڵەم کە هێشتا هیچ کەس لەم باسە نەکۆڵیوەتەوە .

دێینە سەر تەماشا کردنی نوسینەکانی ب ف. میللیر دەربارەی کوردناسی .

ب ف. میللیر زانایەکی گەورەیە ، دەربارەی زمانە زیندوەکانی

(٢٦) راناو ، ضمیر .

(٢٧) زمانە ئێرانیەکان ، ب ٢ ، ل ٨٠ .

R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji , Baghdad 1922 (٢٨)

(٢٩) ق. کوردۆ ، رێزمانی زمانی کوردی ، یەریڤان ١٩٤٨ ، ل ٨٧ - ٨٩ ، ١١٠ - ١١٨

ئێران خاوەنی گەلێك نوسراوە : « نوسراوەکانی تالیش » ، « دیالێکتی زمانی شاری شوستێر » ، « تات و شوێنیان و دیالێکتەکانی زمانیان » ، « نوسراوەکانی تات » .... هتد .

لەم نوسراوانەدا لە رێزمانی ئەو زمانانە باش کۆڵیوەتەوە . ئەوەی لەم نوسراوانەدا گرنگ بێت ئەوەیە ، کە لێکولێنەوەکانی زۆر دوورن لە تیۆرییەکەی ن. یا. ماررەوە (واتە لە وەی کە ن. یا. مارر ئەسڵی ئەم نەتەوە ئێرانیانەی بە یافیتی داناوە) ، بەڵام ب. ف. میللێر ئەم نوسراوانەی لەپێش ساڵی ١٩٣٠دا بڵاوکردۆتەوە . لە ساڵی ١٩٣٠یەوە دەبێت بە پشتگیری تیۆری « لێکۆڵینەوەی نوێی دەربارەی زمان » . ئەویش هەر وەك ئو. ل ڤیلچێڤسکی ئەو رێگا چەوتە دەگرێ و نوسینەکانی لە سەر بناغەی تیۆرییەکەی ن. یا. مارر دادەڕێژێت .

ئەو نوسراوانەی لەسەو بناغەی تیۆرییە چەوتە ، دوور لە زانستییەکەی ن. یا. مارر نوسیویێتی ئەمانەن : « لێکۆڵینەوە لە ددڤست (دوسەد)ی فارسی »[30] ، « ئامرازی کۆ (ئان) لە زمانە ئێرانیکاندا »[31] ، « پاشگری (i) لە زمانی تالیشیدا »[32] ، « کارەکانی زانایانی رووس دەربارەی زمانە ئێرانیکان »[33] ، « هەندێ

(٣٠) کۆکراوەکانی یافیتی ، ب ٧ ، ١٩٣٢ .

(٣١) ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن یا. مارر ، ١٩٣٥ .

(٣٢) بیر و زمان ، ب ١١ ، ١٩٤٨ .

(٣٣) نامەی زانایانی زانکۆی مۆسکۆ ، ز ١٠٧ ، ب ٣ ، ١٩٤٦ .

چەڵەمەی فۆنێتیکی زمانی کوردی »[٣٤] و وتارێك دەربارەی « زمانی کوردی » ، کە لە ئینسکلۆپیدیای سۆڤێتیدا چاپکراوە[٣٥] .

ئایا دەتوانرێ بوترێ ئەم بیر و باوەڕەی ب. ف میللیر لەو نوسراوانەدا تەنها نیشانی ئەوە دەدەن ، کە بیر و باوەڕێکی وەقتی بو ، بۆ ئەو سەردەمەی مۆدەی تیۆرێکەی ن. یا مارر بو ؟ من لەو باوەڕەدام کە بۆ سالماندنی ئەمە هیچ بەڵگەیەك نییە . لەم نوسراوانەدا وەنەبی تەنها دەربارەی زمانە ئێرانیەکان چاومان بە چەند هەڵەیەکی بچوك بکەوێ ، بەڵکو چاومان بەوەش دەکەوی کە بەتەواوی بیر و باوەڕی ب. ف میللیر لە ماوەی ٢٠ ساڵدا (واتە لە ١٩٣ تا ١٩٥٠) لە سەر بناغەی تیۆری یافیتی بو ، کە ناویان لێ نابو « لێکۆڵینەوەی نوێ دەربارەی زمان » . ئەو بە هەمو توانایەوە هەوڵی دەدا ئەم تیۆریە بەسەر زمانە ئێرانیەکاندا بەگشتی ، وە بەسەر زمانی کوردیدا بە تایبەتی بچەسپێنێ .

ب. ف. میللیر لە نوسینەکانیدا داوای لە ئێرانناسان دەکرد ، کە لێکۆڵینەوە لە لێکسیکۆلۆژی لە رێگای « لێکۆڵینەوەی نوێ دەربارەی زمان»ەوە بێت ، وە سور بو لەسەر ئەوەی کە تەنها لەم رێگایەوە دەتوانرێ لە زمانی کوردی و زمانە ئێرانیەکانی تر بکۆڵرێتەوە .

---

(٣٤) زمانە ئیرانیەکان ، ب ٢ ، ١٩٥٠ .

(٣٥) ئینسکلۆپیدیای ئەدەبی ، ١٩٣١ ؛ « ئینسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیت » ، ١٩٣٨ .

ئـــەو تیورییەی ن. یا. مارر، کە کورد بە یافیتی دادەنێ بۆ یەکەم جار لـــە لایەن ب. ف. میللیرەوە لـــە وتاری « زمانی کوردی »دا[٣٦] . لایەنگیری کرا و تەشەنەی پێ درا . لەم وتارەدا نوسیویێتی : « ئەو زماناسانەی لە زمانە ئێرانیێکان و دیالێکتەکانیان دەکۆڵنەوە بە تەواوی گرنگی نادەن بەو پاشماوانەی کە لەم زمانانەدا ماون ، پێش ئەوەی ببن بە ئێرانی . بە تایبـەتی هەندێك پاشماوەی فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی ، کە وا لە زمانی کوردیدا ماون ، نەك تەنها وەك هەندێ لە زمان و دیالێکتەکانی زمانە ئێرانیێکان ، بەڵکو وەك زمانەکانی قەفقاسیشن »[٣٧] .

ب. ف. میللیر هەمان باوەڕی لە وتاری « زمانی کوردی »دا ، کە لە ئینسکلۆپیـدیای گەورەی سـۆڤێتیدا چاپکراوە ، دوبارە کردەوە[٣٨] . لـــەم وتارەدا نوسیویێتی : خاسیەتی تێکەڵاوی زمانی کوردی لەگەڵ زمانەکانی یافیتیـدا پتر لە فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژیدا دەردەکەوێ .

لە وتاری « دەورەکانی زمانە ئێرانیێکان »[٣٩] دا لە مەسەلەی تێکەڵاوبونی هەندێ لە زمانە ئێرانیێکان دەکۆڵێتەوە و دەڵێ : لە دابەش کردنی زمانە ئێرانیێکاندا « وەنەبێ کەم شتی سەرسام هەبێ

---

(٣٦) ئینسکلۆپیدیای ئەدەبی ، ١٩٣١ .

(٣٧) هەمان سەرچاوە .

(٣٨) ئینسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤێتی ، ١٩٣٨ .

(٣٩) ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر .

دەربارەی هەندێ زمان ، وەك : ئەفغانی ، ئەسـیتینی ، کوردی ، دیالێـکتی پامیر کە فۆنێتیکیـان بە هیـچ جۆرێك لەسەر بناغەی زمانە ئێرانیـکان نییە »[٤٠] .

بەم بۆنەیەوە ب ف میللیر ویستوێتی بڵێ ، کە وا لە فۆنێتیکی ئەو زمانە ئێرانیانەی ناری هێناون تەنها لەسەر بناغەی زمانە یافیتیـکان دەتوانرێ بکۆڵرێتەوە . هـەروەها لە پاش ن. یا. مارر ئەویش لەو باوەڕەدا بو ، کە گشت زمانەکانی جیهان بە دەوری پێشکەوتنی یافیتیدا تێپەڕیون .

ب. ف میلـــیر زمانناسـانی زمانە ئێرانیـکانی بە خـەتابار دادەنا ، چونـکە لە لێـکۆڵینەوەی هەر زمانێك لە زمانە ئێرانیـکان بەپێی دەورەکانی پێشکەوتنی زمانە ئێرانیـکان نەدەڕۆیشـتن ، بەڵـکو بەپێی بەرامبەر کردنێـکی مێژوویی لە ڕێزمانی زمانە ئێرانیـکان ، وە زمانەکانی تری هینـــد و ئەوروپایی دەکۆڵینەوە . ئەو نوسیوێتی : « مەسەلەی دەورەکانی پێشکەوتنی زمانە ئێرانیـکان لەسـەر بناغەیەکی هیند و ئەوروپایی بە هیچ جۆریك لەگەڵ راستیدا رێك ناکەوی»[٤١].

ب. ف میللیر لە لێـکۆڵینەوەی زماندا ، دژی بەرامبەرکردنی مێژوویی وەســتابو ، وەك ئەم رێـگایە دوور بێت لە زانست و زۆر سـاکاربێ . ئەو نوسیوێتی : « بونی ئەم مەبەستە لە لێکۆڵینەوەی

---

(٤٠) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩٤ .

(٤١) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩٤ .

ئەو جۆرە باسانەدا شتێکی بێ‌سوودە »[42] ، « لە هەموو شوێنێك شك دەکەین کە لەســەر مەسەلەی مۆرفۆلۆژی ، وە دەربارەی مانا هیچ نوسراوێك هەبێت »[43] . بەم جۆرە پێویستە خوێنەر بێتە سەر ئەو ئەنجامە کە تەنها « لێکۆڵینەوەی نوێ دەربارەی زمان » توانێ هەموو ئەو چەرمەسەریانەی ، کە لە رێگای زمانناسانی زمانە ئێرانیەکاندا هەیە ، سازکا .

ب. ف. میللیر بە هەموو جۆرێك هەوڵی ئەوەی دەدا کە زمانناسەکان لەسەر بناغەی « لێکۆڵینەوەی نوێ دەربارەی زمان » وتار بنوسن . لە وتاری « کارەکانی زانایانی رووس دەربارەی زمانە ئێرانیەکان »دا پشتگیری تیۆری ف. ئی. ئەباییف دەکا دەربارەی تێکەڵاوی و دوو سروشتی زمانی ئەسیتینی ، وە نرخێکی زۆر بەو بارودۆخە دەدات . لەم بارەیەوە ب. ف. میللیر نوسیویتی : « بێگومان ، ئەم جۆرە نوسینانە نرخێکی زۆریان هەیە بۆ لێکۆڵینەوە لە زمانە ئێرانیەکان و بۆ نیشاندانی تێکەڵاوی یەکێك لە هەرە زمانە کۆنەکانی ئەمڕۆی زمانە زیندووەکانی ئێران. زمانناسان پێویستە لە لێکۆڵینەوەکانیاندا ، بێنە سەر ئەم رێگایە .... »[44]

ب. ف. میللیر بە تەواوی سنووری لێکۆڵینەوەی لە تێکەڵاوی زمانە ئێرانیەکان نەکێشاوە . ئەو نیشانی پێویستی لێکۆڵینەوەی

---

(٤٢) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩٤ .

(٤٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩٥ .

(٤٤) نامەی زانایانی زانکۆی مۆسکۆ ، ب ٣ ، ژ ١٠٧ ، ل ٧٨ ، ١٩٤٦ .

دەورە جیاوازەکانی زمانە ئێرانیەکان دەدا و دەیەوی کە لێکۆڵینەوە لە زمانە ئێرانیەکان لەگەڵ چۆنێتی پێشکەوتنی زماندا پەیوەندی هەبێ لەم بارەیەوە توسیوێتی : لە تەمەشاکردنی مەسەلەی جیاوازی شێوەی حاڵەتی راستەوخۆ و حاڵەتی تەواندی (oblique case) لە زمانە زیندووە ئێرانیەکاندا « وینەیەکی زۆر سەیر لە دابەش کردنی حاڵەتی راستەوخۆ و حاڵەتی تەواندیدا (بۆ هەردوو ناوی تاك و کۆ) دەردەکەوێ ، وە نیشانی دەورەکانی جیاوازی دیالێکتە وێکچوەکانی زمان و مەسەلەیەکی زۆر گران دەدات . ئەمە ئێمە دەخاتە بیرێکی قوڵەوە ، کە لێکۆڵینەوە لە زمانە ئێرانیەکان پێویستە لە رێگایەکی گشتییەوە بێت لە پێشکەوتنی زمان »[٤٥] .

ئەو لە ناو هەموو زمانە هیند و ئەوروپاییەکاندا لێکۆڵینەوەی زمانە ئێرانیەکانی بە دواکەوتووترین لێکۆڵینەوە دادەنا ، ئەویش تەنها لەبەر ئەوەی کە لێکۆڵینەوە لەسەر شێوەی بەرامبەرکردنی مێژوویی لای نەدا . ئەو دەڵێ : « هەتا لێکۆڵینەوە لە زمانە ئێرانیەکان لەسەر ئەو رێگایەی هەردەم لەسەری رۆیشتوون (واتە بە زمانێکی هیند و ئەوروپایی دانە قەڵەم) لانەدا و نەیەتە سەر رێگایەك کە لەسەر بنچینەیەکی کۆمەڵایەتی بێت ، ئەوە ئەو زانستە بێ بەرهەم دەبێت »[٤٦] .

سەبارەت پاشماوەی یافیتی لە زمانە ئێرانیەکاندا لە وتاری « ئامرازی کۆ (ئان) لە زمانە ئێرانیەکاندا » نوسیوێتی : « شێکی

---

(٤٥) ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر ، ل ٣٠٦ ،

(٤٦) هەمان سەرچاوە ، ل ٢٩٣ ـ ٢٩٤ .

تیدانییە، کە لە ڕێگای زمانە هینـد و ئەوروپاییەکانەوە هیـچ ڕوَن کردنەوەیەکیان دەست ناکەوێ »[47] « تەنهـا لە ڕێگای لێکۆڵینەوەی نوێ دربارەی زمـان دەتوانین بگەینە ئەنجـام و خاوکردنەوەی گەلێك شتی ئاڵوز »[48].

ب ف میللیر زیکەی لە هەمو وتارەکانیدا هـەوالی ئـەوەی داوە کـە نیشانی بدا لە زمانە ئێرانیـکاندا لە فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژیدا پاشماوەی یافیتی هەیە، وە بە باوەڕی ئەو نەتەوە ئێرانیـکان تێکەلاون و لە یافیتی و ئێرانی دروست بوون.

لە وتاری « تێـکەلاوی زمانە ئێرانیکان » دا نوسیویتی دەڵێ: « لە زمانە ئێرانیـکاندا وەنەبێ کەم پاشماوەی یافیتی هەبـێ کە دەگەڕێتەوە بۆ دەوری کـۆنیان »[49].

ئەوەی ئەو ناوی دەنێ پاشماوەی یافیتی و لە سـەر ڕێگای « لێـکۆڵینەوەی نوێ دەربارەی زمان » لێی دەکۆڵێتەوە و ئەوەی بۆ نیشـاندانی پاشماوەی یافیتی لە زمانە ئێرانیـکاندا وتویە لە راسـتی مێژووەوە دوَرە. لێـرەدا دەردەکەوێ کە نوسـەر لەو بەڵـگانەی مێژوَ دەربارەی زمانە ئێرانیـکان نیشانی دەدا سوَدی وەرنەگرتووە، بەڵـکو چووە سوَدی لە مێژوَی یافیتی و لە بیر و باوەڕە چەوتەکەی ن. یا. مارر وەرگرتووە. لە هەموَی سەیرتر ئەوەیە،

---

(47) بیرەوەری ئەکادیمی ن یا. مارر، 1938، ل 193.

(48) هەمان سەرچاوە.

(49) ئەکادیمیەی زانستی سوَڤیت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر، ل 297.

ئەو تیۆرییەی کە ن. یا. مـــارر لە لیڤی - بریولیای وەرگرتووە ،
ب. ف. میللیریش یەکسەر دەیەوی بەسەر زمانی ئەمڕۆی فارسـی و
تاجیکی و کوردی و ئەفغانیدا بیچەسپێنێ ، کە ئەمە بە هیـــچ
جۆرێك ناشێت .

ب. ف. میلـلـیر دەڵێ ، هۆی جیانەکردنەوەی چەند حاڵەتێکی
(Voice) - (صیغه المعلوم والمجهول) لە هەندێ لە زمـانە ئێرانێکانی
ئەمڕۆدا ئەوەیە ، کە پاشماوەی یافیتیان هەیـە و زمـــانی کۆنی
خۆیان بیرنەماوە . بۆ نموونەش ١٥ کردار (فعل)ی هێناوەتەوە ... ئەو
نوسیویێتی : « لە تێکەڵاوکردنی ئەم (Voice) دا پاشماوەی کۆن باش
دەردەکەوێ . . . . . » [٥٠] .

هـــەر لەبەر جیانەکردنەوەی چەند حاڵەتێکی Voice لە زمانە
ئێرانێکانی ئێـــستادا ب. ف. میلـلـیر دەڵێ پاشماوەی یافیتی لـەو
زمانانەدا هەیە . ئەمە شتێکی راست نییەو بە بەڵگەش ناژمێررێت ،
کە زمانە ئێرانێـکان لە زوودا یافیتی بوون و ئێـستا تێکەڵاون . بەڵـکو
ئەمە ئەنجامی تێپەڕبوونی ماوەیەکی درێژ و پێشکەوتنێکە لەم زمانانەدا ،
کە هەندێ پێشـگر و پاشگر لەسەر زمان کەوتوون ، وە ئەمەش لە
بەراوردکردنی رێزمانی زمانە ئێرانێـکاندا دەردەکەوێ .

ب. ف. میللیر لە نوسـینەکانیدا بۆ چاسـپاندنی ئەو باوەڕەی
(کە گوایا پاشماوەی یافیتی لـــە زمانە ئێرانێـکاندا هەیـە) زوربەی

---

(٥٠) ب. ف. میللیر ، تێکەلاوی زمانە ئێرانیەکان ' ـ « ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر » ، ل ٢٩٩ .

بەڵگەكانی ئەوەیە كە دەڵێ ن. یا مارر دەربارەی ئەم مەسەلەیە وای نوسیوە. بەڵام ئەم بەڵگانە لە جێگای خۆیانا نین و لە ڕێگایەكی ڕاستی زانستییەوە نیشان نەدراون ، وە لە بەردەم ڕەخنــەدا خۆیان ناگرن و دەڕوخێن .

بــــەم بۆ نەیەوە تەماشایەكی لێكۆڵینەوەكانی ب. ف. میللیر دەكەین .

ن. یا. مارر لە لێكۆڵینەوەكانیدا ئەوەی بۆی ڕوَن نەبوەوە و لێی ئاشـكرا نەبو بە یافیتی دایە قەڵەم و ئنجا لە پاشـــا هاتـە سەر لێكۆڵینەوەی مانا لە چوار ڕێگاوە. ب ف میللیریش هەر بەو شێوەیە كۆڵیوەتەوە .

لەسەر ڕێگای « لێكۆڵینەوەی نوێ دەربارەی زمان » . ب. ف. میللیر بۆ پەیدابونی تاك و كۆ نوسیویتی : لـە زمانە ئێرانیـكاندا « هەردەم بەكار هێنانی كۆ بۆ كۆمەڵێكی یەكگرتو لە كاردایـە ، كە لەگەڵ بیری كۆندا دەگونجێ . .. بەتایبەتی ئـەم جـۆرە بـەكار هێنانە لە زمانی كوردیدا دەبینرێ . لە زمانی كوردیدا هەندێ وشە هەن كە لە یەك كاتدا ، هـەر بەو شـــێوەیە بۆ (كۆ)ش و بۆ (تاك)یش بـەكار دەهێنرێن ، وەك : زار ، كوڕ ، پەز ، خانی ، حەیوان ، .... هتد. بۆ نمونە : حەیوانی جۆلی ئەڤن ؛ مەدی خانی یە بلند و مەزن »[51]

گەر بیری كورد قوڵ نییــە و كۆنە ، گەر كورد ناتوانن

---

(٥١) ئەكادیمیەی زانستی سۆڤێت بۆ ئەكادیمی ن. یا مارر ، ل ٣٠٦ .

جیاوازی لەنیوان تاك و كۆدا بكەن ، ئەی بۆچی ب. ف. میللیر ئەو نموونانەی هێناویێتەوە تەنها بۆ كۆ وەری گێڕاوەتە سەر زمانی رووسی ، ئەی بۆچ هەروەها بو تاك وەری نەگێڕاوە؟.....

لە وتاری « هەندێ چەڵەمەی فۆنێتیكی زمانی كوردی »دا ب. ف. میللیر دەیەوی نیشانی بدات كە فۆنێتیكی زمانی كوردی ، وەك فۆنێتیكی زمانە یافیتیێكانە ئەو وا دەداتە قەڵەم كە هەندێ دەنگ لە زوودا ناقۆلا بوون ، بەڵام كە بە دەوری یافیتیدا تێپەڕین چاك بوون ، یا وەك ئەو دەڵێ « فراوان بوون » . ئەو نووسیویێتی : « گەر لە دەنگی (ع) و (غ)ی عەرەبیدا وێكچوونێك لە نیوان زمانی كوردی و زمانە سامیێكاندا هەبێت ، ئەوە پەیوەندییەكی پتر لە سێ دەنگی گرنگدا لە نیوان زمانی كوردی و زمانە یافیتیێكاندا هەیە . .... »[٥٢] .

دەربارەی چۆنێتی (تلفظ) كردنی (ع) و (غ) لە زمانی كوردیدا نووسیویێتی : « لە رووی (تلفظ)دوە ئەم دوو دەنگە خاوەنی خاسیەتی تایبەتی خۆیانن ، كە زۆر دوورن لە زمانە هیند و ئەوروپاییەكان . باشتر وایە روون بكرێتەوە كە ئەمە هۆی نێكەلاوی ئەم زمانەیە (زمانی كوردی – وەرگێڕ) لەگەڵ زمانانی تردا »[٥٣] .

بە گوێرەی باسەكانی ب. ف. میللیر، وا دەركەوێ كە كورد كۆن یافیتی بوون و لە پاشا بوون بە یەكێك لە زمانە ئێرانیێكان ، وە

---

(٥٢) زمانە ئێرانیێكان ، ب ٢ ، ل ٦٩ – ٧٠ ، ١٩٥٠ .

(٥٣) هەمان سەرچاوە ، ل ٦٢ .

فۆنێتیکی هەندێ گوڕرا . لە فۆنێتیکیـدا تا رادەیەك شێوەی گـۆڕنی تێدا ماوە . هەروەها بە باســەکانیدا وا دەردەکەوێ کە فۆنێتیك گرنگتر بێ لە دروست بوونی رێزمان و تێـکزانی وشەکانی زمان .

با بڵێین ئەو ئەنجامە ناڕاستانەی نوسەر راستن ، کە دەڵێ کورد بە رەگەز یافیتیبە و دوایی زمانی ئێرانییان وەرگرت ، وە لەبەر ئەوەی بە درێژایی مێژوو تێکەلاوییان لەگەڵ میللەتەکانی قەفقاســدا هەبوو ، هەندێ شێوەی فۆنێتیکی یافیتی مایەوە .

گەر ئەمە راســت بێت ، ئەی زمانی ئەفغانی و پامیر دەبێ چون بێ ، کە فۆنێتیکیان زۆر جیاوازی هەیە لەگەڵ فۆنێتیکی زمانەکانی هیند و ئەوروپاییدا ؟ . زۆر هەڵەیە کە خەیاڵی وەها بکرێ ، بە تایبەتی بۆ زمانی ئەفغانی و پامیر کە ئەم میللەتانە نە بە مێژوو ، نە بە سنوور ، نە بە تێـکەلاوی هیـچ پەیوەندییەکیان لەگەڵ میللەتەکانی قەفقاسـدا نەبوە . ئەی وەلام چیبە بۆ ئەوەی کە فۆنێتیکی ئەم نەتەوە ئێرانیانە (ئەفغان و پامیر — وەرگێڕ) لەگەڵ فۆنێتیکی زمانی کوردیدا ئێجگار زۆر وێکدەچن ، لەگەڵ ئەوەی لە تەنیشت ئەم نەتەوانەوە یافیتی نەژیاون و ناژین تا بتوانن تاسیر بکەنە سەر فۆنێتیکیان .

ئەی بۆچی نەتوانیـن بە پێچەوانەوە بڵێین ، کە دەنـگەکانی زمانی کوردی و ئەفغانی و پامیر لە ناو خۆیاندا پەیــدا بوون و لەگەڵ یافیتیدا هیـچ پەیوەندییەکیان نییە . ئەگـەر لە نیوان ئەم زمانانەدا ، کە لە یەك گروپن جیاوازی و وێـکچوون لە فۆنێتیك و دروست بوونی رێزمان و وشــەکانیاندا هەبێت ، ئەوە بۆ روون کردنەوەی ئەو وێکچون و جیاوازییە پێویستە لە سەرمان لە ناو

ئەم زمانانەدا (واتە لەناو خۆیاندا) بگەڕێین بۆ دۆزینەوەیان ، نەك لەناو زمانانی گروپێـکی کەدا .

بەم جۆرە لێـکۆلینـــەوەکەی ب. ف. میللەر کە لە زمانانی کوردی و ئەفغانی و پامیردا بۆخاسیەتی فۆنێتیکی یافینی دەگەڕێ لە جێـگای خۆیدا نییە و لاوازە .

پێویستە ئەوەش بڵێین ، کە بەشە دیالێـکتەکان و دیالێـکتەکانی کوردی بۆ ب. ف. میللەر ڕوَن نییە .

لە وتاری « زمانی کوردی »[٥٤] دا بۆ بەشـــە دیالێـکتەکانی خوارۆی ڕۆژهەلاتی ناوچەکانی (زەنـگەنە و کەلهور و کرمانشـا و سنە) کە لە زمانەوانیدا لەژێر ناوی (کورد)دا ئاشکرا و ناسراون ، کەچی ئەو وەك گروپێـکی تایبـەتی جیایان دەکاتەوە و ناویان دەنێ « دیالێـکتەکانی کوردی — فارسی » . نازانین لەسەر چی بەڵـگە و بنچینـــەیەك ئەو ئەمەی کردوە . بەشە دیالێـکتەکانی خوارۆی ڕۆژهەلات کردن بە گروپی « دیالیـکتەکانی کوردی — فارسی » باوەڕێـکی وەها دروست دەکا کە گوایا جیاکردنەوەی ئەم دوَ زمانە (کوردی و فارسی — وەرگێز) گرانە . ناونانی ئەم بەشە دیالێکتانەی کوردی بەو شێوەیە ، نەشـارەزایی ب ف. میللەر نیشان دەدات لە جیاکردنەوەی دیالێکت و بەشە دیالێـکتەکانی کوردیدا .

ئەم نەشارەزاییەی ب ف میللەر لە وتـــاری « ئامرازی کۆ

---

(٥٤) بروانە : ئینسکلۆپیدیای ئەدەبی ، ١٩٣١ ؛ هـەروەها ئینسکلۆپیدیای لەورەی سۆڤیتی ، ١٩٣٥ .

(ئان) لە زمانە ئێرانیێکاندا » دەردەکەوێ . لەم وتارەدا بەشە دیالێکتە کوردیێکانی ناوچەکانی (موکریی و سلیمانیی و جەزیرە وزاخو و بادینانی) ناو ناوە دیالێکتەکان . ئەو نووسیویێتی : « لە زوربەی دیالێکتەکانی کوردیی (موکریی ، سلیمانیی ، جەزیرە ، زاخو ، بادینان و لە زمانی کوردانی سۆڤیێت) دا ... ئامرازی (ئان) زۆر بەکار دەهێنرێ ... »[55] . کەچی ، هەر لە لاپەرەی ئەو دیوی ئەم وتارەدا و هەروەها لە وتاری « تێکەڵاویی زمانە ئێرانیێکاندا » ناوناوە بەشە دیالێکتەکانی زمانی کوردیی ، لە وتاری « هەندێ چەڵەمەی زمانی کوردیی » دا ، سلیمانیی ناوناوە « بەشە دیالێکتێکی سەربەخۆی زمانی کوردیی ، یاخود بەشە دیالێکتێکی گرووپی خوارۆی زمانی کوردیی »[56] . لە وتاری « کارەکانی زانایانی روس دەربارەی زمانە ئێرانیێکان » دا دەڵێ : « سلیمانیی بەشێکە لە دیالێکتی کرمانجیی ژۆرۆ »[57] .

زۆر جار لە ناوی ئەو هەرێمانەی کە کوردی تیدایە و لە ناوی جیاوازی ئەو خێڵە کوردانەی کە بە یەك دیالێکت و بە یەك بەشە دیالێکت دەدوێن ناو دەنێ دیالێکت و بەشە دیالێکتی جیاواز . بۆ نموونە ، بەشە دیالێکتی ناوچەکانی دیاربەکر و بادینان ناو دەنێ دیالێکتەکانی بادینان و دیاربەکر . بەشە دیالێکتی ئەم خێڵانە :

---

(٥٥) بیرەوەری ئەکادیمی ن. یا. مارر ، ل ١٩٠ .

(٥٦) زمانە ئێرانیێکان ، ب ٢ ، ل ٦٣ ، ٧٦ .

(٥٧) نامەی زانایانی زانکۆی مۆسکۆ ، ب ٣ ، ژ ١٠٧ ، ل ٧٦ ، ١٩٤٦ .

(بروکێ ، شەرکێ ، جەلالێ) کە خاوەنی یەك بەشـە دیالێکتن ، ئەو بەسەر چەند بەشە دیالێکتێکدا دابەشیان دەکات و ناویان دەنێ بەشە دیالێـکتەکانی (موش ، بروکێ ، شەرکێ ، جەلالی . . .)[58] .

ئەم ناتەواویانە ، ئەوە نیشان دەدەن کە ب. ف. میللێر لە جیاکردنەوەی دیالێـکت و بەشە دیالێـکتدا شارەزاییەکی تـەواوی نەبووە ، لەبەر ئەو هۆیەیە کە زۆر جار بە دیالێکت دەڵـێ بەشـە دیالێـکت ، وە بە بەشە دیالێـکت دەڵێ دیالێـکت . هەندێ جار یەك دیالێکتی کوردێ بەسەر چەند دیالێـکتێکدا دابەش دەکات ، وە دوایی هەر ئەو دیالێـکتە بەسەر چەند بەشە دیالێکتێـکدا دابەش دەکا . جگە لەوە زۆر جار دیالێـکتێك یا بەشـە دیالێکتێك ، کە هـەر یەکێکن بەسەر دیالێـکت و بەشە دیالێـکتی جیاوازدا دابەش دەکا و نـاوی ناوچەیان لێدەنێ ، لەگەڵ ئەوەی دانیشتوانی ئەو ناوچـانە بەیەك دیالێـکت دەدوێن .

جگە لەوە دەبینین لە چۆنێتی دروسـت بوونی زمانی کوردیدا ب. ف. میللێر بە بەراوردکردنی زمانی کوردێ لەگەڵ ئـەو زمانە ئێرانیـانەی کە لەیـەك خێزانی زمانن گرنگی نەداوە . نە لە بارەی وشەکانی زمانەوە بەگشتێ ، نە لە فۆنێتیك . . . هتد هیچ بەراوردێکی نەکردوە .

بـۆ ئاشکراکردنی بیر و باوەڕە چەوتەکانی ب. ف میللێر لە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا ئەو نمونانەی سەرەوە بەسە . پێویستە

---

(٥٨) زمانە ئێرانییەکان ، ب ٢ ، ل ٦٦ .

ئەوەش لە بیرنەکەین کە هەمو ئەو باسانەی سەرەوەی ب. ف. میللیر لە سەر لێکۆڵینەوەی ٢٠٠ وشە و ٢٠ رستەیەکی بچڕ بچڕ بو کە لە هەندێ فەرهەنگ و کتێبی رێزمان وەری گرتووە.

بەم چەشنە ، ب. ف. میللیر بە هەمو جۆرێك دەیویست تیۆرێکەی ن. یا. مارر بچەسپێنێ و بێ بەڵگە زمانی کوردی بە زمانێکی تێکەڵاو لە یافیتی وئێرانی دابنێ.

لە لێکدانەوەی باسەکانی ب. ف. میللیردا دەرکەوت چۆن ئەو دەیویست نیشانی بدا کە لە زمانە ئێرانیێکاندا پاشماوەی یافیتی هەیە و کە زمانە ئێرانیێکان تێکەڵاون ... ئەم نیشاندانەی ئەو لە رێگای تیۆرییە دوَر لە زانستییە ، دژی مێژوَییەکەی ن یا. ماررەوە بو. لە ساڵی ١٩٥٣ دا ب. ف. میللیر کتێبێکی نوێی لە ژیر ناوی « زمانی تالیشی » دا دەرکرد. بەداخەوە نوسەر نەك بە پێویستی نەزانیوە لەم کتێبەیدا پێ لە هەڵەکانی پێشوی بنێ ، بەڵکو بە پێچەوانەوە دوَبارەی کردەوونەتەوە. چووە رەگەزی تالیشی بە یافیتی داناوە و دوایی بەرەو ئێرانی بردوە.

لە مانگی شوباتی ساڵی ١٩٢٥ دا لە کۆبونەوەیەکدا کە لە نیوان بەشی ئێرانی — قەفقاسی ئامۆژگای زمانەوانی و بەشی ئێرانی ئامۆژگای رۆژهەلاتناسیدا کرا بۆ لێکۆڵینەوە لە دانانی فەرهەنگێکی کوردی — روَسی (دیالێکتی کرمانجی ژوَروَ) ، ئەو لەبەر روَشنایی نوسراوەکانی ن. یا. مارر و ئو. ل. ڤیلچێفسکیدا وتی : نەك هەر پێویست نییە فەرهەنگێکی کرمانجی ژوَروَ دابنرێ ،

بەڵکو ئەم کارە ناتوانرێ بەجێ بهێنرێ ، ئەویش لەبەر ئەوەی کورد دابەش کراون ، خاوەنی یەك جۆر نوسین نین و لە وەرگرتنی وشەی بێگانەدا جیاوازییان هەیە ....

بەڵام دەبێ ئەوە لەبیر نەکەین کە گرنگی زمان لە چۆنێتی رێزمان و وشەکانی زماندایە بەگشتی . ئیتر سنوورێکی دەستکرد نابێ بە تەگەرە و نابێ بە هۆی جیاوازییەکی گەورە لە زماندا و لە نوسین و لە وەرگرتنی وشەی بێگانەدا . نەبونی یەك جۆر نوسین و یەك سەرچاوە بۆ وەرگرتنی وشەی بێگانە لە زمانی کوردی (کرمانجی ژوروو)دا لە سوریا و تورکیا و ئێران و عێراق و یەکێتی سۆڤێت ناتوانن ببن بە هۆ و تەگەرە لە رێگای دانانی فەرهەنگی کوردی — روسیدا . خۆ نوسین و وشەی بێگانە زمان ناگۆڕن و رێزمان و وشەکانی زمان تێك نادەن . وەنەبێ دەوڵەمەندی زمانی کوردی بە هۆی وشەی بێگانەوە بێت ، بەڵکو بە هۆی دروست بونی ناوخۆی خۆیەتی ، کە سنووری دەستکرد پەیوەندی نییە .

ب. ف. میللیر گرنگی نادات بەشتی سەرەکی وەك : رێزمان و وشەکانی زمان بەگشتی و چۆنێتی ناوخۆی وشەکان ، بەڵکو گرنگی بە هەندێ شتی دوور و لابەلا داوە ، وەك : وشەی بێگانە و تێکەڵاوی .

— — —

لەبەر رۆشنایی ئەم باسەدا ، باش ئاشکرایە کە لەسەر کوردناسان چی پێویستە بکەن و چی رێگایەك بگرن . کوردناسانی سۆڤێت

دەربارەی زمانەوانی چ لە تیۆری و چ لە پراکتیک دەتوانن گەلێك کاری ئاڵۆز خاو بکەنەوە . بەڵام بەر لە هەمو شتێك لەسەر شانە ئەو تیۆرییە چەوتانە ، دوور لە زانستییانەی دەربارەی زمان و ئەدەب و مێژوو و ئەتنۆگرافیای کورد هەن بەدرۆ بخەینەوە و لە ناویان بەرین . دور کەوتنەوە لە بیر و باوەڕی ناڕاستی ن. یا. مارر و لایەنگیرانی ، ڕێگا تەخت دەکا بۆ کوردناسانی سۆڤیێت هەتا بتوانن بە ڕێگایەکی سەربەخۆی پێشکەوتودا بڕۆن ، وە شوێنێکی بەرز لە کاری زمانەوانی سۆڤیێت و زانستی ڕۆژهەڵاتناسیدا وەربگرن .

لەسەر کوردناسانی سۆڤیێت پێویستە گرنگی بدەن بە :

١ — لێکۆڵینەوە لە مێژوی پێشکەوتنی زمانی کوردی .

٢— لێکۆڵینەوە لە مێژوی پێشکەوتن و دروست بونی نەتەوەی کورد .

بۆ بەجێهێنانی ئەم پێویستیانە دەبێ گرنگی بدرێ بەو یاسایانەی لە ناو زمانی کوردیدا هەن . دەبێ لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی (فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی و وشە بەگشتی و سینتەکسیس)دا بێ ، چونکە یاسای ناوخۆی زمان لەم بەشانەدا (فۆنێتیك و مۆرفۆلۆژی و ....) کە پێکەوە بەستراون دەردەکەوێ .

بەم بۆنەیەوە یەکەم پێویستی سەرشانی کوردناسانی سۆڤیێت ئەوەیە : لێکۆڵینەوە لە ڕێزمان ، لە وشەکانی زمانی کوردی ، نوسینی گەلێك کتێبی تیۆری و پراکتیکی ڕێزمان .

هەندێ پێویستی تر هەیە کە پەیوەندییەکی زۆریان هەیە لەگەڵ ئەو پێویستیانەی لەسەرەوە باسمان کردن لە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا ، ئەوەش لێکۆڵینەوەیە لە ئەدەبی کوردی کە مێژوی نزیکەی هەزار ساڵ دەبێت . لە سەدەی ١١ تا ١٨ لە ئەدەبی کوردیدا گەلێك شاعر و نوسەر هەن ، کە بەرهەمەکانیان نەك تەنها بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژوی کولتوری میللەتی کورد بەنرخن ، بەڵکو هەروەها بو لێکۆڵینەوەی مێژوی پێشکەوتنی زمانی کوردی بایەخ و نرخی تایبەتییان هەیە .

بەم بۆنەیەوە پێویستە لە سامانی دەوڵەمەندی فۆلکلۆری کوردی بکۆڵرێتەوە ، کە کەرەستەیەکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژوی پێشکەوتنی زمانی کوردی مەسەلەی لێکۆڵینەوە لە زمانی گفتوگۆ و لە زمانی ئەدەبی یەکگرتو زۆر پێکەوە بەستراون . ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە رێگا خۆش دەکەن بۆ دروست بونی زمانی ئەدەبی کوردی .

هەروەها لەسەر شانی ئێمەی کوردناسانە کە گەلێك لێکۆڵینەوەی گرنگ و پێویست پێشکەش بکەین ، وەك : لێکۆڵینەوە لە رێزمانی کوردی و بەراوردکردنی هەردوَ دیالێکتی (کرمانجی ژوَروَ و کرمانجی خوارو) ، دانانی گەلێك فەرهەنگ ، وەك : ١) کوردی - رۆسی (دیالێکتی کرمانجی ژوَروَ) ، ٢) کوردی - رۆسی (دیالێکتی کرمانجی خوارو) ، ٣) فەرهەنگی گەورەی کوردی - رۆسی (هەردوَ دیالێکت) .

بۆ هێنانەدی ئەم پێویستیانە کوردناسانی سۆڤیێت لە رێگای

رەخنەوە سوود لە لە کەرەستەی دەوڵەمەندی کوردناسە بۆرجوازیەکان وەردەگرن .

ڕوون کردنەوەی مێژووی پێشکەوتنی دیالێکتەکانی کوردی ، لێکۆڵینەوە لە جیاوازی و وێکچوونیان لە فۆنێتیك و ڕێزمان و وشە .... پێویستیەکی گرنگی سەرشانی کوردناسانی سۆڤێتە .

بەجێهێنانی ئەم پێویستیانە شتێکی زۆر گرنگە بۆ گەیشتنە ئەنجام دەربارەی ئەو ناڕاشکراییەی لە مەسەلەی دیالێکتەکانی کوردیدا هەیە ، وە لە پەیوەندییاندا لەگەڵ زمانە ئێرانیەکانی تردا کە لەیەك خێزانی زمانن . ئەم جۆرە لێکوڵینەوانە نەك تەنها یارمەتی ڕوون کردنەوەی جیاوازی و وێکچوونی دیالێکتەکانی کوردی دەدەن ، بەڵکو یارمەتی ڕوونکردنەوەی یاسای ناوخۆی چۆنێتی پێشکەوتنی زمانی کوردیش دەدەن بەگشتی ، هەروەها یارمەتیدەرن بۆ گەیشتنە ئەنجام دەربارەی چۆنێتی مێژووی دروست بوونی زمانی نەتەوایەتی کورد . ئاشکرایە ، کە « لە کاتێکدا دەتوانین لە زمان و یاسای پێشکەوتنێ تێبگەین ، گەر لێکۆڵینەوەکە لە ڕێگای پەیوەندییەکی هەمیشەییەوە بێت لەگەڵ مێژووی کۆمەڵدا ، لەگەڵ مێژووی گەلدا ، کە ئەو کۆمەڵ و گەلە خاوەن و دروستکەر و هەڵگری ئەو زمانەن کە لێی دەکۆڵرێتەوە »[٥٩] .

* * * *

(٥٩) یوسف ستالین ، مارکسیزم و مەسەلەی زمانەوانی ، ل ٢٢ .

شیکردنەوەی بەڵگەکانی کەزنەفۆن دەربارەی کاردوخەکان[1]

لە نووسراوەکەی « ئاناباسیس »ی کەزنەفۆندا دەربارەی کاردوخەکان ، کە وڵاتەکەیان لە باشوورەوە ، هەر لە دەریاچەی وان و ناوچە شاخاوییەکانی هەکارییەوە تا باکووری روباری دیجلە لە رۆژئاوادا کشابوو کەڵێك بەڵگەی بەکەڵك هەیە .

لەسەر ئەو باوەڕەی کە خاکی کوردستانی ئێستا هەر ئەو خاکەیە کە لە کاتی خۆیدا کاردوخەکانی تێدا ژیاون ؛ لە رێگای لێکچوونی خوو و رەوشت و شێوەی ژیانی کورد و کاردوخ ، بە هۆی یەك مانایی وشەی (کاردۆخ ، کوردیك ، کۆرد ،کورد)و پەیوەندی ئەتنۆگرافی لە نێوانیاندا ، زۆر لە زانایان هاتوونە سەر ئەو باوەڕەی ،

---

(١) کورتەی ئەم وتارە لە ژێر ناوی (تێبینی لە لێکدانەوەیێکی زانیارییەکانی کەزنەفۆن لە بابەت کاردوخەکانەوە) ، لە لایەن د. مارف خەزنەدارەوە کراوە بە کوردی و لە ژمارەی (١)ی « دەفتەری کوردەواری »دا بڵاوکراوەتەوە ، ل ١٢١ ـ ١٢٦ . بێگومان ، د. خەزنەدار کارێکی گەورە و پێویستی بەجێ هێناوە ، بەڵام لەبەر گرنگی ئەم وتارە بە پێویستمان زانی کە مامۆستا ق. کوردۆ چۆن نووسیویتی هەر بەو شێوەیە بیکەین بە کوردی .

کە وا کاردوخەکان یەکێك بوون لە نەتەوەکانی خێزانی زمانە ئێرانیەکان و هەروەها ئەم نەتەوەی کوردەی کە ئێستا بە یەکێك لە پەلی رۆژئاوای زمانە ئێرانیەکان دەدوێ نەوەی راستەوخۆی کاردوخەکانن ئەم راستیەش بە ئاشکرا رونکراوەتەوە و لە لایەن زانا کوردەکان[2] و فارس[3] و ئەوروپاییەکانەوە[4] چەسپێنراوە . هەندێك لە زانایان لەو بڕوایەدان کە گوایە کاردوخەکان لە روی زمانەوە نەتەوەیەکی ئێرانی نەبوون ، بەڵکو زمانیان زمانێکی ناوچەییە و پەیوەندی بەزمانە ئێرانیەکانەوە نییە . ئەم باوەڕە بۆ یەکەم جار ن. یا. مارر بڵاوی کردەوە . ن. یا. مارر لە نوسراوەکەی « دیـان دەربارەی وشەی چەلەبی »دا هەوڵی داوە بیچەسپێنێ کە نەژادی کورد یافیتییە و بەو بۆنەیەوە باسی دەورەکانی پێشکەوتنی زمانی کوردی کردوە[5] .

---

(٢) ئەمین زەکی ، خوڵاصەی تاریخی کورد و کوردستان ، بەغداد ١٩٣٦ (بە زمانی عەرەبی) ؛ هەروەها عەلائەدین سەجادی ، مێژوی ئەدەبی کوردی ، بەغداد ١٩٥٢ ، (بە زمانی کوردی) ، ل ٢٣ ـ ٢٦ .

(٣) رەشید یاسمی ، مێژوی نەژاد و پەیوەستەگی کورد ، تاران ، (بە زمانی فارسی) ، ل ١٠٠ ـ ١١٢ ، ١٤٨ ـ ١٥٧ .

(٤) ف. نیکیتین « کورد » ، مۆسکۆ ١٩٦٤ ، ل ٤٦ ـ ٥٢ (بە زمانی روسی) ؛ هەروەها ی. ب. سۆن ، گەشتێکی نهێنی لە میزۆپوتامیا و کوردستاندا ، لەندەن ١٩٢٢ ، ل ٣٦٩ ـ ٣٧١ (بە زمانی ئینگلیزی) .

(٥) ن. یا. مارر ، دیسان دەربارەی وشەی چەلەبی ، « دەستنوسەکانی بەشی رۆژهەڵاتناسی کۆمەڵی ئارخیۆلۆژی » بەرگ ٢٠ ، پیترسبورگ ١٩١٢ ، ل ٨٩ ـ ١٥١ .

دوا بەدوای ن. یا. مارر ، ئو. ل. ڤیاچێڤسکی[٦] و ب. ف. میللیر[٧] تەشـەنەیان بەم تیۆرییە داوە و ویستویانە ئەو باوەڕە بچەسپێنن کە کورد دادەنێ بەوەی کە لە ئەنجامی تێکەڵاوبونی چەند نەتەوەیەکی جیاواز پەیدابوە. ئەم تیۆرییەی ن. یا. مارر کاری کردە سەر (گ. ب. ئاکۆپۆف)یش. لە وتاری « چەند وشەیەك دەربارەی مێژوی زمانی کوردی »[٨] کە لە ســالی ١٩٦٨دا بلاوی کردەوە ، نوسەر دوپاتی ئەو باوەڕە چەوتە ، ناڕاستە ، هەڵە دەکاتەوە کە زۆ دەربارەی رەگەزی کورد و زمانی کوردی و پێشکەوتنی هەبون و کە ئەو جۆرە باوەڕانە لە مێژە لە لایەن کوردناسەکانەوە لەناوبراون. ئەوەی جێی سەرسوڕمانە ئەوەیە کە گ. ب ئاکۆپوف شارەزای زمانی کوردی نییە ، چۆنێتی دروستبونی رێزمانی نازانێ ، شارەزای وشەکان و مێژوی پێشکەوتنی ئەدەبی کوردی نییە ، کەچی هەولی داوە نیشانی دەورەکانی پێشکەوتنی زمانی کوردی بدات. لە ئەنجامەکانی ئەم وتارەدا نوسیویتی : « ئەمە هەمو یارمەتیمان دەدات کە بتوانین نەخشەی دەورەکانی زمانی کوردی بکێشین و بەتەواوی ئەو دەورانە ئاشکرابن : دەوری کۆن — لە یەکەم جاردا ، واتە لە زۆدا زمانی

---

(٦) ئو. ل. ڤیاچێڤسکی ، ن. یا مارر و کوردناسی ، « زمان و بیر » ، بەرگ ٨ ، لینینگراد ١٩٣٧ ، ل ٢٠١ ـ ٢٣٣ .

(٧) ب. ف. میللیر ، دەربارەی دەورەکانی زمانە ئێرانیەکان ، « ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت بۆ ئەکادیمی ن. یا. مارر » ، مۆسکۆ ١٩٣٦ ، ل ٩٧ ـ ١٠٢ .

(٨) رۆژنامەی « ریا تازە » ، ئەیلول ١٩٦٨ ، ژمارە ٧٨ .

کوردێ لە پەلی ئێرانێ نەبۆ . دەوری دووەم — لەم دەوردەدا زمانی دانیشتوانی کوردستان بۆ بە زمانێکی ئێرانێ . دەوری سێیەم — لەم دەورەدا کورد بۆ بە کۆمەڵێکی جیاوازێ تایبەتێ و زمانی کوردێ دروست بــۆ . دوا کاتی دروست بۆنی زمانی کوردێ لە کۆتایی سالانی هەزاری پ. زایینەدا بۆ کە لەزانستدا چەســپاوە . دەوری نوێ — ئەو دەورەیە کە لەســەر بناغەی دیالێکتی کرمانجێ (واتە کرمانجێ ژۆروو — وەرگێڕ) زمانی نەتەوایــەتی کورد دروست بۆ ، وەك زمانی کۆمەڵێك» . لێرەدا پێویست بە دوان ناکات لە باوەڕی بێ بەڵگە و بێ بنچینەی گ. ب. ئاکۆپۆڤ . ئەوەی تۆسیوێتی هەر دوبارەکردنەوەی باوەڕەکانی ئو. ل. ڤیلچێڤسکییە[9] . تەنها لەوە دەدوێین ، کە نوسەر لە دابەشکردنی دەورەکاندا دەڵێ : «لە یەکەم جاردا ـ واتە لە زوودا زمانی کوردێ لە پەلی ئێرانێ نەبۆ» ، وە لە دەوری دوەمدا ـ لە پێشکەوتنی کورد و زمانی کوردیدا بۆ بــە زمانێکی ئێرانێ . ئــەم ئەنجامەی گ. پ ئاکۆپۆڤ گەیشتویەتێ پەیوەندییەکی راســتەوخۆی لەگەڵ ئەم باوەڕەدا هەیە : «ئــەو کاردوخانەی کەزنەفۆن ناوی هێناون ، لە میللەتەکانی خاوەن زمانە ئێرانێکان نین و هەروەها ئەوان باو و باپیری ئەم کوردەی ئێستا نین»[10]

---

(٩) بڕوانە : ق کوردۆ ، رەخنە لە بیر و باوەڕی هەڵە بەرامبەر بــە زمانی کوردێ ، «کورتەی دەنگوباسی ئەوڕگای رۆژهەلاتناسێ» ، بەرگ ١٢ ، مۆسکۆ ١٩٥٥ ، ل ٣١ ـ ٦١ .

(١٠) گ. ب. ئاکۆپۆڤ ، رەخنەی مێژوویی لە مەسەلەی نەژادی کورد ،

بەپێی ئەو تیۆرییەی کە زمانی کوردی بە زمانێکی پێکهاتو لە چەند زمانێـك دادەنێ و بە چەند دەورێکیدا دەبا ، هەروەها بە گوێرەی بیر و باوەڕی ئەو زانایانە کە بەبێ بەڵـگە کورد لە کاردوخ جیادەکەنەوە دێنە سـەر ئەو باوەڕە چەوتەی کە زمانی کوردی بە زمانێکی رەسەن نەژمێرن ، وە رەگەزی کورد دابنێن بەوەی کە لە چەند میللەتێك پێکهاتوە ، کە خاوەنی ئەتنۆگرافیای جیاواز و لەیەك دوورن .

ئو. ل. ڤیلچێڤـسـکی لە دوا نوسراویدا «کورد ـ سـەرەتایەك لە مێژوی ئەتنۆگرافی گەلی کورد » (بلاوەخانەی ئەکادیمیەی زانستی سـۆڤێت ، مۆسکۆ ۱۹٦۱) وا نیشانی دەدا کە کورد لە نەژاددا هیچ پەیوەندییەکی مێژوی و زمانی لەگەڵ کاردوخەکاندا نییە . بۆ روونکردنەوەی ئەم باوەڕەی لە باسەکەی گزنەفۆنەوە هەندێ بەڵـگەی هێناوەتەوە دەربارەی گفتوگۆ کردنی یۆنانەکان لەگەڵ کاردوخەکاندا ، بەلام راستەوخۆ هیچ بەڵـگەیەکی بەدەسـتەوە نییە کە یۆنانەکان بە چی زمانێك لەگەڵ کاردوخەکاندا دواون ، هەروەها گزنەفۆن باسی ئەمە ناکات .

لە خوێندنەوەی گزنەفۆندا (گـۆڕینی بۆ روسـی : ئی. ئی. مەکسیمۆڤا ، مۆسکۆ ـ لێنینگراد ۱۹٦۱) ئێمە ورد دەبینـەوە لەو شوێنەی کە لە کتێبەکەدا باسی چۆنێتی گفتوگۆی یۆنـانەکان دەکات لەگەڵ لەشکری دوژمندا . لە لاپەڕەکانی ٥٥ ، ٥٧ ، ٥٩ دا گزنەفۆن

= «کورتەی نامەی دوکتۆری » ، بەریڤان ۱۹٦۹ ، ل ۳٥ ـ ۳٦ .

کە باسی چۆنێتی گفتوگۆ و پەیوەندی دەکات ، یەك وشە چی بە نەیوتوە دەربارەی وەرگێڕ و دەربارەی ئەوەی کە بەچی زمانێك گفتوگۆیان کردوە . لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ شوێندا بەرچاو دەکەوێ : « کیر (سەرۆکی سوپای دوژمن ـ وەگێڕ) لەگەڵ پیگریتی وەرگێڕدا ... » (ل ۳۲) ، یا خود « سەرۆکە ستراتیجێکان بەرەو پیریان هاتن ، یەکەمیان لە ڕێگای وەرگێڕەوە وشەی (تیسافیون)ی وت ... » (ل ٥١) . لە لاپەڕە ٦۲ دا نوسراوە : « وەرگێڕی یۆنانەکان وتی ... » . ئەم بەڵگانە ئەوە نیشان دەدەن کە یۆنانەکان خاوەنی وەرگێڕی خۆیان بون . ئو . ل فیلچێڤسکی باوەڕی بەوە نییە کە یۆنانەکان لەگەڵ کاردوخەکاندا لە ڕێگای وەرگێڕی خۆیانەوە گفتوگۆیان کردبێ . ئەو نوسیویتی : « پەیوەندی یۆنانەکان لەگەڵ کاردوخەکاندا بە گوێرەی وشەکانی کزنەفۆن ـ داوای یارمەتییان لە وەرگێڕە سەرەکییەکەی خۆیان نەکرد ، کە زمانی فارسی دەزانی » (وتاری « کورد » ، ل ٦٥) .

دێینە سەر نوسراوەکانی کزنەفۆن دەربارەی پەیوەندی یۆنانەکان و کاردوخەکان . کزنەفۆن باسی چەند گفتوگۆیەك دەکا و بەم بۆنەیەوە نوسیویتی : « سەرەکەکان سەرلەنوێ کۆبونەوە و دیلەکانیان کۆکردەوە ، وە دەربارەی چۆنێتی وڵاتەکانیان پرسیاریان لێکردن ، ئایا ئەوان جگە لەم ڕێگایە ڕێگایەکی تر نازانن » . لە لاپەڕە ۱۰۱دا دەڵێ : « لە ڕێگای گفتوگۆوە توانرا لاشەی کوژراوەکان وەربگیرێتەوە » . بەم نمونانەدا بۆمان ئاشکرا دەبێ کە لە وڵاتی کاردوخدا گفتوگۆ کراوە لەگەڵ هۆزە کاردوخەکاندا ،

بەڵام لە هیچ یەکێك لەو نوسینانەی کەزنەفۆندا دەربارەی گفتوگۆ لەگەڵ کاردوخەکاندا کە خستومانەتە پێش چاو نابینرێ کە کەزنەفۆن وشەیەك چیبە نوسیبێتی کە گوایا یۆنانەکان « داوای یارمەتیان لە وەرگێڕە سەرەکییەکەی خۆیان نەکرد » ، وەك ئو. ل. ڤیلچێڤسکی ئەمەی دروست کردوە . هەر دوا بە دوای ئەمە ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لە لاپەڕە ٥ دا نوسیویێتی : لە کاتی گفتوگۆدا لەگەڵ کاردوخەکاندا ، یۆنانەکان : « سودیان لە دیلەکان بینیوە کە دانیشتوانی ئەو ناوچەیە بون ، وە تا سودیان لە دیلە کاردوخەکانیش وەرگرتوە » ، هەر بەم شێوەیەش گ پ. ئاکۆپۆڤ دوبارەی دەکاتەوە . ئەو نوسیویێتی : « کەزنەفۆن دەڵێ کاتی کە چونە ولاتیانەوە (ولاتی کاردوخ — وەرگێڕ) ، یۆنانەکان وەرگێڕی خۆیان گۆڕی ، ئەو وەرگێڕەی زۆ یارمەتی دابون لە گفتوگۆدا لەگەڵ میللەتە ئێرانێکاندا »[11]. لە نوسراوەکەی کەزنەفۆندا شتی وەها نییە ، وە ئێمە لە کتێبەکەی کەزنەفۆندا زۆر گەڕاین ، بەڵام گەڕانەکەمان سودی نەبو و هیچ شتێکمان نەدۆزییەوە کە یۆنانەکان « وەرگێڕی خۆیان گۆڕیوە »، یاخود سودیان لە « دانیشتوانی ناوچەکە وەرگرتوە » . بەم جۆرە دەرکەوت کە ئەمە هەڵبەستراوە . لە پاشا ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لە لێکدانەوەی بەڵگەکانی کەزنەفۆندا دێتە سەر ئەم ئەنجامە کە دەڵێ : « بەم جۆرە دەرکەوت کە کاردوخەکان بە زمانێکی ناوچەیی دەدوان ، نەك بە زمانێکی ئێرانی » . پاش چەند دێڕێك دەیەوێ باوەڕەکەی خۆی پتەو بکا و بۆ ئەمە کەزنەفۆن دەکات بە بەڵگە و نیشانە :

---

(١١) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٠ ـ ٣٦ .

« بە شایەتی ئەو (کەزنەفۆن — ق کوردۆ) لەو دەمەدا کاردوخەکان بە زمانێکی ناوچەیی دەدوان (واتە ئێرانی). بەداخەوە ئەمەش هەر ئو. ل. ڤیلچێڤسکی خۆی هەڵی بەستوە و شتی وەها لە کتێبەکەی کەزنەفۆندا نییە و لە راستییەوە دوورە. لە جیاتی ئەوە لە لاپەڕە ١٠٠ی کتێبەکەی کەزنەفۆندا چاومان بەو بەڵگەیە دەکەوێ کە شایەتە بۆ ئەوەی کە یۆنانەکان لە وڵاتی کاردوخەکاندا لە ڕێگای وەرگێڕەوە کاروباری پەیوەندییان بە ڕێوە دەبرد. «کەزنەفۆن لە ڕێگای وەرگێڕەوە لەگەڵیان کەوتە گفتوگۆ (کاردوخەکان — ق. کوردۆ) دەربارەی یەکێتی و وەرگرتنەوەی لاشەی کوژراوەکان».

ئەنجامی هەموو بەڵگەکانی کەزنەفۆن دەربارەی پەیوەندی و گفتوگۆی یۆنانەکان لە باشووری وڵاتی کاردوخەوە، وە هەروەهاش لەناو وڵاتی کاردوخدا بەئاشکرا ئەوە ڕوون دەکاتەوە و نیشانی دەدات کە لە ڕێگای وەرگێڕەوە گفتوگۆ کراوە و شێوەی گفتوگۆ کردنی یۆنانەکان لەگەڵ کاردوخەکاندا هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ شێوەی ئەو گفتوگۆیەدا نەبووە کە لە باشووری وڵاتی کاردوخدا کراوە.

ڕەنگە پرسیار بکرێ: بەچی زمانێک یۆنانەکان لەگەڵ کاردوخەکاندا قسەیان کردوە، ئەگەر ئەوان «داوای یارمەتییان لە وەرگێڕە سەرەکییەکەی خۆیان نەکردبێ»؟. بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە تەنها ئەوە دەتوانین بڵێین کە یۆنانەکان کەڵکیان لە وەرگێڕی یۆنانی ـ کاردوخی، یاخود کاردوخی ـ یۆنانی وەرگرتوە. دیارە لەناو کاردوخەکاندا پیاوی وا هەبوون کە زمانی یۆنانییان زانیبێ.

ئەگەر ئەمە وەربگیرێ ، پێویستە ئێمە لەسەر لێکۆڵینەوەکەمان بڕۆین و بڵێین ، کە کاردوخەکان لە کاتی خۆیدا میللەتێکی جیاواز و سەربەخۆ و بەهێز بوون . بەر لەوەی لەشکری یۆنانەکان بێتە ولاتەکەیانەوە پەیوەندی لە نێوانیاندا هەبووە . یونانەکان بۆ جێبەجێ کردنی کاروباری خۆیان لەگەڵ کاردوخەکاندا خاوەنی وەرگێڕی خۆیان بوون کە لەزمانی کاردوخیەوە شتی بۆ وەرگێڕاونەتە سەر زمانی یۆنانی . هەر لەبەر ئەو هۆیەش دیارە کە کاردوخەکانیش خاوەنی وەرگێڕی خۆیان بوون . ئەمە تەنها تێبینییە و بۆ چەسپاندنی هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی نییە هەروەها لە گەزنەفۆنیشەوە بۆمان ئاشکرابوو کە یۆنانەکان بۆ یەکەم جار بەرێکەوت چاویان بە کاردوخەکان کەوتوە و لەگەڵیان جەنگیون ، ئەویش لەو کاتەدا بوو کە یۆنانەکان بڕیاریان دا بە ڕێگایەکی تردا بگەڕێنەوە ولاتی خۆیان بەم جۆرە دەتوانین بڵێین ، نە یۆنانەکان و نە کاردوخەکانیش هیچ پێویستیان بەوە نەبوە کە وەرگێڕی تایبەتی خۆیان هەبێت ، بەڵکو بەپێچەوانەوە لە هەندێ شوێندا گەزنەفۆن نیشانی داوە کە لەم جەنگانەدا سودیان لە وەرگێڕی یۆنانی — فارسی وەرگرتوە و ئەم ڕاستییەش مێژوو خۆی خستویەتیە پێش چاومان . وەك ئاشکرایە لە سەردەمی هاخامەنشی و ساسانیەکاندا دەوڵەتی یۆنان و ئێران بەهێزترین فەرمانڕەوای جیهان بوون و هەمیشە هاوپەیوەندی یەك بوون و هەندێ جاریش دژی یەکتر جەنگیون . ئاشکرایە بۆ ئەم مەبەستە چۆن یۆنانەکان ، هەروەها عەجەمەکانیش پێویستیان بە وەرگێڕی یۆنانی — فارسی هەبوە . گەزنەفۆن باسی ئەمەی کردوە و

لەگەڵ ئـــەم وەرگێڕانەدا بە وڵاتی کاردوخدا تێپەڕیون . لەبەر ڕۆشنایی ئەم بەڵـگانەدا ئاشکرایە ، کە گفتوگۆی یۆنانەکان لەگەڵ کاردوخەکاندا بە « زمانێـکی ناوچـــەیی نەبوە » ، بەڵـکو بە زمانی فارسی ، یاخود بە یەکێك لە زمانەکانی تری ئێرانی بوە . بەمـەدا ڕوَن دەبێتەوە کە کاردوخەکان چۆن بە گەلێك بەڵـگەی ئەتنۆگرافی کە لە سەرەوە باسمان کردن ، هەروەها بە زمان یەکێـکن لە میللەتانی ئێرانی زمانەکانی کوردستانی کۆن و هـــەروەها باو و باپیری ئەم کوردەی ئێستان . بەداخەوە ئەو زانایانەی کورد بە نەوەی کاردوخ دادەنێن گرنـگییەکی زۆریان نەداوە بەوەی نیشـانی بدەن کە زمانی کاردوخەکان لە کام خێزانە زمانە .

چەند وشەیەك دەربارەی مانای وشەی « کاردوخ »

هەندێ لە زانایان لەو باوەڕەدان ، کە ئەم وشـــەیە ناوی میللەتێـکە و وشەکە لە زمانی ئەرمەنیدا دروست بوە . هەندێـکی تر لە زانایان لەو باوەڕەدان ، کە ئەم وشـــەیە لە زمانی دانیشتوانی هەرێمێـکی تایبەتیدا دروست بوە و ناوی میللەتی ئەم هەرێمەیە کە خۆیان ئەو ناوەیان لە خۆیان ناوە . ئەمە هەر چۆنێك بوبێت گرنگ نییە ، ئەوەی گرنـگ بێت بۆ ئێمە ئەوەیە کە لەســەر بنچینەی بەڵـگەکانی کۆنەوە ئاشکرابوە کە وشەی « کاردوخ » مانایەکی ئەتنۆگرافی هـەیە . بەم بۆنەیەوە ئو. ل فیاچێفسکی ڕاستە کە نوسیویێتی : وشەی « کاردوخ » تەنها ناوی ئەو هۆزە (کاردوخ ـ ق . کوردۆ) نەبو لای میللەتانی دراوسێ ، بەڵـکو ئەو ناوەش بو کە

خۆیان لە خۆیان نابێ (١٠١) . ئادۆنس لە نوسراوەکەی « ئەرمەنستان لە دەوری یوستین »دا نوسیویێتی : لە وشـــەی « کاردوخ »دا پیتی کۆتایی (خ) لە پیتی (ك)ەوە هاتوە کە نیشـانەی کۆیە (جمع) لە زمانی ئەرمەنیدا . لەســـەر بنچینەی ئەم بیر و باوەڕە مێژوو نوسی فارس رەشـــید یاسەمی ، هەروەها گ پ. ئاکۆپۆڤ و چەنـــد زانایەکی تر دەڵێن : یۆنانەکان ئەم وشەیە (کاردوخ — وەرگێڕ)یان لە دەمی ئەرمەنی بیستووە ، کە گوایا یەکێکی ئەرمەنی وەرگێڕ بوە لە کاتی گفتوگۆی یۆنانەکان لەگەڵ کاردوخەکاندا . لەبەر ئەمە ئەو زانایانەی لەسەرەوە ناومان بردن هاتونەتە سەر ئەو باوەڕەی ، گوایا کاردوخەکان بە زمانێك دواون کە لە زمانی ئەرمەنییەوە نزیك بوە ، لەبەر ئەوەش زمانی کاردوخەکان بە زمانێکی ئێرانی نازمێرن . لێکدانەوەی ئەو زانایانە زۆر چـــەوت و بێ بەڵـگەیە .. جا بۆ دەرخستنی ئەو ناڕاستییە دەڵێین : بەر لە هـەمو شتێك دەبێ ئەوە لەبیر نەکەین کە پاش ئەوەی یۆنانەکان چونە وڵاتی کاردوخەوە ئینجا دوای ماوەیەك بۆ یەکەم جار چونە ئەرمەنستانـ . کاتێ یۆنانەکان قسەیان لەگەڵ کۆمارخ (سەرۆکی گوندی ئەرمەنستاندا) دا دەکرد ، لێیانـ پرسی : « ئەمە چ وڵاتێـکە ؟ ئـــەو وەڵامی دایەوەیە : ئەرمەنستانە » (ل ٣٠ — ٤٠) . بەم جۆرە رون بۆوە کە یۆنانەکان وەرگێڕیان نەبوە بۆ زمانی ئەرمەنی و کە ئەو وەرگێڕەش خـــۆی ئەرمەنی بوبێت ، هەروەها پێویستیان بەمە نەبوە . وەك بە بەڵـگەکانی گەزنەفۆنـــدا دەردەکەوێ ، تەنها لە رێـگای وەرگێڕی فارسی — یۆنانییەوە گفتوگۆیان کردوە ، نەك هـــەر لەگەڵ فارسەکانـ و

کاردوخەکاندا ، بەڵکو لەگەڵ ئەرمەنەکانیشدا . لێرەدا دەرکەوت ئەو باوەڕە کە وای دادەنێ ، گوایا یۆنانەکان لەگەڵ وەرگێڕە ئەرمەنییەکاندا تێپەڕبوون بە وڵاتی کاردۆخەکاندا باوەڕێکی راست نییە . دەتوانین بێینە سەر ئەو باوەڕەی کە بڵێین وشەی « کاردوخ » بەر گوێی یۆنانەکان کەوتوە لە گفتوگۆی ئەرمەنەدا نەك لە وڵاتی کاردوخەکاندا بەڵکو لەناو ئەرمەنستاندا . ئەمە لە راستییەوە نزیکە و بەڵگەش هەیە بۆ ئەوەی ئەم باوەڕەمان بچەسپێنین .

وەك ئاشکرایە ، لەبەر رۆشنایی بەڵگەکانی گزەنەفۆن ئێمە دەزانین ، کە کاردوخەکان زیانیان زۆر لە یۆنانەکان دا ، لەگەڵیاندا جەنگان ، بە هەمو شێوەیەك رێگایان دەگرت و تەگەرەیان دەخستە بەردەم یۆنانەکان کە بەوڵاتەکەیاندا تێنەپەڕن بۆ یۆنانەکان ئاسان نەبووە لەماوەی حەوت رۆژدا کە بۆوچان لە شەڕدا بون لەگەڵ کاردوخەکاندا ، توانیبێتیان هێندە دەنگوباسی گرنگی کاردوخەکان بزانن ، وەك « کاردوخەکان سەربەخۆ دەژیان ، لەگێژاو و هەرادا بون دژی حکومەتەکەیان » و « هەتا بندەستی پادشاکەشیان نەدەکرد » (پادشای فارس) (ل ١٤٨ ـ ١٥٩) . ئەوەی لەراستییەوە نزیکتر بێت ئەوەیە ، کە یۆنانەکان ئەم دەنگوباسەیان لە ئەرمەنستان وەرگرتووە ، بەم وڵاتەدا بەئاسانی تێپەڕبوون ، بێ هیچ تەگەرەیەکی وەها کە شایانی باس بێت . یۆنانەکان لەم زروفە باشەدا کە لە ئەرمەنستان هەیانبووە توانیویانە بەئاسانی و بە دوور و درێژی دەنگوباسی کاردوخەکان لە کۆمارخ (سەرۆکی گوندی ئەرمەنستان) وەربگرن . دەبێ ئەوەش لە بیر نەکەین کە گزنەفۆن وشەی « کاردۆك » بە

فۆنێتیـکی ئەرمەنی لە نوسراوەکەیدا کردوَیە بە « کاردۆخ » .

رەشید یاسمی لە رێـگای بەڵـگەکانی ســترابۆنەوە دەڵـێ : وشەی « کاردۆخ » و « کاردۆك » مانای هۆزێـکی کـۆچەری ئـــازا بوَوە . ئەو وشەکانی سترابۆن دەهێنێتەوە کە دەڵێ : « فارســـەکان لاوەکانیان بە جۆرێك پەروەردە دەکەن ، کە بتوانن بەرگـەی سەرما و گەرما و باران بگرن ، فێریان دەکەن شـــەو لە کـێوان لەگەڵ ئاژەڵەکانیادا بمێننەوە ، لاوەکانیان بە بەرهەمی درەختی ناو دراســتان دژین ، وەك بەرو . کاردوخەکان لەسەر دزی و جەردەیـی دەژین ، وشەی « کاردۆخ » مانای مرۆڤی ئازا و شـــەڕکەر »ە . دوا بە دوای ئەمە رەشـــید یاسمـی دەڵێ : وشـــەی « کاروك » ، « کاردۆك » ، « کورد » مانای مرۆڤی ئازای پەروەردە کراوی کـۆچەرانە ، وە لەم بارەیەشەوە وشەی « کورد »یان بەکار هێناوە وەك « ئازا ، نەبەرد ، قارەمان ، بەهێز » [۱۲] لەم وشانەدا دەتوانین بێینە سەر ئەو ئەنجامەی کە وشـــەی « کارداك » ، « کاردۆخ » مانـــایەکی کـۆمەڵایەتـی و ئەتنۆگرافی‌یان هەبوَوە ، وە ئەم وشانە لەسەر بنچینەی زمانە ئێرانیەکان دروســـت بوَن . لێرەدا پێویســـت بەوە ناکات روَنی بکەینەوە کە کـۆتایی ئەم وَشانە (ئاك و ۆك) پەیدا بوَن لە پاشگری (ەکە ـ eke) کە لە زمانە ئێرانیـەکاندا زۆر بەکار دەهێنرێن ، وەك پاشگرێك بـۆ مانایەکی ناسراو ، کە دەلـکێندرێت نەك تەنها بە ناوەوە ، بەڵـکو بە ئاوەڵناویشەوە . بۆ نمـوَنە دەبینـین ، وشـــەی « مەردەکە » کە

---

(۱۲) سەرچەوەی ناوبراو ، رەشید یاسمی ، ل ۱۰۷ .

وشەیەکی فارسی کۆنە و شێوەکەی کە « مەریکە » ، هەردوکیان مانای « مرۆڤ ، پیاو » دەدەن . لە زمانی کوردیدا ئەم پاشگرە ، ئەو شێوانە : (ەك ، ۆك ، وك ، یك) [13] وەردەگرێ . بۆ نموونە (سەرەك و سەرۆك) لە وشەی (سەر) ەوە ؛ (چیرۆك) ، (ناوك) ، (بەریك) ... هتد .

وشەی « کاردۆخ » بەو شێوەیەی گزنەفۆن نووسیویەتی دیارە پەیوەندییەکی راستەوخۆی لەگەڵ شێوەی « کاردۆك » دا هەیە ، کە وا هەر بەم شێوەیەش تۆمارکراوە لە نووسراوەکانی مێژووناسانی ئەرمەن لە سەدەکانی ناوەڕاستدا . بەڵام ئەگەر ئەو باوەڕە بەراست دابنێین کە دەڵێ : « کاردۆخ » ی گەزنەفۆن لە رەگی (کاردۆ) پێکهاتوە ، وەك ناوی میللەتێك ، لەگەڵ (ك) کە نیشانەی کۆیە (جمع) لە زمانی ئەرمەنیدا . ئەوسا ناتوانرێ بگوترێ کە وا « کاردۆك ، کاردۆخ » بە ئەتنۆگرافیا و زمان بەشێك نین لە خێزانی زمانە ئێرانییەکانی دانیشتوانی کۆنی کوردستان . ئەگەر وشەی « کاردۆخ » لە زمانی ئەرمەنیشەوە کەوتبێتەوە ، ئەوە دوا ئەنجام تەنها ئەوەیە کە دەبێ « کاردۆك » — بە زمانی ئەرمەنی ، وە « کاردۆخ » — بە زمانی فارسی یەك کەوتبن وەك ناوێ کە بە میللەتێکیان گوتبێ و وەك ناوی میللەتێ کە خۆی بەخۆی گوتبێ .

بەم جۆرە لە رێگای بەڵگەکانی گزنەفۆنەوە دەربارەی

---

(13) ق. کوردۆ ، مانا و فرمانی پاشگری ـ ك ـ (ەکە) لە زمانی کوردیدا ، « لێکۆڵینەوە لە مێژووی کولتووری میللەتانی رۆژهەلات » ، بۆ بیرەوەری ئەکادیمی ئی. ئا. ئۆربیلی ، ١٩٦٠ .

گفتوگۆی یۆنانەکان لەگەڵ کاردوخـەکاندا ، هەروەها لە ڕێـگای لێـکدانەوەی مانا و دروست بوونی وشەی « کاردۆك و کاردۆخ »دا دەتوانین بگەینە ئەو ئەنجامە کە بڵێین ـ کاردوخەکان لە خێزانی زمانە ئێرانیێـکانن .

بەڵـگەی گرنگی باوەڕپێکراو و چەسپێنەری مێژوویی و زمانی دەربارەی پەیوەندیی کاردوخەکانی کۆن و کوردەکانی ئێسـتا ، ئەو پیشکەوتن و ئەنجامەیە کە کوردناســەکانمان و زماننناسـەکانمان گەیشتوونەتێ . لە لێـکۆڵینـــەوەی زمانی کوردیی و دیالێـکتەکانیدا گـەلێك بەڵـگەی ڕێزمانی « گراماتیکی » و وشـــەکانی زمانیـان دۆزیوەتەوە ، کە لەو ڕێگایەوە توانیویانە ئەو ڕاستییە بچەسپێنن و بەتەواوی نیشانی بدەن . ئەو بەڵگانە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی زمانی کوردیی ئێستا لەگەڵ زمانە ئێرانیێـکانی کۆن نیشان دەدەن .

* * * *

چەند تێبینی یەك لە سەر

کتێبەکەی ڤیلچێڤسکی

لە ساڵی ١٩٦١ دا ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لێکۆڵینەوەیەکی لە ژێر ناوی « کورد . سەرەتایەك لە مێژووی ئەتنۆگرافیای گەلی کورد » دا بڵاوکردەوە . ئەم کتێبە ١٦٢ لاپەڕەیە و پێکهاتووە لە : پێشەکی (ل ٣ ـ ٤) و هەشت فەسڵ (ل ٥ ـ ١١٦) و هەندێك سەرنج (ل ١١٠ ـ ١٦٢) . لە فەسڵی یەکەمدا (ل ٥ ـ ٢٥) باسی ڕێباز و چۆنێتی ڕێگای لێکۆڵینەوە دەکات لە ئەتنۆگرافیای میللەتان . لێرەدا ڕای خۆی دەدات ، کە لێکۆڵینەوە لە نەژاد و دروست بوونی میللەت پێویستە لە سەر چی بنچینەیەك بێت . نوسەر دژی ئەو ڕێگا ڕاستە وەستاوە ، کە لە مێژە لە سەر شێوەیەکی زانستی سەربارەت بە لێکۆڵینەوە لە ئەتنۆگرافیای میللەتاندا چەسپاوە . ئەو نوسیویێتی : « کەرەستەی ئەنترۆپۆلۆژی (علم الانسان) و ئەتنۆگرافی و جوگرافی ... ، کەرەستەیەك نییە کە بۆ ڕوون کردنەوەی مێژووی دروست بوونی میللەتان بتوانرێ پشتی پێ ببەسترێ » (ل ١٢) . بۆ مێژوناس و ئەتنۆگراف و زمانناس ئەم باوەڕەی نوسەر شتێکی سەیرە . گەر ئەم کەرەستانە بۆ ڕوون کردنەوەی

نەژاد و دروست بوونی میللەتێك بۆ سوودن و پشتیان پێ نابەسترێ ،
ئەوە ئەمانەوێ لە نووسەر بپرسین : گەر وایە ، ئەی بۆچی ئامۆژگای
ئەنترۆپۆلۆژی و ئەتنۆگرافی لە ئادیمیەی زانستی سۆڤیێت هەیە و
بوونی چی سوودیکی هەیە ؟ پێویست بە روون کردنەوە ناکات . خۆ
ئاشکرایە ، کرگی ئەم ئامۆژگایە ئەوەیە کە زاناکانی بە لێکۆڵینەوەی
ئەتنۆگرافیای میللەتانەوە خەریکن . لێکۆڵینەوەیان لەسەر بنچینەی
کەرەستەیەکە کە لە زانستی ئەنترۆپۆلۆژی و ئەتنوگرافی و زمانەوانیدا
دەستی دەخەن . مەبەستی نووسەر دەربارەی لێکۆڵینەوەی لە میللەتی
کورد ، وەك خوی نووسیویەتی ئەوەیە : « بەپێویستی دەزانم کە
سەرلەنوێ بڵێم ، مەبەست ئەوە نییە و گرنگیش نییە هەوڵ بدەین بۆ
روونکردنەوەی نەژادی (کورد ـ وەرگێڕ) لە کام میللەتی کۆنەوە
هاتووە ، یاخود حوری و ولولوبی و کاشی و حیثی و ماد ... هتد
سەرچاویان چی میللەتێك بووە ، کە تەنها ناویان بۆ ئێمە
ئاشکرایە ... بەڵکو مەبەستمان روونکردنەوەی هەندێك باری کولتور و
کۆمەڵایەتی و نەریتی زمانە ، کە وا خزمایەتی کورد لە گەڵ
میللەتانی دراوسێی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا نیشان دەدات . لەم
رێگایەوە دەتوانین وێکچوونی جۆرجی و ئەرمەنی ، لێکچوونی
فارس و ئازربایجانی .... هتد روون بکەینەوە » .

لەم چەند دێڕەی نووسەردا ئاشکرا دیارە :

هەرچەندە نووسەر لە بەشی یەکەمی ئەم چەند دێڕەدا دەڵێ :
مەبەستی ئەو گەڕان نییە بە دوای نەژادی کورددا ، بەڵام لەگەڵ

ئەوەشدا ئەو لە مەبەستەکەی خۆی لادەدات . دەبینین لە کتێبەکەیدا
بە شێوەیەکی دوور و درێژ بیر و باوەڕی هەموو زانایان لەگەڵ
بەڵگەکانیانی هێناوەتەوە دەربارەی ئەتنۆگرافیا و زمانی لولوتی و
کاسی و گوتی و حیثی و حوری و ئورتو و ماد و کورت و
کاردوخ و ... هتد ، هەروەها هەوڵی داوە پەیوەندییان لەگەڵ
کورددا نیشان بدات . واتە هەر ئەو ڕێگایەی گرتووە کە هەندێ
زانای کوردی دەرەوە گرتوویانە ، وەك : ئەمین زەکی ، عەلائەدین
سەجادی ، رەشید یاسمی و هەندێکی تر . بە شێوەیەکی گشتی ،
هەموو ئەم زانایانە مێژووی میللەتەکەیان نوسیوە بە دەست پێکردنێك
لە مێژووی میللەتانی کۆن (گوتی ، کورت ، کاسی ، کاردوخ ،
ماد ... هتد) ، کە لە ناوچە شاخاوییەکانی ئەمڕۆی کوردستاندا
دەژیان . راستە بیر و باوەڕیان جیاوازە سەبارەت بەوەی ئەم میللەتانە
باو و باپیری کوردن یان نا . هەندێکیان لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەم
میللەتانە باو و باپیری کوردن . هەندێکی کەیان باوەڕیان بە شێوەیەکی
کەیە . جیاوازی بیر و باوەڕیشیان بە شێوەیەکی گشتی کار تێکردنی
ئەو جیاوازییەیە کە هەیە لە نیوان زاناکانی رۆژئاوادا . بەڵام ئەوەی
راستی بێ و ئەوەی بێ جیاوازی بێ ئەوەیە کە هیچ یەکێك لەو
زانا کوردانەی ناومان بردن ، دەستیان نەکردوە بە نوسینەکانیان
دەربارەی مێژووی کورد و رەگەز و کولتوری بێ نیشاندان و روون
کردنەوەی ئەو رووداو و بەڵگە مێژوویانەی ئاشکران و لەم زانستەدا
جێگیر بوون دەربارەی ئەو میللەتانەی کۆن . بەم جۆرە ئاشکرایە ،
ناتوانرێ و لە توانادا نییە دەست بکرێ بە نوسینی مێژووی

ئەتنوگرافیای کورد بۆ ئەمە (رووداو و بەڵگە مێژووییانە ـ وەرگێڕ) .
لێرەدا ئو. ل. ڤیلچێڤسکی راست نییە ، کە دەڵێ « بەلای ئێمەوە مەبەســت نییە و گرنگ نییە ، ئەم میللەتانەی کۆن سەرچاوەی دروست کردنی چی میللەتێکی ئەمڕۆن .

ئەوەی بەلای ئێمەوە بە هیچ جۆرێك راست نەبێ و ئەوەی لەگەڵ باوەڕی ئێمەدا نەگونجێ بەشی دووەمی مەبەستەکەی نوسەرە ، کە دەڵێت : بەلای منەوە مەبەست « رۆن کردنەوەی هەندێك باری کولتور و کۆمەلایەتی و نەریتی زمانە ، کە وا خزمایەتی کورد لەگەڵ میللەتانی دراوسێی رۆژهەلاتی ناوەراستدا نیشان دەدات » .
بەر لە هەمو شتێك لە نوســەر دەپرسین : تێ ناگەین نوســەر دەربارەی چ باری کولتور و کۆمەلایەتی و نەریتی زمانەوە دەدوێت ؟ .
خۆ لە کتێبەکەیدا هیچ فەســڵێك ، یاخود هیچ بەشێك نییە دەربارەی ئەم باســە . تەنها هەندێ جار نەبێ لە باســەکانیدا کە بە شێوەیەکی ساکار و بە پەلە بە دەوری کویلایەتیدا تێدەپەڕێ .
پێویستە ئەوەش لە بیر نەکەین کە مەبەستی نوسەر ئەوە نییە نیشانی جیـاوازی کورد بدات لەگەڵ میللەتانی دراوسێدا ، بەڵکو دەیەوێت تەنها وێکچونیان نیشان بدات . بەم جۆرە دەبینین بۆ لێکۆڵینەوەی مەسەلەی ئەتنۆگرافیای میللەتی کورد تەنهـا چمکێکی زانستەکەی گرتووە . لە جیـاتی گەڕان بە دوای بەڵگە و رووداوی واقعی مێژوویی و ئەنترۆپۆلۆژی و ئەتنۆگرافی و زمانەوانی و .... دا ، کە لەم رێگایەوە دەتوانرێ رەوشت و نەریت و زمان و کولتوری

میللەتی کورد نیشان بدرێ ، لە جیاتی چۆنیێتی شێوەی کۆمەڵایەتی و چۆنیێتی دروست بونی لای میللەتی کورد ، لە جیاتی یەکالا کردنەوەی چۆنیێتی زبان و رەوشتی ناوخۆی کوردەواری ، لە جیاتی لێکۆڵینەوە لە پێشکەوتن و دروست بونی میللەتی کورد ، ئو. ل. ڤیلچێفسکی خۆی بە رون کردنەوەی مەسەلەی شێوەی کۆمەڵایەتی و مێژوی میللەتانی کۆنی رۆژئاوای ئێران و ئاسیای بچوك و پشت قەفقاسەوە خەریك کردوە . لەم رێگایەوە ویستویەتی ئەو شتەی کورد کە لە دراوسێکانی دەچێ نیشانی بدات . بێگومان گرتنی رێگایەکی وا چەوت و یەك لا لە لێکۆڵینەوەی مەسەلەی ئەتنۆگرافیای هەچ میللەتێك بێت ، توسەر توشی گەلێك هەڵە دەکات و ئەو لێکۆڵینەوەیە نرخێکی زانستی نابێت و بێسود دەمێنێتەوە .

فەسلی دوەم (ل ٢٥ — ٣٥) دەربارەی دەوری پێکهاتنی زمان و ئەتنۆگرافیا و کولتوری میللەتانە . ئەم فەسڵە پڕە لە نمونە کە هێنراونەتەوە لە نوسراوەکانی ن. ب. پیاتروڤسکییەوە (ل ٢٥ ـ ٢٩) دەربارەی هۆزە کۆچەرەکان و چۆنیێتی دروست بونیان ، دەربارەی پێشکەوتنی بەخێوکردنی ئاژەڵ و بەکارە هێنانی زەوی لە ناوەڕاستی هەزارەی دوەمی پێش زایندا ، لە ناوچە شاخاوێکانی ئاسیای بچوك و رۆژئاوای ئێران . لە پاشا لە (ل ٢٥ — ٢٩) دا باوەڕی گەلێك زانا نیشان دەدا سەبارەت بە ژیانی کۆمەڵایەتی میللەتەکانی کۆن (گوتی ، کاسی .... هتد) و دەربارەی ئەوەی لە چ خێزانێکی زمانن . لە (ل ٣٢ — ٣٥) دا دەڵی : لە کۆتایی هەزارەی دوەم و سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایندا لە ناوچە شاخاوێکانی هەرە کۆنی

ژیاندا دەوری تەشەنەکردن و بڵاوبونەوەی هۆزە هیند و ئەوروپاییەکان دەست پێ دەکات . هەر لەو دەمەشدا دەوری تەشەنەکردن و بڵاوبونەوەی هۆزەکانی سامی و ئارامی ، بە تایبەتی بەشی سەروی میزۆپۆتامیا دەست پێ دەکات ، کە لێرەدا (سەروی میزۆپۆتامیا – وەرگێڕ) لەگەڵ دانیشتوانی زوی ئەم هەرێمەدا تێکەڵ بون . بەم بۆنەیەوە ئەو دەدوی لەوەی ، کە گوایا کورد لە ئەسڵدا لە عەرەبەوە هاتون . بۆ بەڵگەش هەندێ بەسەرهات و روداوی کوردی هێناوەتەوە دەربارەی پەیوەندی و نزیکی زمانی کوردی و عەرەبی ، دەربارەی نزیکی لە چۆنێتی دروست بونی کۆمەڵایەتی هۆزەکانی کورد و عەرەب و .... هتد . بە باوەڕی ئەو ، ئەوە دەری دەخا ، کە رەگێکی قوڵ و درێژ هەیە لە نێوان پەیوەندی ئەتنۆگرافی عەرەب و کورددا (ل ٢٤) .

بەکورتی لەسەر هەندێك لە بەڵگەکانی نوسەر دەدوێین .

بەر لە هەمو شتێك چەند وشەیەك دەرباری ئەوەی کە دەڵێ ئەسڵی بەسەرهات و روداوی کوردی لە عەرەبیەوەیە . راستە ئەم جۆرە بەسەرهات و روداوانە لە ئەدەبی کوردی سەدەکانی ناوەڕاستدا هەیە ، وەك : لە پێشەکی نوسراوەکەی شەرەف خانی بتلیسیدا « مێژوی کورد » و لە نوسراوەکەی مەلای بایەزیدیدا « خو و رەوشتی کورد » و لە هەندێك بەرهەمی فۆلکلۆری کوردیدا ، کە هەندێ جار قارەمانانی داستانێکی کوردی عەرەبن ، یاخود سەرۆکی هۆزێکی کورد بە قارەمانێتی ناوی دەرکردوە لە ئەسڵدا لە هۆزێکی عەرەب بوە . بەم بۆنەیەوە ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دەڵێ ، هەمو کوردان

ئەسڵی خۆیان بە عەرەب دادەنێن . ئەو نوسـیوێتی : « نەك تەنها کوردان ئەسڵی خۆیان بە عەرەب دادەنێن ، بەڵـکو پاڵـەوانانی داستانە کوردیـکان بەشی زۆریان ئەسڵیان عەرەب بوە . خزمایەتی هەیە لە نیوان هۆزەکانی عەرەبدا ، کە قارەمانیەتیان ئاشـکرایە نەك تەنها لە ناوچە شاخاوییە کوردیـکاندا ، بەڵـکو لە ناوچە دەشتاوییە عەرەبیەکانیشدا » (ل ٣٤) ئاشکرایە ، گەر هەندێك لە پاڵەوانانی داستانە کوردیـکان ، یاخود هەندێ پێشەوا و سەرۆکی هۆزەکان لە داستانەکاندا ، یاخود هەندێك نوسەری کورد بـە عەرەب بدرێتە قەڵەم ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە کورد لە عەرەبەوە پەیدابوبێ . هۆی هەرە گەورەی ئەمە ئەوەیە : لەو سەدانەی عەرەب دەورێـکی گرنگی دەبینی لە کۆمەڵایەتی و ئایین و سیاسەتدا (لە نیوان هەندێ لەو میللەتانەی ئاینی ئیسلامیان وەرگرتبو) ، زۆر باو بو کە بە شانازییەوە خەڵك ئەسڵی خۆی بە عەرەب دابنێ . جا رەوشـنایی ئەم وەزعەش لە بەسەرهات و داستانەکاندا تیشکی داوەتەوە . لەسەرێـکی کەوە خۆ بە عەرەب دانان بەو مەبەستە بوە کە ئەسڵی خویان و قەومیان بشارنەوە . ویستویانە خۆیان لەگەڵ کۆمەڵی سەرکەوتو دابنێن . ئەمەش رێگایەك بوە بۆ خۆ دور خستنەوە و خۆ پاراستن لە گەلێك ناخۆشی و کوێرەوری و بێبەختی .

دوەم بەڵـگەی نوسـەر بۆ پەیوەندی ئەتنۆگرافیای کورد و عەرەب ئەوەیە کە نوسیوێتی : « ئەو پەیوەندییەی هەیە لە نیـوان زمانی کوردی و زمانە سامیـکاندا ، گەلێك نزیکتر و بە هێزترە وەك لەو پەیوەندییەی هەیە لە نیوان زمانە ئێرانیـکاندا » (ل ٣٤) .

لێرەدا ئەمەوی لە نوسەر بپرسم : دەربارەی چ پەیوەندییەکی زمانی دەدوێ لە نیوان زمانی کوردی و زمانە سامیەکاندا ؟ . خۆ نوسەر ئەمەی نیشان نەداوە، وە هیچ کوردناسێك ئەمەی بۆ دەرنەکەوتووە، کە ئەو پەیوەندییە نزیك و بە هێزە چییە ....

لێرەشدا هەر لەسەر شێوە و چۆنێتی دروست بوون و پێکهاتنی هۆزەکانی کورد هەندێ لێکچوونی دۆزیوەتەوە کە لــە میللەتانی دراوسێ دەکەن و بـەم جۆرە دەیانکات بە خزم . لـــەم بارەیەوە نوسیویەتی : « ئەو شـێوەیەی لە چۆنێتی دروست بوون و پێکهاتنی هۆزە کوردەکاندا هەیە ، هەر ئەو شێوانەن کە لە میللەتانی کۆن و میللەتە ئێرانیەکان و سامیەکان و تورکەکاندا هەن » (ل ١١٦) .

دەتوانین بڵێین ، کە نوسەر دەربارەی جیاوازی کورد لە گەڵ میللەتانی دراوسێیدا ، دەربارەی رەوشت و ژیان و خاسیەتی زمان و کولتوری مێژوی میللەتی کورد هیچی نەنوسیوە . بە باوەڕی ئەو کورد هیچ شتێکی تایبەتی خۆی نییــە . ئەوەی کە هەیەتی وەك ئەوانەی دراوسێکانێتی . تەنها لەیەك شوێندا باسی شێوەیەکی رەوشتی کوردەواری دەکات ، ئەویش لەو شوێنەدایە کە باسی مانەوەی دەوری ئافرەت لە خێزاندا دەکات لە ناو کورددا . بەم بۆنەیەوە نوسیویەتی : ئەوەی کورد لە زوربەی میللەتانی ئاسیای بچوك و ئێرانی دراوسێی جیـا دەکاتەوە ، ئەوەیە کە ئافرەتی کورد ئازادە و دەوری بەرزە لە کۆمەڵدا (ل ٤٠) . لە کتێبەکەی ئو. ل. ڤیلچێڤسـکیدا جگە لەمە هیچی ترمان بەرچاو ناکەوێ . خۆ کاتێك نوسەر باسی هەندێ لە

رەوشت و کولتوری کورد دەکات مەبەستی ئەوە نییە کە نیشانی بدات چی کورد لە دراوسێکانی جیا دەکاتەوە ، بەڵکو هەر بەو مەبەستەی بەزۆر کورد بکات بە خزمی میللەتەکانی دراوسێی .
لەبەر ئەمە نوسەر هەوڵ دەدات پەیوەندیی زمان و ئەتنوگرافیی و کولتوریی کورد لەگەڵ میللەتانی زوو و ئێستادا نیشان بدات . بە زۆری گرنگی داوە بە پەیوەندیی لە نیوان کورد و عەرەبدا (ل ٢٤ ـ ٢٥) ، لە نیوان کورد و ئارامیی ، کورد و سامیی (ل ٢٢ ـ ٣٥) ، کورد و یافیتیی (ل ٦٩ ـ ٧٢) ، کورد و ماد (ل ٧٢) ، کورد و کاردوخ (٦٩ ـ ٧٢) ، کورد و تورك (ل ٧٢) .... هتد .
بەڵگەی سێیەمی بۆ پەیوەندیی کورد و میللەتە سامییەکان ئەوەیە ، کە دەڵێ نزیکیی لە چۆنێتی دروست بونی کۆمەڵایەتیی لە نیوان هۆزەکانی کورد و عەرەبدا هەیە . ئەو ئەمە وا روون دەکاتەوە : « زاراوەکانی دروست بونی کۆمەڵایەتیی هۆزەکانی کورد نەك تەنها لە شێوەکانی زمانە ئێرانییەکان نزیکن ، بەڵکو هەروەها نزیکیشن لە زمانە سامییەکان (ل ٣٤) . بەڵگەی چوارەمی ئەوەیە ، کە دەڵێ هێستر و ئەسپی کوردیی ئەسڵیان عەرەبییە . بەم بۆنەیەوە نوسیویتی : « هێستری کوردیی زوو لە ناوچە گەرمە چۆڵەکانی نیمچە دورگەکانی عەرەبیی بوە و دوایی هێنراوە بۆ ناوچە شاخاوییەکانی ئاسیای بچوك » (ل ٣٥) . هەر ئەوەش دەڵێ سەبارەت هێنانی ئەسپی عەرەبیی بۆ ناوچە شاخاوییەکانی ئاسیای بچوك (ل ٤١ ـ ٤٢ ، ١٠١) .
نوسەر چەند نمونەیەکی هێناوەتەوە کە بە باوەڕی ئەو ، ئەو

نمونانه نیشانی پەیوەندی ئەتنوگرافی کورد دەدەن نەك تەنها لەگەڵ هۆزە سامیەکان ، بەڵکو هەروەها لەگەڵ دانیشتوانی زۆی ئاسیای بچوك و میسۆپۆتامیا و پشت قەفقاسیشدا . یەکێك لە نمونەکانی ئەوەیە کە دەڵێ : فۆنێتیکی زمانی کوردی « بە تەواوی وەك فۆنێتیکی زمانە ئێرانیەکانی کە وەهایە ، بەڵام شکی تیدا نییە کە هەروەها وەك فۆنێتیکی زمانی ئەرمەنی و زمانی عەرەبیشە » ...
« لەبەر ئەوەی ئەم وێکچونە هەمو لقەکانی زمان دەگرێتەوە بە تێکڕایی ، بۆیە ناتوانرێ وەك کارێکی بنچینەیی رون بکرێتەوە » (ل ١٦) .

نوسەر هەتا لە ناو کوردی یەزیدی و کوردی موسڵماندا نمونە دەدۆزێتەوە ، کە بە باوەڕی ئەو ئەو نمونانە نیشانی پەیوەندی ئەتنوگرافی دەدەن لە نیوان کورد و میللەتانی دراوسێدا . ئەو نوسیویتی : « لە سنوری کۆمەڵی کوردانی موسوڵماندا هێندە رەوشتی ئاینی پێش ئیسلامی ، وەك (مانەوی و زەردەشتی) نییە ، وەك هێندە باوەڕی کۆنی ئاینی زۆی رۆژهەڵاتی هەیە ، کە پەرستنی رۆژ و مانگ و هێزی سروشتە ... هتد » (١٤) . لەم بارەیەوە درێژە بە باسەکەی دەدا و دەڵێ : لە کتێبە ئاینیەکانی یەزیدیدا ئەوە هەیە کە (نەبوخەزنەسر و بیلزیبوب) دەکەن بە پادشای خۆیان . بەم بۆنەیەوە نوسەر دێتە سەر ئەو باوەڕەی ، کە ئەمە بەڵگەیەکی گرنگتر و راستترە (بۆ نیشاندانی پەیوەندی کورد و ئەو میللەتانەی لە کاتی خۆیدا لەو ناوچەیە دەژیان) ، وەك لەو بەڵگە جوگرافی و ئەتنوگرافی لاوازە بێ مانایانەی جەنی (ل ١٥) . بەر

له هەمو شتێك دەڵێین ، کە لەو باوەڕەداین شتی وا نییە لای یەزیدێکان . ئەو نمونەیەی ئو. ل. ڤیاچێڤسکی نیشانی داوە ، کە گوایا لە کتێبە ئایینێکانی یەزیدییەوە هێناویتیەوە راست نییە . وەك ئێمە ئاگامان لێیە ، لای پیاوە ئایینێکانی یەزیدییەکانیش شتی وەها نییە و نەبووە . هەروەها پێویستە ئەوە لە بیر نەکەین ، کە کتێبە ئایینێکانی یەزیدی لە سەدەکانی (١٠ ـ ١١) ی زایینـدا نوسراون ، بەڵام ئەو پادشایانەی ناویان هێنراوە پادشای بابـلی بوون لە پێش زایینەوە . لەبەر ئەوە سەیرە کە نوسەر دەڵێ : یەزیدێکان لە کاتی پادشایەتی ئەو پادشایانەدا ئەمەیان نوسیوە . ئەگەر ئەوەی ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دەیڵێت راست بێت ، ئەوە بە باوەڕی ئێمە ئەوەی زیاتر لە راستییەوە نزیك بێت ئەوەیە ، کە دانەرانی کتێبە ئایینێکانی یەزیدی ئەمەیان دروستکردوە و خستویانەتە ناوەوە بەو مەرامەی نیشانی بدەن کە یەزیدێکان میللەتێکی جیاواز و ئازادیخوا و بە هێزن ، کە وا لە زوودا خاوەنی ئەم پادشایانەی خۆیان بوون . . .

نوسەر لە فەسڵی سێیەمدا (ل ٥٦ ـ ٦١) رای توراێف و ن. أ. کیسیلیکۆڤ و ئی. م. دیاکۆنۆڤ نیشان دەدات دەربارەی کۆمەڵی کۆیلەکان و دەوری بەکار هێنانی ئەسپ لە ژیانی ئابوری میللەتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا . لێرەدا چەند نمونەیەکی هێناوەتەوە کە دەوری ئەسپ نیشان دەدەن لە ژیانی کوردا (ل ٤١ ـ ٤٢) . پاش ئەوە نوسەر دێتە سەر باسی مێژووی دەوڵەتی خاوەن کۆیلەکان ، کە وا لە زوودا لە ناوچەکانی ئێستای کوردستاندا هەبو . پاش باسێکی دوور و

درێژ لە چۆنێتی دروست بوونی دەوڵەتی خاوەن کۆیلەکان هاتۆتە سەر ئەم ئەنجامانە.« لەبەر ئەرەی ئەم مەسەلەیەی (مەسەلەی دروست بوونی دەوڵەتی خاوەن کۆیلەکان لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست ـ ق کوردۆ) ئەتنوگرافیای کورد ـ کە یەکێکن لە زمانە ئێرانیەکانی ئێستای ناوچە شاخاویەکان، کە ئاسیای بچوك و رۆژئاوای ئێران پێکەوە دەبەستێ ـ ناتوانرێ بکرێ بە بەڵگەیەك بۆ ئەوەی پیشان بدرێ، کە کورد لە رەگەزی ئەو هۆزە ئێرانیانەن» (١٨) . ئەمەش ئاشکرایە، کە « هۆزە کوچەرییە شاخاویەکانی ئەم هەرێمە پەیدابوون زۆر لە پێش ئەوەی هۆزە کوچەرییە ئێرانیەکان بێن بۆ ئەم هەرێمە لە دروست بوونی ئەم هۆزە شاخاوییە کوچەرانەدا تاسیری لایەك هەیە لە کاروباری ناومال و دروست بوونی کۆمەڵ و رەوشت و کولتور و هەتا لەزمانیشدا » (ل ٤٨) . لە پاشا نوسەر لە کتێبەکەی ئی. م. دیاکۆنۆفەوە « مێژوی ماد » چەند بەڵگەیەك دەربارەی مادەکان دەهێنێتەوە (ل ٤٨ ـ ٥١) .

سەرنج و ئەنجامەکانی نوسەر بۆ فەسلی سێیەمی کتێبەکەی دەری دەخا، کە : « لە ناوەڕاستی سالانی هەزاری پێش زایندا، لە دەمی لە ناوچوونی زوربەی دەوڵەتانی بەتەمەنی خاوەن کۆیلەکانی رۆژهەلاتی کۆن — ئورتو، ئاسوری، بابل ... لە جێگای رۆخاوی ئەواندا دەوڵەتی خاوەن کۆیلەکانی نوێ — ماد — سازبو . پاش ئەو ئەخەمینی فارسی لە ئەنجامی هاتنی هۆزە ئێرانیەکان بۆ ناوچەکانی ئاسیای بچوك و رۆژئاوای ئێران کە تەنها تازە دەستی پێکردبو، وە هێشتا لە توانایدا نەبو کە گۆڕانێکی بە هێز روبدا لە سنوری

ئەتنۆگرافیا و شێوەی زمانی دانیشتوانی ناوچە شاخاوییەکان » ....
« هەر لەو دەمەشدا بوو کە بەتەواوی شێوەی زمانە سامییەکان جێگیر بوو لە ناو گەلێك لەو دانیشتوانەی لە ناوچە شاخاوییەکاندا بە کشتوکاڵەوە خەریك بوون . هەروەها لەم ناوچەیەدا گەلێك هۆزی کۆچەری لە کۆنەوە دەژیان ، بەڵام ئەمان نەکەوتنە ژێر تاسیرەوە ، وە زمان و دیالێکتی خۆیان پاراست و هێشتەوە » (ل ٥١) . بەداخەوە ، نووسەر بۆ چەسپاندنی ئەم ئەنجامەی گەیشتوویەتێ هیچ بەڵگەیەکی زمانێ و دیالێکتی نییە .

هەروەها لە فەسڵی چوارەمیشدا (ل ٥٢ — ٦٦) هەر باوەڕی ئی. م. دیاکۆنۆڤ دەهێنێتەوە دەربارەی چوونی لەشکری ئاسوری بۆ (زاموا) لە ساڵانی ١٠٠٠ — ٣٠٠٠ ی پێش زایینداە ، وە دەربارەی دانیشتوانی (مانا) (ل ٥٢ — ٥٩) . نووسەر لێرەدا بەڵگەکانی هیرادۆت و کەزنەفۆن نیشان دەدات دەربارەی کاردوخی کۆن (ل ٦٠ — ٦٦) . لە لێکۆڵینەوەی بەڵگەکانی کزنەفون دەربارەی کاردوخ ، ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دەڵێ : کوردی ئێستا هیچ پەیوەندییەکی مێژوویی و زمانییان نییە لەگەڵ کاردوخ . بە باوەڕی ئەو کاردوخەکان « بە زمانێکی ناوچەیی نائێرانی دەدوان » (لە خوارەوە رۆنی دەکەینەوە) .

نووسەر لە فەسڵی پێنجەمدا (ل ٦٧ — ٧٨) رای د. م. میخایلیس و أ. ل. شلیتیسر و چەند زانایەکی ئەورووپایی ، رای هەندێك زانای رووس : کۆنیك و پ. ئی. لێرخی نیشان داوە ، کە

دەڵێن — کورد بە رەگەز خالدییە و بە زمان ئێرانییە لە پاشا نوسەر تیۆری ن. یا. مارر و ف. ف. مینۆرسکی دەهێنێتەوە سەبارەت نەژاد و زمانی کوردی. لە لێکۆڵینەوەی ئەو تیۆرییەی کە رەگەزی کورد و زمانی کوردی بە یافیتی دادەنێ ، ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لە راستیدا باوەڕە کۆنەکانی بەرامبەر بە زمانی کوردی دوپات دەکاتەوە . جگە لەوە درێژەی پێ دەدا و تەشەنەی پێ دەکا و دەیەوێ بیچەسپێنێ کە زمانی کوردی لە یافیتیەوە دەستی پێکردوە و گۆڕاوە و پێش کەوتووە لە ریگای بونیدا بە زمانێکی ئێرانی و لە دواییدا بە زمانێکی عەرەبی و دوا دەوری بە زمانێکی تورکی . لە پاشا دێتە سەر نیشاندانی تیۆرێکەی ف. ف. مینۆرسکی دەربارەی ئەوەی ، کە رەگەزی کوردی ئێستا لە مادەوە هاتووە و دەربارەی پەیوەندی ئەتنۆگرافی کورد لەگەڵ میللەتانی کۆندا ؛ دەربارەی ئەو ناوەی بە مێژو و بە فۆنێتیك پەیوەندی هەیە لەگەڵ هۆزی « بوتی » کوردی ، کە وا لە ناوچەی « بوهتان » جێگیر بوبون . ف. ف. مینۆرسکی لەو باوەڕەدایە ، کە ماد و میللەتانی کۆنی ئێران سەرچاوەی کوردی ئەمڕۆن و دەتوانرێ بوترێ زمانی کوردی لە مادەکانەوەیە . ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دژی ئەم باوەڕە دەوەستێ و دەڵێ : نە بە چۆنێتی دروست بونی کۆمەڵ ، نە بە زمان کورد لە نەوەی مادەکان نین ....
« هەوڵدانی ف. ف. مینۆرسکی بۆ ئەوەی مەسەلەی ئەتنۆگرافیای کورد بکا بە مەسەلەی مادەکان .... بێ هێزە » (ل ، ٨) . هەمان باوەڕی لە لاپەرە ٨٤دا بەم جۆرە دەربڕیوە : « چەند جارێك باوەڕێکی وەها هاتۆتە کایەوە کە زمانی کوردی بە میدی دەداتە

قەڵەم ، ئەم باوەڕە لەگەڵ راستیدا ناگونجێ » .... ئەویش لەبەر
ئەوەی لە زانستدا دەربارەی زمانی مادەکان هیچ شتێك ئاشکرا نییە
ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دژی ئەو باوەڕە وەستاوە کە دەڵێ
پەیوەندی ئەتنوگرافی و زمانی هەیە لە نیوان کورد و
ماددا . هەروەها ئەو دەڵێ لە زانستدا هیچ شتێك
ئاشکرا نییە دەربارەی زمانی مادەکان ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا
نوسیویتی : « لە نیوان فارسەکان و مادەکاندا جیاوازییەکی وەها نییە
لە ئەتنۆگرافیا و کولتور و زماندا » (ل ۸۲) لە ئو. ل. ڤیلچێڤسکی
دەپرسین : گەر لە زانستدا دەربارەی زمانی مادەکان هیچ شتێك
ئاشکرا نییە ، ئەی چۆن نوسەر دەنوسێ کە لە نیوان فارسەکان و
مادەکاندا جیاوازییەکی وەها نییە لە ئەتنۆگرافیا و کولتور و زماندا ؟
نوسەر چی بەڵگە و بنچینەیەکی هەیە بو چەسپاندنی ئەم باوەڕەی ؟
ئەی بۆچی ئەو باوەڕەی زمانی کوردی بە میدی دادەنێ لەگەڵ
راستیدا ناگونجێ ؟ ئایا نوسەر خۆی خۆی بەدرۆ ناخاتەوە ؟ .
هەرچەندە ئەم هەڵبەز و دابەزەی کردوە ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا
لە کۆتایی ئەم فەسڵەدا باوەڕەکەی ف. ف. مینۆرسکی دەربارەی
پەیوەندی کورد و ماد وەرگرتووە ، بەڵام هەندێ ناتەواوی هەر
لێ دەردەهێنێ . ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لەم بارەیەوە نوسیویتی :
« لێکۆڵینەوەکەی ف. ف. مینۆرسکی راستیەکی تەواو دەردەخا
لەمەسەلەی نەژادی میللەتی کورددا کە باسی هۆزە ئێرانیەکان دەکات ،
کە وا هاتون بۆ ئاسیای بچوك ، بەڵام بە باشی باسی ناکات ئەوە
لە چ کاتێکدا و بە چ چەشنێك دەستی پێکردوە و چۆن کەوتنەوەی

کورد ڕوی داوه » (ل ٧٨) .

له فەسڵی شەشەمدا (ل ٨ ـ ٩٧) هەوڵی داوه نیشانی بدات که چ کاتێك و پەیدابونی کورد چۆن بوه لێرەدا تەماشـــای بزوتنەوەی هۆزه کۆچەرەکان دەکات . له کتێبکدا باسـی لێكچونی چۆنێتی پێکهاتنی دەوڵەتی مـــاد و ئەخەمینی دەکات و له چۆنێتی پێکهاتنی هێزی جەنگی و هۆزایـەتی و ژیانی کۆمەلایەتیـان دەکۆڵێتەوه ، نوسیویێتی : « تا رادەیەك خاوەنی له شکرێکی به هێزی یەکگرتو بون » (ل ٨٤) . درێژه به باســـەکەی دەدا و دەڵێ : هاتنی هۆزه ئێرانیـکان بۆ ئاسیای چـوك له زەمانی هـەره کۆنەوه دەستی پێکرد ـ واته له نیوان سەدەکانی ٧ ـ ٦ ی پێش زاینەوه . نزیکەی له ماوەی هەزار ساڵی تەواودا ئەم ناوچەیه (میسۆپۆتامیا ـ ق. کوردۆ) ، که زۆ له ژێر تاســـیری ئەتنـۆگرافیـا و کولتوری جیهانیکی سامیدا بو کەوته ژێر تاسیری جیهانێکی ئێرانییەوه ... پەیدا بونی هۆزه ئێرانیـکان دەستی پێکرد ، که گرنگترین دەوریان بینیوه له دروست بونی میللەتی کورددا ، لەبەر ئەمەشه زمانی کوردی به زمانێکی ئێرانی دادەنرێ . هەروەها هۆزه ئێرانیـکان له کولتوری کورددا دەورێکی گرنگیان بینیوه . لێرەدا نوسەر دەڵێ ، که هۆزه ئێرانیـکان دەوری هـەره گرنگیان بینیوه له دروست بونی میللەتی کورددا . بەڵام تێ ناگەین نوسەر مەبەســـتی له کێیه ، که دەڵێ « هۆزه ئێرانیـکان » . گەر ئەو دژی ئەوەیه که پەیوەندی له نیوان کورد و ماددا هەیه ، وەك له ســـەرەوه بینیمان ، ئەوه دەردەکوێ

کە مەبەستی لە زاراوەی « هۆزە ئێرانیەکان » تەنها هۆزە فارسەکانە .
گەر ئەمە وابێ ، پێویستە بڵێین ئەم تیۆرییەی ئو. ل. ڤیلچێڤسکی هیچ جیاوازییەکی نییە لەگەڵ تیوری مێژوو نوسە بۆرجوازیە فارسەکاندا ، کە نەژادی کورد بە فارس دادەنێن نوسەر کە دەڵێ :
« هۆزە ئێرانیەکان گرنگترین دەوریان بینیوە لە دروست بونی کورددا » و هەروەها جگە لە هۆزە ئێرانیەکان هەندێ هۆز و میللەتی کەش هاوبەشییان کرد لە دروست بونی میللەتی کورددا .
بەڵام تێ ناگەین ئەو هۆز و میللەتانە کامانە بون ، کە وا هاوبەشییان کردووە لە دروست بونی میللەتی کورددا ؟ نوسەر لە لێکوڵینەوەکەیدا وا نیشانی دەدا کە ئەوانە هۆزە سامیەکان و میللەتانی ئەسلی ئەم ناوچەیە و کاردوخەکان بون . وە بە باوەڕی ئەو کاردوخەکان ـ دانیشتوانی کۆنی کوردستان ـ لە حێزانی زمانە ئێرانیەکان نەبون .
لە فەسلی حەوتەمدا (ل ۸۰ ـ ۱۰۵) باسی ئەو دەمە دەکا کە هۆزە ئێرانیەکان کەوتنە کۆچ کردن بۆ ناوچە شاخاوییە بڵندەکان .
ئەم فەسلەش هەر وەك فەسلەکانی پێشو پڕکراوەتەوە بە هێنانەوەی نمونە لە نوسینەکانی ن. ف پوگولێفسکییەوە ، کە هەندێ بەڵگە دەدات دەربارەی چونی خێڵە ئێرانیەکان بۆ سەروی میسۆپۆتامیا (ناوچەکانی کەرکوك و ئەربیل و سلیمانی) لە سەدەی چواردەی پێش زاییندا . لەم فەسلەدا ئو. ل. ڤیلچێڤسکی شەرحی ناوی هەندێ هۆزی کورد دەکات (گەورهەر ، بەرزان ، جاف ، هەمەوەند ...) .
باسی خاسیەتی چۆنێتی دروست بونی کومەلایەتییان دەکا و دەڵێ :
ئەو هۆزانە ، بە تایبەتی هۆزی هەمەوەند چ بە زمان ، چ بە

کولتور و شـێوەی ژیانی کۆمەڵایەتییان پێکهاتوون لە کولتورێکی تێکەڵاوی کوردیی ـ عەرەبیی سەرووی میسۆپۆتامیا (ل ٩٨ ـ ١٠١).
لە پاشا نووسەر دێتە سەر تەماشاکردنی نزیکایەتی لە چۆنێتی پێکهاتنی کۆمەڵایەتیی لە نێوان هۆزەکانی کورد و تورکدا. باوەڕی ن. یا. مارر دەکا بـە نموونە و دەڵێ : « لە پاش دەوری مەغۆل ، لـە یەکێتیی هۆزەکانی کورد دروست بوونێك پێکهات. ئەو یەکێتییە ـ پێکهاتنێکی جەنگیی بوو ، کە چ بە شـێوە و چ بـە زاراوەکانیدا نزیك بوو لە پێکهاتنی هۆزەکانی تورك » (ل ١٠٣). دوا بە دوای ئەمە نووسەر ناوەڕۆکی نووسینەکەی ن. یا. مارر دەخاتە پێش چاو کە لە وتاری « دیسان دەربارەی وشـەی چەلەبی »دا بـڵاوکراوەتەوە. لێرەدا دەڵێ : لە ڕێگای هەوڵ و تەقەلای ن. یا. مارڕەوە توانراوە کە مێژووی کولتور و دەوری کورد لە مێژووی میللەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە پێشخسـتنی دەرەبەگایەتی و ئەتنۆگرافیای ئەمڕۆی تورکەکانی ئاسیای بچووکدا یەکلابکرێ » (ل ١٠٤ ـ ١٠٥).
فەسـڵی هەشتەم (ل ١٠٦ — ١١٦) ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەی نووسەرە دەربارەی مەسەلەی ئەتنۆگرافیای میللەتی کورد. لەم فەسڵەدا بەکورتی باسی هۆی گۆڕانی دەوڵەتەکانی ماد و ئەخـەمەنی و پارفیان و ساسان دەکات ؛ دەربارەی خەباتی پارفیان و ساسان دەدوێ « کە بووە بە هۆی گۆڕینی شـێوەی دانیشتوانی ناوچە شاخاوییـەکانی سەرووی میسۆپۆتامیا ». دوایی دێتە سەر ڕوون کردنەوەی مانای کۆمەڵایەتی و ئەتنۆگرافیی ئەم وشانە : کورد ، کۆرد ، کارد ، کاردوخ ، کورد و دەڵێ کە لە نێوان ئەم وشـانەدا هیـچ جۆرە

پەیوەندییەکی مێژوویی و ئەتنۆگرافیی نییە و وشەی (کورد) وەك ناوی ئەتنۆگرافی میللەتێك لە دەوری دەوڵەتی ساسانیەکاندا پەیدا بوو .
نووسەر سوورە لەسەر ئەو باوەڕەی کە گوایا کورد ، وەك میللەتێك خاوەن زمانێکی جیاواز دروست بووە لە کۆتایی لەناوچوونی دەوڵەتی ساسانیەکاندا و لە سەرەتای پەیدا بوونی عەرەب لە ناوچە شاخاویەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا (ل ١١٤) .

ئەنجام و سەرنجەکانی نووسەر وای دەردەخەن کە : « لە جەرگەی کوردستانی ئێستادا لەسەرخۆ و لەسەر بنچینەی خێڵاتی کۆچەری جیاواز ، کە لە ژێر تاسیری ئێراندا بوون میللەتی کورد دروست بوو . ئەم سازبوونە لە نیوان سەدەکانی ٦ — ٢ پ. زایینیدا رویداوە ـ واتە لە دەوری فەرمانڕەوایی پارفیان و ساسانیەکاندا ، کە لە و دەمەدا خێڵە ئێرانیەکان لە دروستکردنی هێزی جەنگی خێڵایەتیدا دەورێکی گرنگیان لە ژیانی سیاسی ئاسیای بچوکدا بینیوە » (ل ١١٦) . ئایا ئەم ئەنجامانەی نووسەر شتێکی نوێیە و جیاوازیی هەیە لەگەڵ ئەو ئەنجامانەی دەربارەی رەگەز و دروست بوونی میللەتی کورد نیشانی دابوو ؟ بەداخەوە ئەمانە نوێ نین ، بەڵکو هەر ئەو شتانەن کە زۆر لە وتاری « کورد » دا نووسیبوی و ئێستا دووبارەی دەکاتەوە . لە وتاری « کورد » دا لەم بارەیەوە نووسیویتی : « لە دروست بوونی میللەتی کورددا خێڵەکانی جیاوازیی زۆر زاگرۆس (کاردوخ ، کورت ، کاسی ، لولوبی ، داسنی) و ئێرانیی (ماد ، پارفیان ، فارس) هاوبەشییان کردوە . لە دەوری هەرە کۆنی مێژوودا لە دروست بوونی کورددا ، عەرەب و ئاسوری و ئەرمەنیش دەوریان هەبووە . وا

دیاره لە دەمی ساسانیەکاندا بە تەواوی دەوری دروست بونی میللەتی کورد کوتایی هات و بۆ بە زمانیك لە زمانەکانی رۆژئاوای ئێران ، کە نزیکە لە زمانی فارسییەوە » (ل ٢٤٤) .

لەو باوەڕەداین و بۆ هەموان ئاشکرایە ، کە ویکچون و جیاوازیی لە نیوان ئەو ئەنجامانەدا نین کە ئو. ل. ڤیلچێڤسکی لە وتاری « کورد » دا و لە کتێبەکەی سالی ١٩٦١ ی-دا دەربارەی ئەتنۆگرافیای میللەتی کورد گەیشتویەتی وا دەزانین کە هیچ جیاوازییەك نییە ، گەر ئەو جیاوازییە بە جیاوازی نەژمێرین کە دەوری دروست بونی میللەتی کورد دەخاتە کاتێکی دورتر ، واتە لە دەمی لەناوچونی حکومەتی ساسانیەکان و دەست پێکردنی پەیدابونی عەرەب لە ناوچەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا (سەدەی حەوتەم) .

بەم جۆرە دەبینین ـ لە رێگای هێنانەوەی نمونەی ئاشکرا لە زانستدا دەربارەی کۆمەلی خاوەن کۆلەکان ، لە رێگەی نیشاندانێکی زۆر لە بیر و باوەڕی هەندێك لە زانایان دەربارەی دروست بونی کومەل و سیاسەتی میللەتان و هۆزانی جیاوازی زۆ ، کە لە ناوچەرگەی کوردستانی ئێستادا جێگیر بو بون ، لە رێگای بەراورد کردنی هەندێ بەلگەی مێژوویی و کۆمەلایەتی و کولتوریی ، هەروەها لە رێگای بیر و باوەڕێکی شێواو و نەگونجاو و بێ هیچ بەلگەیەکی زانستی و لە سەر بنچینەی تیۆرییەکی چەوت و ناڕاست ویستویەتی پەیوەندیی کورد لە گەل میللەتانی دراوسێدا نیشان بدات . ئەو باوەڕەی زانایان هەیانە دەربارەی ئەوەی کە هیچ بەلگەیەك نییە بۆ نیشاندانی پەیوەندیی ئەتنۆگرافیی و زمانیی لە نیوان

کوردی ئێستا و خێڵە سامیەکان و عەرەبەکان و یافیتی و تورکەکاندا
نووسەر بە راستی نازانی و هەوڵ دەدا بە هەچی چەشنێك بێت لە
ناو کورددا شتێك هەر بدۆزێتەوە ، کە لەو رێگایەوە کورد بکا
بە خزم لەگەڵ ئەو میللەتانەی ناومان بردن . ئو . ل ڤیلچێڤسکی دژی
باوەڕی راست و چەسپاوی ئەو زانایانە وەستاوە ، کە کوردی ئێستا
بە نەوەی ماد و کاردوخ دادەنێن نووسەر بۆ ئەو دژ راوەستاندنەی
هیچ روونکردنەوە و بەڵگەیەکی نییە . لە سەرەوە بینیمان کە چەند
ناتەواوی و کاڵ و کرچی و لاوازی هەیە لەو باوەڕیــەدا کە دژی
تیۆرێکەی ڤ . ف . مینۆرسکی وەستاوە بۆ نیشاندان و روونکردنەوەی
زۆری کەم و کورتی بەسە گەر تەماشای لێکۆڵینەوەکەی بکەین لە
بەڵگەکانی کەزنەفون دەربارەی کاردوخەکان ، کە چۆن بە ئاشکرایی
نووسەر لەو لێکۆڵینەوە ئاسانەدا ئەو هەمو هەڵەیەی کردوە .

* * * * * *

سەرنجێك لە نوسراوەکەی ئاکۆپۆڤ
رەخنەی مێژوویی لە مەسەلەی نەژادی کوردوا

کاتێك لە نامەی دوکتۆری ك. ب. ئاکۆپۆڤ (١) کۆڵرایەوە ، لە بەشی کوردیی ئامۆزگای رۆژهەڵاتناسی لە لێنینگراد . مامۆستا ق. کوردۆ بەم وتارە بیر و رای خۆی دەربڕی (وەرگێڕ) .

ساڵی پار ، لە بەشی مێژوو ، لە ژێر چاودێری ن. ڤ. پیگولیڤسکایا لەم نوسراوە کۆڵینەوە . لەم لێکۆڵینەوەیەدا گەلێك لە زانایانی ئامۆزگەکەمان : ن. ڤ. پیگولیڤسکایا ، ڤ. أ. لیڤشیتس ، س. أ. کلیاشتۆرنی ، ق. کوردۆ هاوبەشییان کرد . ددانیان بەوەدا نا کە نوسراوەکەی ك. ب ئاکۆپۆڤ لە رووی زانیارییەوە ئێجگار لاوازە ، گەلێك ناتەواوی و هەڵە و چەوتی تێدایە . داوایان لە نوسەر کرد سەرلەنوێ لە بنەڕەتەوە ، بە شێوەیەکی تر بینوسێ و هەمتو کەم و کورتیێکانی پڕبکاتەوە و چەوتیەکانی راست بکاتەوە .

پاش ماوەیەك ، بۆ جاری دووەم کارەکەی ك.ب. ئاکۆپۆڤ

---

(١) کوردناسێکی سۆڤێتیە لە یەریڤان (وەرگێڕ) .

نێررا بۆ ئامۆژگای ئێمە . ئەم جارە بەڕێوەبەرانی ئامۆژگاکەمان داوایان لەبەشی کوردی کرد لەم نوسراوە بکۆڵنەوە و بەپێی سەنگی خۆی نرخی بۆ دابنێن .

ئەم نوسراوە پتر لە ٥٠٠ لاپەڕەی چاپ کراوە . مەبەستی نوسەر لە لێکۆڵینەوەیەدا ، وەك خۆی دەڵێ ئەوەیە : لەسەر ڕێگایەکی زانستی مێژوویییەوە رەخنە دەگرین و دەکۆڵینەوە لەو باوەڕانەی هەن دەربارەی نەژادی کورد .

بەم جۆرە مەبەستی نوسەر ئاشکرایە : لێکۆڵینەوە و رەخنەیە لەو تیۆرییە جیاوازانەی دەربارەی نەژادی کورد هەن .

نوسەر لە لێکۆڵینەوەکەیدا گرنگی داوە بە زانیاری مێژووی دوور لە بەڵگەی سەدەکانی ناوەڕاست و بەتیۆری بۆرجوازی وهیند و ئەوروپایی و یافیتی وسامی و شۆڤینێتی ئێرانی و تورکی دەربارەی نەژاد و زمان و کولتوری میللەتی کورد .

ك . ب . ئاکۆپۆڤ بۆ ئەم نوسراوەی کەلێك سەرچاوەی هەمە چەشنەی بەکارهێناوە ، کە بە زمانەکانی رۆژهەڵات و رۆژئاوا نوسراون . لە ناو ئەم سەرچاوانەدا زۆر نوسراوی گرنگ هەیە ، بەڵام بەداخەوە پەیوەندییان لەگەڵ لێکۆڵینەوەکەی نوسەردا نییە . جگە لەو نوسراوە گرنگانە هەندێ نوسراوی لاوازی دوور لە زانیاری بەکار هێناوە ، کە بە هیچ جۆرێك پەیوەندییان نە لەگەڵ باسەکەی ئەودا و نە لەگەڵ زانستی مێژوودا نییە . ئەو سەرچاوانەش ئەو نوسراوانەن کە بێ هیچ بەڵگە و چەسپاندنێك دەربارەی نەژادی کورد دەدوێن ،

یاخود باسی پەیوەندیی کورد و میللەتانی دراوسێیان دەکەن .
زوربەی ئەو سەرچاوانە نووسراوی زانایان و مێژوونووسان نین ، بەڵکو شتێکن کە بە رێکەوت نووسراون لە لایەن هەندێك کەسەوە وەك : عارف ، بەزاز ، کۆرسێل ... هتد .

نووسەر دەڵێ : گرنگیی ئەم نووسراوەی من لە وەدایە ، کە لەم باسەدا پتر لە هەموو ئەو نووسراوانەی هەن دەربارەی کوردناسیی شتم دۆزیوەتەوە و دەرخستوە و روونکردوتەوە « لەو شوێنانەدا ، کە لەو باوەڕەدام کەس نەیتوانیوە هەستی پێ بکا و بیدۆزێتەوە ، وەك لە نووسراوەکانی (فیردەوسیی و رافیی و ف . سکۆت و ئۆڵدریج و شەکانیان) دا ؛ لە یاداشتی گەڕۆکەکاندا ؛ لە راپۆرتی فەرمانگە سیاسی و جەنگییەکاندا » (نامەی دوکتۆری ، ل ١٢) .

ئەم وشانەی نووسەر تەنها قسەی زلن . ئەگینا ئێمە لەو باوەڕەداین ، کە وا سەرچاوەی ئەدەبیی و یاداشتی گەڕۆکەکان و راپۆرتی فەرمانگەکان ناتوانن ببنە کەرەستەیەك بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژووی نەژادی میللەتی کورد ، کە پشتیان پێ ببەسترێ .

بەشێکی زۆر لە نووسراوەکەی گ . ب . ئاکۆپۆڤ لێکۆڵینەوەیە دەربارەی مێژووی ئەتنۆگرافیای میللەتی کورد و دۆزینەوەی شوینەوارە (اثار) لە کوردستاندا . بۆ ئەم باسە لە نووسراوەکەدا ئەم بەشانە هەن .

مێژووی کوردناسیی لە لایەن رووسەوە (نامەی دوکتۆری ، ل ٣٤٩ — ٣٦٨) ؛ لێکۆڵینەوە لە کورد لە لایەن ئەوروپاییەکانەوە (نامەی دوکتۆری ، ل ٩٧ — ١٢١) ؛ مێژووی لێکۆڵینەوەی

شوێنەوارێ لە کوردستاندا (نامەی دوکتۆری ، ل ٣٠٤ — ٣١٥) ؛ مێژوی لێکۆڵینـەوە لە کورد لە لایەن زانایانی مێژو و ئەتنۆگرافی ئەرمەنەوە (نامەی دوکتۆری ، ل ٢٥٢ — ٢٧٥) ؛ هەروەها لە تیۆرێکەی ن یا ماررپش کۆڵیوەتەوە (نامەی دوکتۆری ، ل ٤١١ — ٤١٧) . ئەم بەشانە هیچ پەیوەندیەکی راستەوخۆیان نییە لەگەڵ باسەکەی نوسەردا . کەچی لەگەڵ ئەوەشدا بە شێوەیەکی ساکار ، بێ لێکۆڵینەوەیەکی زانستی باسیان دەکات . لە لێکۆڵینەوەی ئەم بەشانەدا هیچ شتێکی دەرنەخستوە و بەڵکو هەر لەوە دەچێ ، کە ناوی هەندێ سەرچاوەی هێنابێ .

هەروەها ئەم بەشانەی خوارەوەش پەیوەندییان لەگەڵ ناو و باسی نوسراوەکەدا نییە : مێژوی شێواندنی شۆڤێنێتی تورکێ (ل ٤٢٦ — ٤٥٣) . نوسەر لەم بەشەدا باسی مێژوی پەیدابونی شۆڤێنێتی تورکێ دەکات . کۆڵیوەتەوە لە تیۆری جیاوازێ مێژونوسانی تورك ، لەو بارەیەوە کە حیثی ، میتانی ، سۆمەری بە « باو و باپیری راستەوخۆی ئەمڕۆی تورکە شارستانێکان — باو و باپیری نەتەوەی تۆرانی مەزن » دادەنێن ... هتد . هەر بەو شێوەیەش گەلێك لاپەڕە و سەر ئەنجام ، کە پەیوەندێ راستەوخۆ و نزیکیان نییە لەگەڵ باسەکەی نوسەر و لەگەڵ بەشەکانی نوسراوەکەدا . بە تایبەتی لێکۆڵینەوە بێ شەرمانەکەی دەربارەی دروست بونی میللەتی کورد (ل ٥٣٠ — ٥٥٠) .

گەلێك لاپەڕەی نوسیوە لەسەر لێکدانەوەی هەندێ ئەفسانەی جیاوازێ کوردێ و عەرەبێ و فارسێ دەربارەی نەژادی کورد .

نوســەر بە دوور و درێژی ، بە شـێوەی جیاواز ناوەرۆکی ئەو ئەفســانانەی نوسیوە ، کە لە رەشید یاسمی و شەرەف خانی بتلیسی و عەلائەدین سەجادەی‌یەوە وەری گرتوە . گ. ب. ئاکۆپۆف وێستویەتی لە رێـگای ئەم ئەفـســانانەوە راستی خۆی دەربخات . نوسیویەتی : « هیچ یەکێك لەم سەرگوزشتە و داستانانەی سەدەکانی ناوەڕاست بە خۆرایی هەڵبەسـتراون . رەگیان دەگەڕێتـەوە بۆ زۆر کۆن . لێرەدا لێکۆڵینەوە لە ئەفسـانە و سەرگوزشتە و داستان بۆ رون کردنەوەی رەگەزی کورد دەوری خۆی دەبینێ » .

لەگەڵ ئەم جۆرە باوەڕانەدا رێك ناکەوین . راستە سەرگوزشتە هەن ، کە رووداو و بەڵـگەی مێژوویین ، بەلام سەرگوزشـتەش هەن کە هەڵبەستراون و رێكخراون بەگوێرەی پێویســتی چەرخ . ئەو جۆرە سەرگوزشتە و داستانانە ناتوانن ببن بە بەڵـگەی مێژوویی بۆ لێکۆڵینەوەی باسێکی زانستی . نوسەر جیاوازی لە نێوان ئەفسانە و سەرگوزشتە و داســتانی راست و ناڕاستدا نابینێت . هـەر لەبـەر ئەوەشە گەلێك لاپەڕەی پڕکردوتەوە بەو ئەفسانانەی کە دەڵێن کورد لە شەیتانەوە پەیدابون .

ئەوەی پەیوەندی هەیە بـــە باســـەکەوە ، بەشی رەخنەیە کە دەکۆڵێتەوە لە تیۆری جیاواز : سامی ، عەرەبی ، تورکی ، یافیتی دەربارەی نەژادی کورد . لەم رووەوە ئەمانەوێ بڵێین .

وەك ئاشکرایە ، تیۆری زانایانی رۆژهـەلات و ئەوروپا ، کە رەگەزی کوردیان بە عەرەب دانابو لە مێژە لە لایەن کوردناسانەوە

لەناو براوە. سەبارەت بەم باسە گەلێك كتێب و وتار هەن، كەچی گ. ب. ئاكۆپۆف لە ئەفسانە و داستان دەكۆڵێتەوە و كەچی لەو كتێب و وتارانەی هەن بێدەنگ تێدەپەڕێ.

ئەو تیۆرییەی، كە رەگەزی كورد بە فارس دادەنێ ئەویش بە رەخنەی كوردناسەكانمان سەرەولێژ كراوە، بەتایبەتی لە وتارەكەی مندا «شێواندنی مێژوی كورد لە زانستی مێژووی بۆرجوازی فارسدا»، كە لە كتێبی ـ نامەی زانایانی زانكۆی لێنینگرادا، لە سالی ١٩٥٤دا بلاوكراوەتەوە. لەم وتارەدا رەخنە لە كتێبەكەی رەشید یاسمی «مێژوی نەژاد و پەی وەستەگی كورد» گیراوە. گ. ب. ئاكۆپۆف گرنگی زۆری داوە بە رەخنەگرتن لە رەشید یاسمی و مێژونوسانی تری فارس دەربارەی نەژادی كورد. رەخنەی گ. ب. ئاكۆپۆف بۆ نوسەرانی فارس، كە مێژوی نەژادی كوردیان شێواندوە و وەرچەرخاندوە هیچ شتێكی تازە نییە، بەڵكو هەر دوپات كردنەوەی ئەوەیە كە كوردناسانی ئێمە بلاویان كردۆتەوە، بەتایبەتی بۆ رەخنەی رەشید یاسمی.

ئەوەی لە جێگای خۆیدا بێت ئەو بەشەیە، كە رەخنەی گرتوە لە مێژوناسانی تورك كە مێژوی نەژاد و زمانی كوردییان شێواندوە. پێش گ. ب. ئاكۆپۆف كەس لەم باسە نەدواوە. لەم بەشەدا كارێكی بەكەڵكی خاوكردۆتەوە.

ئەوەی كەم و كورتی بێت لە بەشی رەخنەدا، كە گرتویەتی لە مێژونوسانی عەرەب و تورك و فارس لە سەر ئەوەی مێژوی

نەژادی کوردیان وەرچەرخاندوە ، ئەوەیــە کە گ ب. ئاکۆپۆڤ رەخنە دەگرێت لێیان نەك لەسەر بەڵگەی زانیاری و هێنانەوەی نموونەی تازەی زانستی ، بەڵکو رەخنەی تەنها لە رێگای ئەو نموونە ئاشــکرایەوەیە کە دەسـتەی بەڕێوەبەرانی ئێران و تورکیـــا بەم تیۆرییە ویستویانە میللەتی کورد لە ناو خۆیاندا بتوێننەوە .

گ. ب. ئاکۆپۆڤ وا دەداتە قەڵەم ، گوایا ئەم یەکەم کەسە ، کە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی نەژادی کورد ، نوسراوی نوســەرانی رۆژهەڵاتی بەکار هێناوە . بەم بۆنەیەوە نوسیویتی : « شتێکی سەیرە کە لە کوردناسی ئەوروپادا نزیکەی هیچ نوسراوێـکی ئەرمـەنی ، تورکی ، کوردی ، فارسی ، عەرەبی بەکار نەهێنراوە » (نامـەی دوکتۆری ، ل ۱۳ ـ ۱٤) .

ئەم وتانەی نوســەر لە راســتییەوە دوورن ، بەڵکو بە پێچەوانەوە ، زوربەی زانا گەورە ئەوروپاییەکان هەردەم سودیان لە لێکۆڵینەوە و نوسراوەکانی رۆژهەڵاتیـکان وەرگرتوە ، بە تایبەتی لە نوسراوەکەی شەرەف خانی بتلیسی . گەردستەی لێکۆڵینەوەی هەموو کوردناسانی بەناوبانگی نیوەی یەکەمی سەدەی بیسـتەم نوسراوەکانی رۆژهەڵاتیـکان . بۆ نموونە : ڤ. ف. مینۆرسکی ، لە لێکۆڵینەوەکەیدا دەربارەی کورد زۆر نوسراوی نوسەرانی عەرەب و تورك و کوردی بەکار هێناوە ؛ ڤ نیکیتین لە لێکۆڵینەوەکەیدا ـ « کورد » ، گەلێك ســەرچاوەی رۆژهەڵاتیـکانی بەکار هێناوە (ل ۱۷ ـ ۱۸ ، ۲۳ ، ۱۷۸ ـ ۱۸۲ ، ۲۹۳ ، ۲۲۳ ـ ۳۲٦ .... هتد) . ئەوەش دەخەینـە

پێش چاو ، کە گ. ب. ئاکۆپۆڤ گەلێك بەڵگە و سەرچاوەی رۆژهەڵاتییەکانی لە کتێبەکەی ڤ. نیکیتینەوە وەرگرتووە .

نوسراوەکەی توما بوا نزیکەی هەموی دەربارەی ئەتنۆگرافیا و زمان و ئەدەبی میللەتی کوردە و کەرەستەی نوسینەکەی نوسراوی نوسەرانی عەرەب و کوردە . وتارەکەی ماکەنزی « مێژوی نوسراوە کوردییەکان » بە زۆری لەسەر بنچینەی کەرەستەی زانا کوردەکان نوسیوە . خۆ کوردناسانی سۆڤیێت (ئو. ڤیلچێڤسکی ، ق. کوردۆ ، ئی. تسوکەرمان ، م. رودینکۆ .... هتد) هەردەم رێزی لێکۆڵینەوەی رۆژهەڵاتییەکانیان گرتووە .

پێویستە ئەوە لە بیر نەکەین ، کە بۆ نوسینی کارێکی زانستی تەنها زانینی زمانی بێگانە مەرج نییە ، بەڵکو مەرج ئەوەیە — نوسەر بتوانێ باش لە نوسەرێکی بێگانە بگات ، وتەکانی نوسەرە بێگانەکە بەڕاستی وەرگێڕێتە سەر زمانەکەی خۆی و چەوتی و وەرچەرخاندنی تێدا نەکا و باوەڕێکی خۆی دەرنەبڕێ و بیکا بە باوەڕی ئەو .... بە داخەوە ئەم جۆرە چەوتی و وەوچەرخاندنە لەم نوسراوەی گ. ب. ئاکۆپۆڤدا ئێجگار زۆرە .

چەند نمونەیەك دەهێنینەوە :

دەربارەی وشەی (کاردوخ) رەشید یاسمی نوسیویتی : « رەنگە کزنەفۆن ناوی ئەم هۆزەی بەر گوێی کەوتبێ لە وتووێژی یەکێکی ئەرمەنەوە . وەك چۆن (ك) — دوا دەنگی وشەی (کاردوخ) لە زمانی ئەرمەنیدا نیشانەی کۆیە (لە کتیبەکەی رەشید یاسمیدا ،

بەرۆسی ل ١٤٨) . کەچی گ. ب. ئاکۆپۆڤ ئەم چەند وشەیەی ڕەشید یاسمی بەم شێوەیە دەربڕیوە : « ئەو (کەزنەفون — ق. کوردۆ) . داوا لە وەرگێڕە ئەرمەنییەکە دەکا ... » (نامەی دوکتۆری ل ٢٨٩) بەم جۆرە گ. ب. ئاکۆپۆڤ بە وەرچەرخانــدنی ئەو نموونەیەی لە ڕەشـید یاسمی‌یەوە هێناویتیوە شتێـکی تازەی دروست کردوە . بەم وەرچەرخانـدنە وا دەردەچێ کە یونانەکان وەرگێڕی ئەرمەنی‌یان هەبووە .

لە لاپەرە ١٦ی کتێبەکەی نادۆ مەخودۆڤ « میللەتی کورد » ، کە بە زمانی ئەرمــەنی دەرچوە ، باسی زمانی کوردی دەکا و لە وتارەکەی من « شێواندنی مێژوی کورد لە زانستی مێژوی بۆرجوازی فارسـدا » کەڵـکی وەرگرتوە و ناوی وتارەکەی منی هێناوە . نادۆ مەخودۆڤ لە وتارەکەی منــەوە ، بەم شێوەیە ئەم چەند دێڕەی وەرگرتوە :

« هەرچەندە گەلێك وشــە هەن لە زمانی فارسی و کوردیدا وێـکدەچن ، بـەلام لەگەڵ ئەوەشــدا زمانی کـوردی زمانێـکی جیاواز و سەربەخۆیە و یەکێـکە لە پەلی ڕۆژئاوای زمانە ئێرانێکان . چ بە فۆنێتیك و مورفۆلۆژی ، چ بە سینتکیس و پەیدابونی وشە ، زمانی کوردی بەهیچ جۆرێك ناتوانرێ بژمێررێت بە زمانێك ، کە لە فارسییەوە پەیدا بوبێت . حالاتی گراماتیکی وشەکانی زمانی کوردی خۆی لە ناو خۆیدا پەیدا بووە ، بە یارمەتی پێشگر و پاشـگر و دووبارە و شێوەی ڕیزکردنی وشەکان لە ڕستەدا ... » .

«چ بە شێوەی دەنگ ، چ بە ژمارەی دەنگەکان جیاوازی زۆرە لەنیوان فۆنێتیکی زمانی کوردی و فۆنێتیکی زمانەکانی تری رۆژئاوای ئێراندا ، بە تایبەتی لەگەڵ زمانی فارسیدا ».

لەم چەند دێڕەی سەرەوەدا رۆنە و بە باشی دیارە کە بەهیچ جۆرێك ، وشەیەك چییە نەوتراوە دەربارەی پەیوەندی لە نیوان فۆنێتیکی زمانی کوردی و فۆنێتیکی زمانی ئەرمەنیدا ، یاخود نەوتراوە کە زمانی کوردی لە خێزانی زمانە ئێرانیەکان نییە .

کەچی ک. ب. ئاکۆپۆڤ ئەم چەند دێڕەی کتێبەکەی نادۆ مەحمودۆڤ ، کە لە وتارەکەی منەرە وەری گرتووە بەم شێوەیەی خوارەوە هەڵگێڕاوەتەوە : «هەرچەندە نادۆ مەحمودۆڤ کوردی بە نەوەی ماد داناوە و زمانی کوردی بە زمانێکی ئێرانی ژماردووە ، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا دەری خستوە کە فۆنێتیکی کوردی لەگەڵ فۆنێتیکی فارسیدا جیارازە . هەروەها نیشانی داوە ، کە لێکچوون و خزمایەتی هەیە لە نیوان زمانی کوردی و زمانی ئەرمەنیدا و ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی نیشانی بدەین ، کە زمانی کوردی لە ریشەدا زمانێکی ئێرانی نییە» (نامەی دوکتۆری ل ٤٠٤) .

بۆ ئێمە ئاشکرا نییە ، ادۆ مەحمودۆڤ مەبەستی ئەوە بوە بڵێ زمانی کوردی لە خێزانی زمانە ئێرانیەکانە یان نا ، بەلام ئەوەی ئاشکرایە و باش رۆنە ، دەربارەی لێکچوون و خزمایەتی لە نیوان فۆنێتیکی زمانی کوردی و ئەرمەنیدا ، یەك وشە چییە نەی وتوە . ئەو چەند دێڕەی سەرەوە ، کە هانیومانەتەوە بە تەواوی

ئەم راستیەمان بۆ دەردەخات .

بە باوەڕی گ. ب. ئـاکۆپۆڤ فۆنێتیکی کوردی دوورە لـــە فۆنێتیکی زمانە ئێرانیەکان ، وا دادەنێ کە فۆنێتیکی کوردی و ئەرمەنی وێکدەچن ، بە باوەڕی ئەو کورد ئێرانی نییە . جا ئـــەم باوەڕانە خۆی کە هەیەتی دەیکا بە باوەڕی نادۆ مەحمودۆڤ .

لە لاپەڕە ٥٠٦ دا گ. ب. ئاکۆپۆڤ نوسیویێتی : وشـەی کورد مانای هۆزی کـۆچەر دەبەخشێ ، کە پێـکهاتون لە میللەتانی جیاواز . نوسەر وای نیشان داوە کە ئەم باوەڕەی لە لاپەڕە ١٠٧ ی کـتێبەکەی رەشید یاسمیەوە وەرگرتووە . گ. ب. ئاکۆپۆڤ نوســیوێـتی : « هەر ئەو پۆلە کـۆچەریانەن کە هەندێ جار پێیان دەڵێن کورد و هەندێ جار تورك و هەندی جار قەرەج » . « لەبـــەر ئەوەشـــە دەگـونجێین لەگەڵ باوەڕی رەشید یاسمیدا ، چونـکە لە وشـــەی (کورد) لەسەرچاوەکاندا مەبەستیان لە میللەتیـکی خاوەن ئەتنۆگرافیا نییە ، بەڵـکو مەبەست لە هۆزە جەنـگاوەرییە کـۆچەرەکانی ئێرانە » .

لێرەشدا گ. ب. ئاکۆپۆڤ ئەو باوەڕی خۆی کە هەیەتی ـ واتە ئەو باوەڕەی وای دادەنـێ گوایا وشەی کورد مانایەکی ئەتنۆگـرافی نییە دەیەوێ لە رێـگای نوسەرێـکی کەوە دەربڕێ . ئەو نوسەرەش رەشید یاسمییە ، کە کورد بە فارسی شاخاوی دەداتە قەڵـەم و کـە تۆوی شۆڤێنێتی فارسی بڵاودەکاتەوە .

گ. ب. ئاکۆپۆڤ تەنها ئەو شتانەی لە رەشـــید یاسمییەوە وەرگرتوە ، کە توانیویێتی سودی لێببینێ بۆ بیر و باوەڕە چەوتەکەی

خۆی . بەتایبەتی بۆ ئەوەی نیشانی بدات ، کە وشەی « کورد »
مانای دانیشتوانی کۆچەری ئێران دەبەخشێ . بەلام گ ب.
ئاکۆپۆڤ بیری نەکردۆتەوە لە شۆڤێنێتی رەشید یاسمی و بە لای
ئەوەوە گرنگ نییە بۆچی بەو جۆرە مانای وشەی « کورد »ی
لێك داوەتەوە . ئێمە باش تێدەگەین کەمەبەستی رەشید یاسمی
چییە ، بەلام نازانین مەبەستی گ ب. ئاکۆپۆڤ چییە کەدەلێ
وشەی « کورد » مانایەکی ئەتنۆگرافی نییە ؟ .

لێکۆڵینەوەی گ. ب. ئاکۆپۆڤ لە زمانی کوردی و پەیدابوونی
بەرامبەر هیچ رەخنەیەك خۆی ناگرێت .

نوسەر زۆر باسی وێکچوون و پەیوەندی زمانی کوردی لەگەل
زمانانی میللەتانی دراوسێدا دەکات . سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیەی
نوسراوی ئەو نوسەرانەن ، کە شارەزای زمانی کوردی نین - واتە
ئەو نوسەرانەی لە رێگای نەشارەزاییەتیانەوە لە گەلێك بەلگە
بە هەڵە دواون . گ. ب. ئاکۆپۆڤ ئەم جۆرە سەرچاوانەی بەکار
هیناوە بۆ نوسینی : ویکچوونی زمانی کوردی و هیندی (ل ٤٠٩) ،
لێکچوونی زمانی کوردی و ئەرمەنی (ل ٤٠٤) ، لێکچوونی زمانی
عەرەبی و کوردی (ل ٧٢ - ٧٥) ، وێکچوونی زمانی جۆرجی و
کوردی (٣٨٢ - ٤٠٤) ، لێکچوونی زمانی کوردی و تورکی
(ل ٤٧٠ - ٤٨٠) .

لەکاتی خۆیدا ب. ف. میللیر و ئۆ. ل. ڤیلچێڤسکی هەندێ
شتیان دەربارەی لێکچوونی زمانی کوردی لەگەل زمانانی دراوسێدا

بڵاوکردەوە . ئـەم نوسینانەیان لە سـەر بناغەیەکی تیۆری یافیتی دارشـتبو . لە بیر و باوەڕی چەوتی ئـەم زانایانە لە لایەن کوردناسەکانەوە رەخنە گیرابو . جگە لەوە ، پاش ماوەیـەك ئۆ. ل. ڤیلچێڤـکی خۆی ددانی نا بە هەڵەکانیدا و بەم بۆنەیەوە نوسیویێتی : « شکی تیدا نییە ، کە زمانی کوردی زمانێکی ئێرانییە . گەر هەندێ وشەش هەبن بە دروست بونیان ئێرانی نەبن و نیشـانی پەیوەندی بدەن لەگەڵ میللەتانی تردا ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا ئەم بەڵـگانە هیچ نیشانی ئەوە نادەن کە زمانی کوردی زمانێـکی ئێرانی نەبێت . هەروەها ئەمە هیچ لە زمانی کوردی کەم ناکاتەوە » .

هەرچەندە گ. ب. ئاکۆپۆڤ وا نیشانی دەدا کە رەخنـە دەگرێ لە تیۆری یافیتی ، بەڵام وەك دەبینین دوپاتی ئـەو بیر و باوەڕە کۆنە ، چەوتە ، لەناوبراوە دەکاتەوە کە هەبو دەربارەی میللەتی کورد و زمانەکەی .

گ. ب. ئاکۆپۆڤ دەربارەی زمانی کوردی نوسیویێتی : « زمانی کوردی — زمانێـکی ئێرانییە . شکی تیدا نییە ، لە دروست کردنی ئەم زمانەدا بەشی ئێرانی دەوری هـەرە گەورەی بینیوە . بەڵام لە زمانی کوردیدا گەلێك وشە و شێوەی وشـە هەن کە ئێرانی نین . ئەمەش نیشـانی دەدات کە میللەتانی خاوەن ئەو وشانەش لە دروست کردنی زمانی کوردیـدا دەوریان بینیوە » (نامەی دوکتۆری ، ل ٤٠٥) .

لە بەشی یەکەمی ئەم چەند دێڕەی سەرەوەدا گ. ب. ئاکۆپۆڤ

دووبارەی ئەو باوەڕە ئاشکرایە (زمانی کورد لە خێزانی زمانە ئێرانییەکانە) دەکاتەوە ، کە لە مێژە چەسپێنراوە . دەربارەی دروست بوونی زمانی کوردی باوەڕەکەی ئو. ل. ڤیلچێڤسکی دووپات دەکاتەوە : « لە ئەنجامدا ، لەناو جەرگەی کوردستانی ئێستادا ، لەسەرخۆ زمانی کوردی دروست بوو لە گەلێك هۆزی جیاوازی ئاژەڵدار ، کە ئێرانی بوون » . بەڵام لە بەشی دووەمی ئەو چەند دێڕەی سەرەوەدا قەوانە کۆنەکەی ب. ف. میللیر و ئـو. ل. ڤیلچێڤسکی لێی دەداتەوە ، کە زمانی کوردییان بە یافیتی دابووە قەڵەم .

گ. ب. ئاکۆپۆڤ لایەنی تیۆری یافیتی گرتووە سەربارەت بە نەژادی کورد . بەم بۆنەیەوە نووسیویەتی : « زمانی کوردی دروست بوو لە ئەنجامی سەرکەوتنی شێوەی ئێرانی بەسەر شێوەی میللەتەکانی تردا ، کە لە زووەوە لە کوردستاندا بوون . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زمانەکانی تری ئەم ناوچەیە ئەو شتە تایبەتیەیان دا بە زمانی کوردی کە جیاوازی هەبێت لەگەڵ زمانە ئێرانییەکانی تردا » (نامەی دوکتۆری ، ل ۲۹۹) .

بەم شێوەیە ، بە گوێرەی بیر و باوەڕی گ. ب. ئاکۆپۆڤ زمانی زووی کوردستان ئێرانی نەبوو ، بەڵکو لە ئەنجامی پێشکەوتندا شێوەی ئێرانی سەرکەوت . نووسەر هەتا کاتی ئەم سەرکەوتنەی شێوەی ئێرانی بەسەر دانیشتوانی زووی کوردستاندا دیار کردوە و نووسیویەتی : « لە دەوری هاخامەنشیدا تا دەوری ساسانییەکان دانیشتوانی کوردستان نە بە ئەتنۆگرافیا ، نە بە ئایین هێشتا شێوەی

ئێرانییان لەسەر نەبوو » (نامەی دوکتۆری ، ل ٢٠٦) . پاش چەند دێڕێك ، هەر لە هەمان لاپەڕەدا نووسیویتی : « لە دەوری عەرەبدا کوردستان لە ژێر دەستی ئێراندا نەبوو . شێوەی ئێراتی وەرگرتن دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی ناوەڕاست » . نووسەر بۆ چەسپاندنی ئەم باوەڕانەی هیچ بەڵگەیەکی راستی مێژوویی و زمانی نییە ..

زمانناسان و کوردناسان تایبەتێتی فۆنێتیك و گراماتیکی زمانی کوردییان روون کردۆتەوە ، کە جیاوازن لەگەڵ زمانی فارسی و زمانەکانەی تری رۆژئاوای ئێراندا . لەسەر بناغەی ئەم جیاوازییە گ ب. ئاکۆپۆف ویستویەتی نیشانی بدا ، کە زمانی کوردی لە زمانەکانی یافیتی (ئەرمەنی ، جۆرجی ...) دەکات . بۆ ئەم مەبەستە لە لاپەرە ٤٠٢ی نووسراوەکەیدا ئەم چەند وشەیەی هێناوەتەوە : « باڤ »ی کوردی و « مام »ی جۆرجی (باوك — وەرگێڕ) ؛ « دی ، دیا »ی کوردی و « دێدا »ی جۆرجی (دایك — وەرگێڕ) ؛ « ئاسن »ی کوردی و « زنیك »ی ئەرمەنی . لەم نموونانەدا گ. ب. ئاکۆپۆف تەماشای یەکێتی زمانی کوردی و ئەرمەنی و جۆرجی دەکات . ئاشکرایە ، ئەم نموونانە و گەلێکی تر لەم چەشنە نموونانە ناتوانن ببن بە بەڵگە بۆ نیشاندانی ئەوەی ، کە زمانی کوردی و ئەرمەنی و جۆرجی خاوەنی یەك سەرچاوە بن .

ناشارەزایی گ. ب. ئاکۆپۆف لە زمانی کوردیدا لەو شوێنانەشدا دەردەکەوێ کە هەوڵی داوە مانای هەندێ وشەی کوردی و ناوی هەندێ هۆزی کورد لێك بداتەوە مانای ناوی

هەندێ هۆزی کوردی لێکداوەتەوە لەسەر ئەو بناغەیەی کە لە ناو خەڵکا وتراوە . بۆ نموونە : وای داوەتە قەڵەم ، کە وشەی « هەرکێ » پێکهاتووە لە « هەر » و « کی » ؛ وشەی « ئەردەڵان » پێکهاتووە لە « ئەرد » و « ئاڵان » . گ. ب. ئاکۆپۆف وای داوەتە قەڵەم کە وشەی « ئەردەڵان » مانای « خاکی عیلام » دەبەخشێ و وشەی « کوردەڵان » مانای « کورد و عیلام » دەبەخشێ . بەگوێرەی لێکۆڵینەوەی گ. ب. ئاکۆپۆف وشەی « کوردەڵان » پێکهاتووە لە دوو میللەتی کۆن : کورد و عیلام . بەم بۆنەیەوە نووسەر دەڵێ : « لە دروست کردنی میللەتی کورددا ، عیلامێکان هاوبەشییان کردوە » . نووسەر لەمەدا هەڵەیە و لە وشەکانی « ئەردەڵان » و « کوردەڵان » دا کەرتی دووەمیان « ئاڵان » نییە ، بەڵکو « لان » ە . هەروەها ئەو (ە) یەش کە لە نێوان هەردوو کەرتەکاندایە ، پیتی پەیوەندییە . « لان » بە کوردی ، واتە « هێلانە ، مەڵبەند ، جێگا . . . » ، بۆ نموونە : « بەردەڵان ، مارەڵان ، میزەڵان . . . » . گ. ب ئاکۆپۆف لە بەراوردکردنی وشەدا شارەزایی نییە و کەچی هێرشی بردۆتە سەر ئەو ئەوروپاییانەی ڕێزمانی کوردییان نووسیوە . ئەو نووسیویەتی : « تەنها لە سۆچێکەوە تەماشای زمانی کوردییان کردووە . تۆزێکی ماوە کە بە هەموو دەنگەکانی فۆنێتیکی زمانی کوردی بڵێین کوردی نییە و بەڵکو ئەوروپاییە » (نامەی دوکتۆری ، ل ٣٤٢ ، ٣٤٦ ـ ٣٤٧) . بۆ زمانناسان ئاشکرایە و ڕوونە کە ئەوروپاییەکان چییان ویستووە . ویستویانە بەراوردی فۆنێتیکی زمانی کوردی لەگەڵ

زمانەکانی خۆیاندا بکەن .

گەلێك جار گ. ب. ئاکۆپۆڤ باسی شتێك دەکات کە بەباشی تێی نەگەیشتوە . با چاوێك بخشێنین بە باسەکەیدا دەربارەی : رەگەز و رەگەزناسی ؛ ئاری و ئێرانی ؛ وشەکانی « مار ، مارد ، ماد » ... هتد .

لە لێکۆڵینەوەی جاری یەکەمی ئەم نوسراوەدا ف. أ. لیڤشیتس نیشانی دا ، کە گ. ب. ئاکۆپۆڤ تێ نەگەیشتوە مانای رەگەز و رەگەزناسی چییە . هەروەها منیش لایەنگیری ئەو باوەڕەی ف أ. لیڤشیتس دەکەم ، چونکە لەگەلێك لاپەڕەی نوسراوەکەدا ئاشکرا دیارە کە نوسەر باسی هەندێ زانیاری رەگەز دەکات ، کە لە زانستدا ئاشکرا نییە . بۆ ئەمە هەندێ زاراوەی بەکار هێناوە ، وەك دواوە دەربارەی : « رەگەزی یافیتی » (ل ٢٦٥ ، ٤١٣ ، ٤١٥) ، « رەگەزی سامی » (ل ٤١٤) ، « رەگەزی ئاری » (ل ١١٤) ، « رەگەزی ئێرانی » (ل ٦ ٢) ، « رەگەزی عیبری » (٤١٠) ، « رەگەزی هیند و ئەوروپایی » (ل ١٩٤) ، « رەگەزی قەفقاسی » (ل ٢٨٩) .

نوسەر کە رەخنە لە تیۆری جیاواز دەگرێ دەربارەی ئەتنۆگرافیا و نەژادی کورد ، هەوڵیشی داوە خۆی ئەم مەسەلەیە خاو بکاتەوە . ئاشکرایە ، کە کوردناسان بە شێوەی جیاواز و دوور و درێژ . لەمەسەلەی نەژادی کورد دواون ، وەك لە کتێبەکەی ئەمین زەکیدا « خۆلاصەی تاریخی کورد و کوردستان » ؛ ف نیکیتین

« کورد » ؛ رەشید یاسمی « مێژوی نەژاد و پەی وەستەگی کورد » ؛ ئو. ل. ڤیلچێسکی « کورد » .

دەتوانم بڵێم لەم کتێبانەدا بە تەواوی رەخنە گیراوە لە تیۆری جیاواز دەربارەی ئەتنۆگرافیای کورد . هەمو ئەو مەسەلانەی گ. ب. ئاکۆپۆڤ لە نوسراوەکەیدا باسی کردون ، لەو کتێبانەی کە لە سەرەوە ناومان بردن باس کراون . لێرەدا دەمانەوێ بزانین ـ ئـەم نوسراوەی گ. ب. ئاکۆپۆڤ چ پەیوەندییەکی هەیە لەگەڵ ئـەو کتێبانەی ناومان بردن ؟ .

بەداخەوە ، ددانی پێدا دەنێین ، کە لە لێکۆڵینەوەی ئـەم مەسەلانەدا گ. ب. ئاکۆپۆڤ ئەم زانیارییەی بەرەو پێشەوە نەبردوە . ئـەو ئەنجامانەی ئەو گەیشتویەتی هیچ جیاوازییەکیان نییە لەگەڵ ئەوانەی کە لە پێش ئەودا گەیشتوینەتێ .

بەشی زۆری ئەم نوسراوە بریتییە لە گێڕانەوەی بیر و باوەڕی گەلێك لە زانایان ، کە دەربارەی ئەتنۆگرافیای کورد نوسـیویانە . بەراوردی بیر و باوەڕی شارەزایان و نەشارەزایان دەکات . لە رێگای ئەو باوەڕە چەوتەی هەیەتی و کە کورد بە ئێرانی ناداتە قەڵـەم ، هاتۆتە سەر چەند ئەنجامێکی لاواز و دوور لە زانست .

رەخنەی گرتوە لە ئو. ل. ڤیلچێڤسکی ، کە لە بیر و باوەڕی یافیتی خۆی وازی هێنـاوە . لە لاپەڕەکانی ۲۷۲ ـ ۳۸۵ دا دەربارەی ئەو تیۆرییە دواوە ، کە نەژادی کورد بـە کاردوخ دەژمێرێ گ. ب. ئاکۆپۆڤ نوسیویێتی : « بۆ یەکەم جار لە زانستدا ن. یا. مارر

لە مەسەلەی پەیوەندیی کورد و کاردوخ کۆڵیوەتەوە » . بەڵام لـە لاپەڕە ٤١ دا ئەمەمان بەرچاو دەکەوێ : « بیر و باوەڕی چەوت کە هەیە دەربارەی تیۆری یافیتی لـــە نەژادی کورددا لەبەر ئەویە ، چونکە هەندێك ناتەواوی هەیە لە تیۆری یافیتیدا » . (چییە نوسەر دەیەوێ تیۆری یافیتی جیا بکاتەوە لەگەڵ ن. یا. ماررردا ؟) .

بیر و باوەڕەکانی گ. ب. ئاکۆپۆڤ دەربارەی پەیوەنـــدیی عەرەب و کورد ، تورك و کورد . هـــەروەها دەوری عەرەب و تورك لە دروستکردنی میللەتی کورددا لەگەڵ یەك ناگونجێن . گ. ب. ئاکۆپۆڤ دەڵێ : « سۆڤـیـن کە نوسیویێتی — تاسیری ئەدەبی عەرەبی هەیە لەسەر ئەدەبی کوردی ، لە بیری چووە چۆن بەرگی کوردی دەکەنە بەر شێوەی عەرەبی . راستە تاسیری زمانی عەرەبی لەســـەر زمانی کوردی هەیە و ئەمە بێ شـکە » (نامەی دوکتۆری ، ل ٧٢) . کەچی هـــەر ئەمەی لە لاپەرە ٧٥ دا بە شێوەیەکی تر وەرچەرخاندوە : « شتێـکی سـەیر نییە کە فۆتێنیك ، وە بەگشتی بەراوردکردنی زمانی عەرەبی و کوردی هیچ بەڵـگەو نیشانەیەك نادەن بۆ دەوری عەرەب لە دروستکردنی میللەتی کورددا » (نامـــەی دوکتۆری ، ل ٧٦ — ٧٨) . هەروەهـــا لە کوتایی لێـکۆڵینەوەکەیدا ، واتە لە ئەنجامدا هەر ئەم باسە بە شێوەیەکی تر وەردەچەرخێنێ و نوسیویێتی : « لە دروست بونی میللەتی کورددا میللەتانی جیاواز هاوبەشییان کردوە و یەکێك لەو میللەتانە عەرەبە » (نامەی دوکتۆری ، ل ٥٥٠ ؛ کورتەی نامەی دوکتۆری ، ل ٥٢) .

هـەر بەم شێوەیەش دژی ئەو تیۆرییە وەستاوە ، کە دەڵێ لە دروســـت بوونی میللەتی کورددا ، تورك هاوبەشـــی کردووە (ل ٤٥٤ — ٤٨٠) . کەچی لە شوێنێـکی تردا لایەنـگیری ئـــەم تیۆرییە دەکات . لەم بارەیەوە نووسیویەتی : لە دروست بوونی میللەتی کورددا تورك هاوبەشی کردووە (نامەی دوکتۆری ، ل ٥٥٠ ، کورتەی نامەی دوکتۆری ، ل ٥٢) .

لە باسی ئەفسانەو سەرگوزشتەی میللەتانی رۆژهەڵاتدا گ. ب. ئاکۆپۆف نووسیویەتی : « نە لە ئەفسانەکانی ئاویـستادا ، نە لە ئەفسانەکانی تەوراتـــدا باسی کورد نەکراوە . ئەمەش ئەوە ئەگەیەنێ کە لە کاتی نووسینی ئاویستا و تەوراتدا کورد ، وەك میللەتێك هێشتا دروست نەبوو » (نامەی دوکتۆری ، ل ٢١ — ٥٩) ئێمـە لەگەڵ ئەو باوەڕە ساکارەی نووسەردا رێك ناکەوین : یەکەم — لەبەر ئەوەی نە ئاوێستا ، نە تەورات ئینسکلۆپیدیای میللەتانی سـەرزەمین نەبوون . هیـچ یەکێك لەم ســـەرچاوانە باسی تێـکڕایی میللەتانی جیهانیان نەکردووە . دووەم — وەك ئاشکرایە ، ئاوێستا لە رۆژهەڵاتی ئێراندا پەیدا بووە ، لەبەر ئەوە سەیر نییە گەر باسی کوردی تێـدا نەبێ . وەك ئاشکراشە ، لە ئاویستادا باسی دوژمنایەتی دوو کۆمەڵ هـەیە : تۆرانێـکان و ئێرانێـکان لێرەدا باسی تاجیك و ئەفغـان و تورك و کازاخ و ئوزبێك نەکراوە . بەم جۆرە ، بەگوێرەی باوەڕی گ. ب. ئاکۆپۆف بێت ، ئەوە دەبێ بڵێین ، کە لەو دەمەدا ئەم میللەتانەش هێشتا نەبوون . ئایا دەتوانین وا بڵێین ؟ — نەخێر ، بەڵـکو پێویستە

ئەوە لە بیر نەکەین کە تۆرانیەکان – مانای گروپێك لە میللەتانی خاوەن زمانی تورکی ، کە خاوەنی لێکچوونن لەمێژوو و ئەتنۆگرافیادا .
ئێرانیەکان – واتە گروپێك لە هۆزەکانی خاوەن زمانی ئێرانی ، کە وێکچوونیان هەیە لەمێژوو و ئەتنۆگرافیادا . هەرچەندە یەکێتی هەبووە لە نێوانیاندا ، بەڵام لە شێوەی هۆزی جیاوازدا بوون ، کە لەسەرخۆ وەك میللەتانی سەربەخۆ جیا بونەوە .

کاتی گ. ب. ئاکۆپۆف لە نوسراوەکەیدا دەڵێ : لە دەوری ئاوێستادا کورد نەبوە ، ئەو خۆی دژی خۆی وەستاوە کە لە وتاری « چەند باوەڕێك دەربارەی نەژادی کورد لە ئەفسانەکانی ئێرانی کۆندا » گ. ب. ئاکۆپۆف نوسیویەتی : « لە دەوری دابەش بونی میللەتاندا بەسەر کۆچەرانی ئاژەڵدار و رەشماڵ‌نشینی زەوی داردا کورد لە میللەتانی دەوروپشتی جیا بوەوە و بو بە میللەتێکی سەربەخۆ . ئاوێستا سەرەتای ئەم گۆڕانە دەگەڕێنێتەوە بۆ چاخی شاهۆشەنگ ، لەکاتێکدا کە زوربەی خەڵکی وازیان لە ژیانی کۆچەرێتی هێنا . ئەوان (کوردەکان – ق کوردۆ) لەسەر ژیانی کۆچەرێتی و ئاژەڵدارێتی مانەوە »[٢] .

ئەوچند دێڕەی سەرەوە ، کە لە وتاری ناوبراودا گ. ب. ئاکۆپۆف نوسیویەتی ، بە هیچ جۆرێك ناگونجێ لەگەڵ نامەی

---

(٢) گ. ب. ئاکۆپۆف ، چەند باوەڕێك دەربارەی نەژادی کورد لە ئەفسانەکانی ئێراندا ، « کتێبی رۆژهەڵاتناسی » ، بەرگ ١١ ، یەریڤان ١٩٦٤ ، ل ٢٣١ .

دوکتۆرێکەیدا ، کە نوسیویەتی : کورد جیابۆوەوە و بۆ بە میللەتێکی سەربەخۆ لە چاخی پەیدابونی عەرەب لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا .
(کورتەی نامەی دوکتۆری ، ل ٦٠) .

لە بیر و باوەڕەکانی گ. ب. ئاکۆپۆڤدا دەربارەی نەژادی کورد ، جیاوازی و نەگونجان لەگەڵ یەکتر زۆرە . لە زۆر شوێنی نوسراوەکەیدا ئەمە بەرچاو دەکەوێ .

ئەوەی زۆر بێ بنچینە و زۆر ساکار بێ لە نوسراوەکەی گ. ب. ئاکۆپۆڤدا ، ئەوەیە کە ویستویەتی خۆی مەسەلەی نەژادی کورد ئاشکرا بکات . بەلام بەداخەوە لەباتی رۆنکردنەوەی مەسەلەی نەژادی کورد ، هاتووە باسی دروست بونی میللەتی کوردی کردوە لەگەڵ ئەو دەورانەی کە پیایدا تێپەڕیوە .

گ. ب. ئاکۆپۆڤ نوسیویەتی : « بونی دانیشتوانی کوردستان بە میللەتێك ، لەژێر سێبەری « کورد »دا ، بۆ بە هۆی ئەوەی لە سەدەی ٧دا ناوەکەیان « کورد » بچێتە ریزی « فارس » و « عەرەب »ەوە » (کورتەی نامەی دوکتۆری ، ل ٦٠) . لە نوسراوەکەیدا بەتەواوی لەسەر ئەم باوەڕە سورە کە دەڵێ : دوان لە کورد لە دەوری پەیدابونی عەرەب لە رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا دەستی پێکردوە و بەمەدا دەردەکەوێ کە کورد ، وەك میللەتێك دروست بو لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا .

ئەوەی ناتەواوی و بێمانایی لێکۆڵینەوەکەی گ. ب. ئاکۆپۆڤ بێت ، ئەوەیە کە مەسەلەی نەژادی کوردی بۆ رۆن

نەکراوەتەوە و بەرەو پێشەوەی نەبردووە ، بەڵکو چۆن بووە هەر بەو شێوەیە لە جێگای خۆی ماوەتەوە لەو باوەڕەداین ، کە نوسەر خۆشی هەستی بەمە کردووە . لە لاپەڕەی ٦٠ ی کورتەی نامەی دوکتۆرێکەیدا نوسیویەتی : « بونی کورد بە میللەتێك رووی‌داوە لەدەمی دەرەبەگایەتی کوردستاندا » .

لەبەر ئەوەی ، هەر لە شوێنێکدا بە جۆرێکی جیاواز باسی دەکا کە ناگونجێ لەگەڵ باسی شوێنێکی تریدا . بەو بۆنەیەوە دەمانەوێ لە گ. ب. ئاکۆپۆف پرسیار کەین : کەی کورد وەك میللەتێك پەیدابو ؟

لە دەوری پەیدابونی عەرەب لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ؟ لەدەمی دەرەبەگایەتی کوردستاندا ؟ یاخود لە دەوری دابەش بونی میللەتاندا بەسەر کوچەرانی ئۆژەڵدار و رەشماڵ‌نشینی زەوی داراندا ؟ .

ئنجا دێینە سەر ئەو ئەنجامانەی نوسەر گەیشتوبەتی لە نوسراوەکەیدا . لە کۆتایی لێکوڵینەوەکەیدا گ. ب. ئاکۆپۆف نوسیویەتی : « لە دروست بونی میللەتی کورددا ، جگە لە رەگەزی کورد و باو و باپیری کورد ، رەگەزی سامی و هیند و ئەوروپایی و تورکی و ... هتد دەورێکی گەورەیان بینیوە و هاوبەشییان کردوە . بەمەدا دەرکەوتووە کە کورد لە گەلێك رەگەزی جیاواز پەیدابووە و ئەمەش لە نوسراوەکانی مێژوناسانی ئەم سەدەیە و مێژوناسانی کورددا چەسپێنراوە . هەروەها ئەم راستیە لە رێگای بەڵگەی زمانی و ئەتنۆگرافییەوە باش ئاشکرا بووە . لەبەر ئەوەی

میللەتی کورد لە گەلێك رەگەزی جیاواز پێکهاتووە ، دیارە کە میللەتێکی رەسەن نییە ، بەڵکو دروست بووە ... » (کورتەی نامەی دوکتۆری ، ل ٥٢) . ئەمە ئەنجامی ئەو باسەیەتی ، کە لە لاپەڕەکانی ٥٢٠ _ ٥٥٠ ی نامەی دوکتۆرێکەیدا ، بە شێوەیەکی بێشەرمانە لێی کۆڵیوەتەوە .

گ. ب. ئاکۆپۆڤ وای نیشان دەدا ، کە دژی ئەو تیۆرییە چەوتە ، ناڕاستە دوور لە زانستییانەیە ، بەڵام لە راستییدا وا نییە و لایەنگیری ئەو باوەڕانە دەکات ، کە دەڵێ : لە پەیدابونی میللەتی کورددا ، میللەتی عەرەب و تورك و فارس .... هتد هاوبەشییان کردوە ، ئەوە رێگا تەخت دەکا بۆ شۆڤێنێتی ئەمڕۆی فارس و تورك ، بۆ سەرۆکەکانیان بۆ تواندنەوەی میللەتی کورد .

گ. ب. ئاکۆپۆڤ کە دەڵێ : « کورد نەوەی میللەتێك نییە » و بەڵکو « لە میللەتانی جیاواز پەیدابووە » ئەوە ئاگری ئەو شۆڤێنییە تورك و فارس و عەرەبانە خۆش دەکات ، کە کورد بەنەتەوەیەکی رەسەن و سەربەخۆ و خاوەن مێژوو و کولتور و زمانی نەتەوایەتی خۆی دانانێن .

ئەم تیۆرییەی : « میللەتێك خاوەنی چەند رەگەزێك بێت » ، کە گ. ب. ئاکۆپۆڤ ویستویەتی بەسەر کورددا ساغی کاتەوە دەبێ بە چەکێك بە دەستی ئەو قەومیە شۆڤێنییانەوە ، کە کورد بە میللەتێکی رەسەن نازمێرن . بەڵام بۆ مارکسێکان و دیموکراتێکان چەکێکە لە رێگای یەکسانی میللەتانی گەورە و بچوکدا . یارمەتی

دەدات بو چەسپاندنی زمانی نەتەوایەتی و مێژوو و کولتوری هەر میللەتێك بە جیاواز .

بۆ ئەرمەنی و ئازربایجانی و میللەتانی تری یەکێتی سۆڤێت هیچ مەترسییەك نییە لەم تیۆرییەوە و هیچ زیانێك نادات لە سەربەخۆییان و جیاوازییان . لەم میللەتانە هیچ زیانێك ناکەوێ گەر خەیاڵ خاوێك بنوسێت ئەم میللەتانە پەیدابوون لە میللەتانی جیاواز ، یاخود لە شەیتان . ئەم میللەتانە سەربەست و ئازاد بوون ، خاوەنی فەرمانڕەوایی سەربەخۆی خۆیانن . بەڵام کورد لە خەباتی ژیان و نەمان دایە ، لە مەترسی لە ناوچون و تواندنەوەدایە ....

پشتگیری ئەو تیۆرییە کە « کورد بە میللەتێکی رەسەن دانانی » ئەوە مانای ئەوەیە لایەنگیری ئەو مێژوو نوسانە دەگیرێ ، کە مێژووی کوردیان شێواندووە ، ئەمەش مانای ئەوەیە هانی سیاسەتی تورکیا و ئێران دەدرێ بۆ لە ناوبردنی میللەتی کورد .

لە کۆتاییدا دەمەوێ بڵێم : نوسراوەکەی گ ب ئاکۆپۆف « رەخنەی مێژوویی لە مەسەلەی نەژادی کورددا » ، لە شێوەی نامەی دوکتۆریدا نییە و بۆ وەرگرتنی شەهادەی دوکتۆری ناشێت .

ناوەرۆك

له کتێبخانه نیشتمانیدا

ژماره ٤٠٤ی ساڵی ١٩٧٤ی دراوەتێ